Уладзімір Арлоў

Уладзімір Арлоў

Архіварыус Война

Гістарычная проза

Логвінаў

У кнігу ўвайшлі гістарычныя аповесці і апавяданні, дзеянне якіх разгортваецца ў розныя эпохі — ад часоў Вялікага Княства Літоўскага да канца XIX стагоддзя. Сярод герояў — філосаф-вальнадумец Казімір Лышчынскі, паўстанцы 1863 года, забойца цара Аляксандра II беларускі шляхціч Ігнат Грынявіцкі. Побач з гістарычнымі асобамі і тыя, чые імёны не трапілі ў энцыклапедыі — напрыклад, гетэра Дамініка, з якой чытач сустрэнецца ў гады Інфлянцкай вайны.

ISBN 978-609-8213-09-6

Прыкладна раз на год,
звычайна перад Калядамі
паводле грыгарыянскага календара,
мне сніцца полацкі архіварыус
манах-базылянін Аўгусцін Война,
які не першы год
судзіцца з езуітамі,
складаючы каліграфічным почыркам
дваццаць сёмую скаргу
каралеўскім камісарам.
Война лічыць шарлатанствам
механічную галаву з калегіума,
якая гаворыць на ўсіх вядомых мовах.
Война замінае спаць гадзіннік
на касцёле святога Стэфана.
Война здымае з паліцы
маю кнігу з аўтографам,
спярэшчаную іранічнымі маргіналіямі.
Война набірае апоўначы мой нумар,
знойдзены ў даўніх паперах
полацкага ваяводы…

АПАВЯДАННІ

Тры мужы спадарыні Дамінікі

Мінулае начы ў табары зноў бачылі Белагаловую. Яна прыходзіла ўжо трэці раз і забрала трэцяе жыццё. Пярэпалах сярод нямецкіх наймітаў, прысланых маркграфам магдэбургскім, узняўся раніцою, калі недалічыліся рыцара Зігфрыда фон Бока. Ягоны намёт стаіць побач з абозам караля і вялікага князя, значыцца, Белагаловая прайшла зусім побач.

Першым і другім яе абраннікамі былі вугорцы. Тыя браты-блізняты, што не пахавалі Белагаловую разам з астатнімі, а павезлі яе ў лес.

У маім намёце напалена, але з-пад драўлянага насцілу падлогі цягне холадам і нязводнай вільгаццю. Калі прылегчы на край ложка і накінуць зверху ўлюбёную посцілку з павамі, робіцца прытульней.

Я апускаю павекі і вяртаюся ў той адвячорак, калі да Полацка нам заставаліся два дзённыя пераходы. Наперадзе, пракладаючы шлях у прыбярэжным зарасніку, ішла вугорская пяхота, але першымі ўбачылі плыты з людзьмі дазорцы полацкага кашталяна Юрыя Зяновіча. Нашы жаўнеры кінуліся ў ваду, не сыходзячы з коней, і хутка павыцягвалі малыя, на чатыры бервяны, плыты на бераг.

На плытах прыплылі два дзясяткі мерцвякоў. Яны ляжалі на беразе, зусім голыя або трохі прыкрытыя мокрымі лахманамі, з аднолькавымі смяротнымі ранамі злева, дзе сэрца. Гэта былі мужчыны — сівабародыя і бязвусыя, мажныя і сухарлявыя, цёмнавалосыя і русявыя. Кожны быў намёртва прыпяты да бёрнаў вяроўкаю з конскага воласу, нібыта яшчэ мог пасля

ўдару ў сэрца ўваскрэснуць і ўратавацца. А можа, іх спачатку прывязвалі, а потым ужо разлучалі з жыццём?

Я паволі ехала ўсцяж вусцішнага тагасветнага шыхта, і мой малады буланчык палахліва раздзьмуваў ноздры, усхрапваў і адварочваў галаву. На тварах і ў ашклелых вачах нябожчыкаў мой позірк не сустракаў ні страху, ні болю, ні благання пра літасць. Яны глядзелі на жывых спакойна і без ніякае зайздрасці — пэўна, па дарозе паспелі прывыкнуць да свету мёртвых.

За гэтыя гады я звыкла да жахаў вайны. Я бачыла целы без скуры, бо немцы часта здзіралі з забітых чалавечы тлушч, маючы яго за найлепшы сродак гаіць раны. Я бачыла закатаваных маскавітамі немцаў: звязаўшы палонніку рукі, стральцы ранілі яму жывот і ўсё цела так, што ўтвараўся суцэльны панцыр з ранаў. Мне даводзілася бачыць касцякі палонных, якіх маскоўскія ваяводы загадалі зварыць жыўцом у вялізных саганах. Пад Дзісною пан Каспар Бекеш паказаў мне жудлівую грону павешаных на запаведным дубе маладзіц, на якіх царскія татары практыкаваліся страляць з арбалетаў, цаляючы ў грудзі і ў пупок.

Чалавек да ўсяго прывыкае, але ў тую хвіліну, каля плытоў на дзвінскім беразе, нечая невідочная рука так перацяла мне горла, што я не адразу здолела выдыхнуць. Ад краю, поруч з маладзёнам, якога перад смерцю катавалі, бо ён не меў левага вуха, а правая яго рука выдавала на крывавую аладку, поруч з гэтым маладзёнам, на вуснах якога застыгла ўсмешка нянавісці, ляжала прывязаная да таго самага плыта маладая жанчына.

Мусіць, то вялікі грэх, але я падумала, што яна, гэтая жанчына ці мо дзяўчына, бо шлюбнага пярсцёнка на руцэ ў яе не было, прыгажэйшая за мяне. На яе зусім жывым твары яшчэ не пагас румянак. Саскочыўшы

з каня, я нахілілася і, намагаючыся не глядзець на маленькую ранку пад левай грудкай, зазірнула ў яе зялёныя расплюшчаныя вочы. Яны дзівілі глыбінёю і глядзелі ў неба ўважліва і спакойна.

У надзвычай светлых, быццам прыпудраных мукою, валасах, густых і даўгіх, падобных гэтым да падводнае травы, якую ў нас называюць русалчынымі косамі, заблыталася серабрыстая рыбка. Рыбка была жывая, і мне заманулася вызваліць яе і выпусціць у ваду, аднак мая рука спынілася. Здалося, што гэта не проста рыбка, што ў серабрыстай бліскаўцы тояцца апошнія кроплі дзяўчынінага жыцця.

На Белагаловай, як і на іншых, не было адзення, і я падумала, што ў нас з ёю падобныя постаці, адно яна трошкі вузейшая ў клубах. І зноў мяне ўтнула адчуванне грахоўнасці параўнання. Я зняла сваю адамашкавую накідку; яе хапіла, каб прыкрыць Белагаловую ад налітых высокіх грудзей да костачак.

Якраз тады і пад’ехаў кароль з почтам. Віленскі ваявода Мікалай Радзівіл запытаўся, ці не мелі нябожчыкі выпадкам пры сабе якіх-небудзь пісаных іхнімі забойцамі граматаў, а тады распарадзіўся пахаваць усіх, паклікаўшы ксяндза, бацюшку і кальвінскага святара, бо ў адных прыплылых былі на шыі крыжыкі праваслаўныя, у другіх — рымскія, а трэція, як Белагаловая, не мелі ніякіх. Ніхто не сумняваўся, што плыты — з Полацка, а пусцілі іх насустрач нашаму войску царскія ваяводы.

Нехта з жаўнераў-палачан пазнаў сярод забітых суседа, а нехта — роднага брата. У закатаванага брата былі адсечаныя на руках усе пальцы, і жывы брат прысягнуў на крыжы, што за кожны палец маскавіты заплацяць галавой.

Але найстрашнейшая навіна прыйшла ў мой намёт назаўтра. Юста, якая прыслугоўвае мне ад пачатку

паходу, расказала, што на берагавой строме пахавалі не ўсіх людзей з плытоў. Пакуль чакалі святароў, двое вугорцаў-блізнятаў забралі Белагаловую і выправіліся ў лес. Увечары яны хваліліся, што нацешыліся лепей, чым з жывою, і пакінулі яе на начлег, прывязаўшы ад звяроў на бярэзіне, каб уранні наведацца туды зноў. Толькі раніцой аднаму з іх ужо нічога не жадалася, бо яго знайшлі каля вогнішча цэлага-цалюткага, без драпінкі, але нежывога. Не зважаючы на гэта, ягоны брат-блізнюк усё адно вырушыў з сябрукамі ў лес, ды Белагаловай на дрэве яны не знайшлі. Затое сустрэлі на сцежцы сляды босых ног.

Другога вугорца Белагаловая забрала ўжо тут, у нашым вайсковым табары пад Полацкам. Трэцім стаўся немец фон Бок. За што гэткі лёс напаткаў нямецкага рыцара? Юста кажа, што ў Дзісне ён хацеў узяць на гвалт жонку майстра-залатара. Той стаў на парозе са зброяю і склаў галаву пад двухручным рыцарскім мячом, але памёр з гонарам, абараніўшы сваю жанчыну ад знявагі.

Мой гаспадар, мой трэці нявенчаны муж, кароль і вялікі князь Стэфан, не верыць у Белагаловую, але ж хіба не сам апавядаў пра ўваскрэслых наўцоў, якіх у яго на радзіме, у Сяміграддзі, гэтак шмат, што, бывае, у самога трансільванскага князя збіраецца на балю поўны чортаў тузін. Нездарма ж яго мосць паўсюль возіць з сабою вялікі вянок з часныку, што надзейней за любую малітву дапамагае ад пярэваратняў і вампіраў-крывасмокаў. Гэткі сама, толькі меншы вянок вісіць і над маім ложкам.

Не, я не баюся Белагаловай, але гэтымі днямі яна ўсё часцей завалодвае маімі думкамі.

Калі паміж маім і яе векам і ёсць розніца, дык усяго нейкі год ці два. Значыцца, малыя — каб ейныя бацькі таксама жылі ў Запалоцці — мы маглі разам гушкац-

ца з заміраннем душы на той вярбіне, што каля бацькавага млына вымыкала над хуткай Палатой доўгую спружыністую галіну, або — сорам успомніць — маглі, прысеўшы на стромкім беразе, мерацца з хлопчыкамі, хто далей сікне ў рачную плынь.

Калі сталася вядома, што маскоўскі цар ідзе з незлічонай ардою на Полацк, я мела шэсць гадоў. Пасля Калядаў тата запрог коніка ў лёгкія сані, і прыцемкам гнеды ўжо хрумстаў авёс у татавага брата Ціхаміра. Дзядзька Ціхамір таксама трымаў млын, а жыў пры маёнтку пана Корсака за сорак вёрстаў ад Полацка, як ехаць старым Вітаўтавым шляхам на Вільню.

Дзядзька намаўляў тату, каб забіраў маю маму, Агату і сам атайбоўваўся, пакуль мінецца ваеннае ліхалецце, у пана Корсака. Маўляў, як возьме маскоўскі цар Іван места Полацкае, літасці нікому чакаць не выпадае. Гэты цар і сваіх людзей без віны і суду карае, нават найзнатнейшых баяраў кліча халопамі і проста ў застоліцы сваімі ж рукамі, бывала, рэзаў да смерці.

Але тата не паслухаўся. Сказаў на братавы ўгаворы, што млын яго абароніць, бо мука трэба ўсім — і сваім, і чужаніцам. Ускудлаціў мне валасы, паабяцаў прыехаць на Вялікдзень і два разы з саней азірнуўся. Болей я ні таты, ні мамы не бачыла і, відаць, спаткаюся з імі ўжо ў чыстцы ці на небе. Калі не засталіся яны ў сумётах на тых зімовых дарогах, якімі гналі полацкі палон у Масковію, то ўсё роўна наўрад вернуцца. Нешта не чуваць, каб хтосьці з нашых адтуль вяртаўся. Адзін полацкі ваявода Станіслаў Давойна праз чатыры астрожныя гады выкупіўся за дзесяць тысяч чырвонцаў, жонка ж ягоная, Пятронія з Радзівілаў, так і загавела душой на маскоўскіх харчах у няволі.

Праз месяц, як тата пакінуў мяне, людзі з маёнтка пана Корсака ўбачылі аднойчы ўначы на небе ў тым баку, дзе Полацк, крывавую паланіцу. Толькі на трэ-

цюю ноч неба пагасла, а раніцой змораны конь прывёз па Вітаўтавым шляху ўчарнелага з твару чалавека, што, ссунуўшыся з сядла, адразу заснуў на руках у слугаў. Спаў цэлы дзень і цэлую ноч, а прачнуўшыся, папрасіў есці і, выпіўшы мёду-трайняку, нарэшце загаварыў.

Цар Іван здабыў Полацк пасля двух тыдняў аблогі і, парушыўшы абяцанне, палоннымі абвясціў не адных вайсковых, а ўсіх палачанаў. Месцічаў рымскае веры стральцы пасеклі, юдэяў патапілі пад лёдам у Дзвіне іВаловай азярыне, а праваслаўных узяліся выводзіць у няволю.

У той дзень цётка Арына карміла мяне салодкімі налісьнікамі і называла дачушкай, а я злавалася і казала, што няпраўда: маці маю завуць Агатаю, а бацьку — Цыпрыянам.

Мінуўся Вялікдзень, на Сёмуху патрусілі ў хаце падлогу пахкім аерам, а бацька па мяне ўсё не ехаў. Перад яблычным Спасам дзядзька Ціхамір сеў на свайго дэраша і вырушыў у той бок, адкуль узыходзіла сонца.

Не знайшоў ён у Полацку ні нашага млына, ні маіх бацькоў і сказаў, што буду я цяпер за дачку ім з цёткай Арынаю, якім сваіх дзяцей Бог не даў.

Адтуль сплыло шаснаццаць гадоў, а я дагэтуль памятаю смак сваіх слёз і печаных яблыкаў, якія тады ела. Плакала, але ела, бо надта ж любіла такія яблыкі, асабліва калі цётка Арына палівала іх ліповым мёдам.

Дождж цурболіць за скураю намёта, не даючы сабе ні хвіліны спачыну.

За ўсе дні аблогі сонца так і не выбліснула. Лужыны стаяць нават у сенатарскіх намётах. Яго мосць кароль і вялікі князь кажа, што дождж трапляе жаўнерам у кроў і робіць яе радзейшаю.

Па табары паўзуць чуткі, быццам залевы насылаюць нанятыя царом маскоўскія чараўнікі. Пяцё-

ра з іх ужо разлучыліся з жыццём. А можа, гэта былі гэткія самыя чараўнікі, як той, якога ўчора злавілі каля свайго абоза палякі? Юста чула, як ён бажыўся, нібыта ніякі не царскі вядзьмак, а тутэйшы чалавек. І сапраўды, гаварыў чыста па-наску і да апошняй сваёй хвіліны чытаў пацеры. Яго мосць Мікалай Дарагастайскі, едучы паўз абоз, спрабаваў заступіцца за нешчасліўца, ды палякі не паслухаліся полацкага ваяводы-кальвіна*. Праўда, пастанавілі абысціся без катаванняў — сцягнулі адным вузлом рукі з нагамі і ўкінулі ў Палату, каб сам Пан Езус разабраўся, дзе гэтай душы месца: у пекле ці ў раі…

А на двары тым часам лінула як з цэбра, быццам сапраўды цвердзь нябесная раскалолася.

Зноў будуць захрасаць у глыбачэзнай гразі вазы з харчам і гінуць у балотах абозныя коні. Ніхто не памятае такіх коштаў на правіянт і фураж. Асьміну аўса прадаюць за дзесяць талераў, і хутка будуць купляць яго толькі каралеўскім каням. Вільня не можа прысылаць правіянту, бо замак Суша на Віленскім шляху яшчэ трымаюць маскоўцы. У руках у царскіх людзей застаецца і замак Сокал, адкуль вораг робіць вылазы на Дзісенскую дарогу. Сам кароль, апрача таго, што ядуць простыя жаўнеры, дазваляе сабе адно пару яек.

У табары пахне голадам. Кажуць, палякі паціху пачынаюць есці конскую падлу. Немцы-найміты, што звыклі ваяваць на ўрадлівых землях сярод багатых гарадоў, пакутуюць найболей і спрэс хварэюць на крываўку. Нашы, ліцвіны, трымаюцца стойка, але вытрываласцю пераўзыходзяць усіх вугорцы пана Каспара Бекеша. Ён днюе і начуе каля сваіх гарматаў, там есць, спіць і заўсёды ў такой небяспецы, што няраз бываў абпырсканы крывёю тых, хто гінуў побач.

---

* Кальвініста.

Днямі ён прыязджаў да караля і прывёз мне барылку чырвонага вугорскага віна, якое добра піць у такое надвор’е гарачым, зварыўшы з цукрам, гваздзікай ды лаўровым лістам і абавязкова дадаўшы шчопаць цынамону. Твар у пана Каспара зжаўцеў, як стары пергамен. На пытанне караля пра здароўе сказаў, што ніколі не пачуваўся лепей і што ягоная пяхота рвецца на прыступ. Але маю душу сціснулі кіпці благога прадчування — не так праз пергаменавыя лоб і шчокі, як праз некалі бяздонныя вочы пана Каспара, дзе я раптам убачыла зусім блізкае дно, гэткае ж, як некалі ў маладога пана Багуслава, майго першага нявенчанага мужа.

Юстына, Юста, клічу я і загадваю пахолцы згатаваць гарачага віна, каб выпіць за супакой душы майго Богуся, а таксама за душы цёткі Арыны і дзядзькі Ціхаміра, што пакінулі гэты свет яшчэ раней. Неба забрала іх, калі ў Полацкім ваяводстве лютавала занесеная маскоўцамі чума, што выкошвала цэлыя вёскі, і не хапала святароў, каб адпяваць нябожчыкаў.

Стары пан Літавор Корсак загадаў пасля дзядзькавай смерці забраць мяне ў маёнтак. Ім з пані Мальгрэтаю было сумна ў гасподзе без дзяцей. Адзіны сын вучыўся ў Італіі і вярнуцца абяцаў толькі праз два гады.

Вайна тымі часамі прыгасла. Маскавіты сядзелі ў Полацку ды па сваіх замках. Найбліжэйшы ад нас замак, Тураўля, стаяў за трыццаць вёрстаў, а гэтак далёка ў бок Вільні царскія ваяводы хадзіць пасля сечы на рацэ Вуле не наважваліся. Тады, праз год пасля страты Полацка, найвышэйшы гетман літоўскі Мікалай Радзівіл ушчэнт разбіў войска ваяводы Пятра Шуйскага. Дзесяць тысяч маскоўцаў палегла на берагах Вулы ад ліцвінскіх куляў і шабляў, ды не меней, казаў пан Літавор, патанула.

Жыццё ў маёнтку плыло спакойна, як вада ў Дзвіне. Я дапамагала пані Мальгрэце гаспадарыць. Увечары стары пан Корсак зазвычай ладзіўся пры каміне і прасіў пачытаць яму, каб уначы сснілася што цікавае. Я чытала «Баву-каралевіча», «Трышчана», а найчасцей — «Александрыю», кнігу пра македонскага цара, якому праглася зваяваць увесь свет.

Асабліва любіў пан Корсак слухаць аб прыгодах цара Аляксандра ў Індыі. Тая далёкая Індыя чамусьці ўяўлялася яму надта падобнай да Італіі. Відаць, пану Корсаку, які ніколі не ездзіў далей Вільні, прыемна было думаць, што сыну могуць выпасці гэткія ж дзівосныя авантуры, як і старажытнаму цару.

Чытаць і пісаць я навучылася яшчэ ў дзядзькавым доме, адтуль прынесла з сабой і кнігу, што дала мне першую навуку. Кніга называлася «Юдзіф» і пачыналася са страшнай рыцыны*, якой я, малая, доўга баялася. На рыцыне ўдавіца Юдзіф у адной руцэ трымала меч, а ў другой — адцятую галаву акрутнага вавілонскага намесніка Алаферна. Там была таксама пахолка, трохі падобная да маёй Юсты, што падстаўляла пад вусцішную галаву мех. Разоў колькі той малюнак мне сніўся, палохаючы яшчэ болей. У сне рыцына ажывала: Юдзіф з пахолкаю выходзілі з яе, не раўнуючы як з карэты, а вусатая галава забітага вавілонца шалёна круціла налітымі крывёю вачыма і брыдка лаялася памаскоўску.

Пэўна, дзядзькава кніга каштавала немалых грошай, бо пан Літавор забраў яе ў свой паляўнічы пакой, дзе на сценах былі паразвешаныя ласіныя ды турыныя рогі, а ў дубовай шафцы леваруч дзвярэй заўсёды стаяў поўны штораніцы і пусты надвечар штоф з вішнёўкаю.

---

* Гравюры.

Неяк стары Корсак, вярнуўшыся з Вільні, прывёз вучонага габрэя Гіршу, чалавека з сівымі пейсамі і маладымі вачыма. Гірша ўзяўся навучаць мяне нямецкай мове і лаціне. На той час мяне перахрысцілі ўжо ў рымскую веру, і з Домны я ператварылася ў Дамініку. Гірша і пачаў свае ўрокі лаціны з таго, што патлумачыў маё імя: Дамініка — значыць нядзеля. Пан Багуслаў пазней і зваць мяне так будзе — спадарыня Нядзелька.

Мне споўнілася чатырнаццаць гадоў, і мае дабрадзеі Корсакі вырабілі паперы, што прымаюць мяне ў сям'ю на правах дачкі. Пані Мальгрэта пачала клапаціцца пра мае ўборы і сказала, што зробіць з мяне сапраўдную шляхцянку, якую не сорам будзе паказаць самому каралю і вялікаму князю Жыгімонту Аўгусту.

Юста нясе кубак гарачага духмянага віна. Налі сабе, Юста! Выпі за свайго Рыгора, што служыць у ваяводы Дарагастайскага.

У нашых гаворках Юста, трымаючыся старога ліцвінскага звычаю, аніколі не называе нарачонага на імя. Калі мужчына на вайне, лепей пакінуць ягонае імя адно ў думках, бо іначай ваяр пачуе яго ў небяспечную хвілю, азірнецца, забыўшыся на асцярогу, і спаткаецца са смерцю.

Ну, Юста, каб куля мінала і шабля не брала!

Віно грэе і трошкі кружыць галаў. Калі адкінуцца на падушкі і прымружыць вочы, зусім лёгка вярнуцца ў той дзень, як мы з панам Багуславам спаткаліся каля Вітаўтавых талерак. Так зваўся валун паблізу маёнтка. Там, на беразе возера, калісьці спыняўся палуднаваць гаспадар Вітаўт Кейстутавіч з войскам. Стуль нібыта і засталіся ў камені глыбокія ямкі-талеркі.

Я любіла гуляць пры Вітаўтавых талерках — і малая, і калі падрасла. Там хараша было плесці вянкі

з красак, або ўяўляць высокага дужага князя Вітаўта ў рыцарскім панцыры, або проста, схаваўшыся ад усяго свету, мроіць пра нешта такое, чаму ў чалавечай мове яшчэ няма наймення. Цёплыя дажджы напаўнялі каменныя талеркі вадой, і туды можна было пускаць апалонікаў і плямістых жабак. Або можна было проста глядзецца, як у люстэрка, хоць у тую пару такога люстэрка мне ўжо не хапала.

За вясну і лета я дзівосна перамянілася. Грудкі нібы прачнуліся: выраслі, яблычна акругліліся і, як у Юдзіфі з маёй кніжкі, прасіліся са шнуроўкі на волю. Клубам было цесна ў старых сукенках і андараках. Мая скура зрабілася ядвабнаю, а постаць як быццам да краёў налілася сокам.

Уранні і ўвечары я зачынялася ў спачывальні на зашчапку і з усцешлівым недаверам разглядвала сваё новае цела ў срэбным люстэрку. Я любіла лашчыць яго рукамі, асцярожліва дакранаючыся да смочак і да пупка, у якім затаілася радзімка. Аднойчы рука слізганула ніжэй, туды, дзе пасля зімы з'явіўся густы светлы пушок, і яшчэ ніжэй, дзе было горача і вільготна і дзе звіло гняздо салодкае чаканне.

Молячыся перад тым, як легчы ў ложак, я прасіла ў Дзевы Марыі спакойных і чыстых сноў, але і сны да мяне прыходзілі новыя, і ад іх я пачасту прачыналася сярод ночы і ўжо не магла заснуць, пакуль пальцы самі сабой не апыналіся ў трапяткім міжножжы…

Такою я была ў тое лета, калі адышоў у лепшы свет пан Літавор Корсак і з Італіі вярнуўся малады пан Багуслаў.

Тады таксама канчаўся жнівень, але цёплы, з зарніцамі і зарападамі. У той дзень недзе ў пушчы за далёкім азёрным берагам спела, грукочучы невідочнымі жорнамі, навальніца. Яе начная папярэдніца да краёў наліла Вітаўтавы талеркі, і я раз-

пораз пырскала з іх сабе ў твар, каб змыць хваляванне, што не пакідала мяне ад самае раніцы.

Калі я адыходзіла з дому, пан Багуслаў, скрыжаваўшы, паводле завядзёнкі, рукі на грудзях, глядзеў мне ўслед з адчыненага вакна. Ягоны позірк не адпускаў і цягнуўся па-над утравелаю сцежкай, нібы нітка з клубка ў маім кошыку.

Я ведала, што па гэтай невідочнай нітцы ён пойдзе шукаць мяне і неадменна знойдзе.

Прыхінуўшыся да нагрэтага сонцам валуна, я, здаецца, на хвіліну задрамала, а калі прахапілася, ён ужо стаяў насупроць у высокай траве сярод рамонкаў. Ён вельмі нагадваў князя Вітаўта з маіх мрояў, толькі замiж рыцарскага панцыра на ім была белая, як лебядзінае пяро ў яго на стале, расшпіленая на грудзях кашуля і нетутэйшыя шчыгульныя нагавіцы з зялёнага фаляндышу. Каб не разарвацца, маё сэрца падзялілася на безліч маленькіх сэрцаў, якія калаціліся ў розных кутках мае істоты, што была перапоўненая і сілаю, і знямогай.

Пан Багуслаў апусціўся побач на траву, узяў мяне за руку і сказаў заплюшчыць вочы. Далей усё адбывалася так, быццам перад маім высокім люстэркам, толькі мяне распраналі і лашчылі ўжо не мае, а мужчынскія рукі. Яны аднекуль ведалі, што смочкам даспадобы, калі іх трошачкі сціснуць. Яны хутка знайшлі схаваную ў пупку радзімку. Яны казыталі пушок унізе жывата і прабіраліся далей. А потым мяне пакінула разуменне таго, што адбываецца, бо цела трапіла ва ўладу ўжо не рук, а ягоных вуснаў, якія паўтаралі ўвесь шлях, пройдзены рукамі…

У той дзень я стала пану Багуславу нявенчанай жонкаю.

Дадому мы вярнуліся разам. Трапіўшы пад навальнічную залеву, прамоклі да апошняй ніткі, і гэта да-

памагло мне збольшага адолець сорам, хоць на вячэры я баялася сустрэцца вачыма і з панам Багуславам, і з пані Мальгрэтаю, якая, мне здавалася, усё чыста разумела, ды так яно, пэўна, і было.

Уначы навальніца вярнулася, і, калі першыя кроплі залапаталі па лісці старой яблыні-пепінкі пад маім акном, дзверы ў спачывальню адчыніліся. Пан Багуслаў прысеў на ложак, запытаўся, чаму я не зашчапіла дзверы, і ціха засмяяўся.

У далёкіх краях разам з сямю навукамі вольнымі ён спасцігаў і навуку любоўную. Ужо ў нашу першую ноч не розумам, але сваёй жаночай існасцю я зразумела, што такі мужчына — як дарагі падарунак Фартуны.

Пан Багуслаў расказваў мне пра італійскага мастака Рафаэля. Той кахаў жанчыну, якую ўсе звалі Фарнарына, што значыць булачніца, хоць яна мела і прыгожае сапраўднае імя — Маргарыта. Яна нарадзілася ў простай сям'і, аднак мастак, роўнага якому знайсці амаль немагчыма, маляваў з Фарнарыны мадоннаў. Калі яе не было побач, Рафаэль не мог закончыць ні карціны, ні фрэскі. Але Фарнарына не ведала, што такое стома ў любоўных уцехах, і слабы на здароўе мастак увачавідкі таяў і сканаў, не дажыўшы да сарака гадоў.

Маладому пану Корсаку такая смерць не пагражала. Я не Фарнарына, аднак я таксама любіла гэтую асалоду, у якой растаеш, быццам кінутая ў студню драбінка солі.

Яму падабаліся мае грудзі, і ён зваў іх то вінаграднымі гронкамі, то танкарунными козачкамі, то келіхамі з амброзіяй. Ён кожны раз доўга цалаваў іх — і проста так, і змазаўшы смочкі верасовым мёдам, якім аднаго разу напоўніў мне найпатаемнейшае месца, каб выпіць яго і давесці мяне да салодкага нябыту толькі вуснамі і языком.

Удзень ложам служыла нам трава каля азёрнай затокі са сціжмаю сініх, смарагдавых і бурштынавых стрыбавак. Неяк ён зрабіў з белых лілеяў каралі і надзеў мне на шыю. «Ты русалка, а русалак трэба любіць вось так». Сказаў і, ласкава павярнуўшы да сябе спінаю, рассунуў мне крумянкі. Я думала, ён памыляецца, а ён хацеў менавіта гэтага…

А ноч зноў зводзіла нашы целы і душы — то ў маёй спачывальні, то ў ягонай, дзе драўляныя львы трымалі ў лапах старое люстра з вясёлкавымі разводамі. Пан Багуслаў падводзіў мяне да львоў і запальваў кандэлябру. «Ва ўсёй Італіі не знойдзеш карціны прыгажэйшай…»

Там, перад люстрам, ён зазвычай і пачынаў любіць мяне. Гэта было дзівосна: бачыць яго маладую постаць і набрынялую жаданнем плоць, назіраць і адчуваць, як ён уваходзіць у мяне, бачыць на сваіх клубах або на грудзях ягоныя прыгожыя ўмелыя рукі… Ён любіў, калі я цалавала яго мужчынскае месца і высмоктвала з яго белую кроў, якую ён называў эліксірам маладосці.

Часам ён палохаў мяне, кажучы, што там, у глыбіні люстраў, нараджаюцца прывіды…

Ён клікаў мяне то Нядзелькаю, то Домначкай, як мама ў дзяцінстве. Як і той італійскі мастак са сваёй каханкаю, ён не любіў разлучацца са мною.

Упершыню ён узяў мяне з сабою ў Вільню на рыцарскія баі. Тады ў нашу ліцвінскую сталіцу з’ехаліся рыцары з дзесяці краінаў. Пан Багуслаў перамог паляка і немца, аднак не адолеў француза, што выбіў яго з сядла, моцна пагнуўшы прылбіцу. Праз гэта мой Богусь цэлы тыдзень хадзіў змрочны, як на памінках, і адпусціўся ўжо дома каля сваіх ільвоў. На паядынак выходзіў і сам вялікі князь і кароль Жыгімонт Аўгуст.

Але найцікавейшым і найвесялейшым стаўся жартоўны бой, дзе адразу з двума ліцвінамі білася

ў поўнай рыцарскай брані віленская дзеўка-выляжанка Зоська Доўгая.

Перад тым падарожжам мы заручыліся. Пані Мальгрэта пакрысе рыхтавалася да вяселля, але Богусь хацеў дачакацца канца вайны.

Дзесьці паблізу намёта ўсчынаецца вэрхал і разоў колькі спалохана бахае рушніца. Няўжо прыйшла госця з зялёнымі вачыма і маленькай ранкаю пад сэрцам? Каго і за якія грахі яна забярэ цяпер?

Не, трывога ў табары хутка ўтаймавалася, але ўсе мае думкі ўжо пра яе, Белагаловую.

Юста заснула на сваім куфры каля ўвахода, і я сама падліваю ў кубак віна. Я не страшуся Белагаловай, бо не чую за сабой аніякага граху перад ёю. Не можа ж яна пакараць за таго баярскага сына, ад якога смярдзела зялёным віном і псінаю і які пасля маёй пачосткі заснуў вечным сном.

Тады прыдаўся пярсцёнак, што пакінуў мне перад сконам мой першы нявенчаны муж, мой незабыўны Богусь.

Не трэба баяцца Белагаловай. Трэба маліцца, каб яна пакінула наш стан і пайшла ў Полацк. Каб помсцілася там. Каб знайшла забойцаў — сябе самой і таго бязвусага маладзёна са знявечанай рукою, з якім плыла па Дзвіне на адным плыце. Яны маглі кахаць адно аднаго, і той юнак мог дарыць Белагаловай такую ж асалоду, як мне мой Богусь. Мо яны былі разам і тады, калі на дзвінскім беразе ўжо чакалі плыты, а царскія стральцы гойсалі па полацкіх вуліцах, шукаючы ахвяраў.

Я пачуваюся вінаватаю перад Белагаловаю, бо ўсе гэтыя гады жыла на волі і пачала забываць Полацк і бацьку з маці, хоць аніколі не заснула, не памаліўшыся за іх. І горад, і твары бацькоў, і скляпенні святое Сафіі, куды мы хадзілі на Вялікдзень, паўстаюць уваччу ўжо

быццам праз слюдзяное вакенца або праз пералівістае мярэсціва, што некалі вісела ў скварныя дні над маім запаветным каменем каля возера.

Мне мроіцца, што Белагаловая пражыла ў захопленым горадзе частку жыцця, наканаванага мне, і наўзамен мяне спаткала там смерць. Цяпер замест яе засталася жыць я. Але і яна пакуль не пайшла з гэтага свету назусім. Яна недзе блізка, і я прашу яе ісці ў Полацк і дапамагаць нам за гарадскімі сценамі.

Пакарай ваяводаў, што пусцілі па Дзвіне страшныя плыты! Пакарай пастаўленага Масквой епіскапа Кіпрыяна, што загадаў паліць старыя полацкія кнігі і граматы, якія бераглі ў Сафійскім саборы з часоў ігуменні Еўфрасінні!

Ты чуеш мяне, Белагаловая? Цяпер тваё месца ў Полацку. Хадзем, я пакажу табе дарогу! Ужо развіднела, але ж табе не трэба чакаць цемры, каб схавацца ад варожых вачэй.

Вартавыя не заступаюць шляху, а жаўнеры, што даўно не бачылі жанчын, не распранаюць нас прагнымі позіркамі. Я дала Белагаловай сукенку з кармінавага люндушу, што пан Багуслаў падараваў мне ў Вільні, выйграўшы бой у нямецкага рыцара.

Я вяду яе ад Дзвіны да Валовае азярыны, праз нямецкі і прускі абозы. За азярынаю, дзе некалі, кажуць, стаялі паганскія бажніцы Перуна і Бабы Ягі, пачынаецца каралеўскі стан. Я паказваю Белагаловай, дзе жывём мы з Юстай, дзе намёт караля і вялікага князя Стэфана, вакол якога густа, у тры рады, пашыхталіся сенатарскія намёты.

Жаўнеры не адрываюцца ад клопатаў — хто гуляе ў косці, хто чысціць рушніцу або гострыць клінок, — і я разумею, што яны нас проста не бачаць, як не бачыць і надворны маршалак Радзівіл Сіротка, што кіруе ў паходзе каралеўскім дваром. Белагаловая зрабіла

невідочнай для чужых вачэй і мяне. А вось коні яе чарам непадуладныя, бо маршалкаў конь незадаволена пырхае.

Мы мінаем польскую конніцу і лёгка выходзім за звязаныя ланцугамі вазы, што ахоўваюць каралеўскі абоз. Далей стаяць ліцвіны яго мосці Мікалая Радзівіла. Наскую гаворку змяняе вугорская. Тут, насупроць Запалоцця, трымае аблогу Бекешава пяхота, і я паказваю Белагаловай гарматы, адкуль пан Каспар б'е па полацкіх сценах агнявымі кулямі.

Мне карціць пабачыць пана Каспара, ды замест яго насустрач ідзе вугорскі ваявода Мадазы з падкручанымі ўгору чорнымі да сінечы вусамі. Чалавек ён адукаваны: заўсёды загаворвае да мяне на лаціне і, згадваючы траянца Парыса, называе сармацкаю Аленаю. Цяпер жа і Мадазы праходзіць паўз нас, не звёўшы сваім адзіным вокам.

Мы ідзём па шматмоўным, шматаблічным табары, што сабраў і тых, хто прыйшоў вызваляць свой горад, і тых, каго вабіць толькі вайсковая здабыча, і я нарэшце выводжу Белагаловую да адзінага моста праз Палату, які не сарвала высокая ад дажджоў вада. Вунь там, воддаль, знаёмая да балючай стрэмкі ў сэрцы вярба, ды няма ні бацькавага млына, ні нашага дома, і я намагаюся не глядзець туды, у невараць.

Далей Белагаловая мусіць ісці адна. Я бяру яе за руку. Яе рука халодная, але жывая, яна сціскае маю і хутка саграваецца. Я хачу, каб Белагаловая штосьці сказала мне на адвітанне, хачу пачуць яе голас, бо яна пакуль не прамовіла ні слова.

Гэтаксама моўчкі яна ступае на хісткі мост. Вада паднялася вышэй насцілу, і Белагаловая прыўзнімае падол сукенкі.

Яна ўжо прайшла больш за палову моста, і тут я спахопліваюся, што не ведаю яе імя. «Як цябе за-

вуць?» Вецер падхоплівае і даносіць мае словы да Белагаловай. Яна аглядаецца і ў нерашучасці спыняецца. «Не вяртайся! Ідзі!» Але Белагаловая паварочвае назад. Яна падыходзіць усё бліжэй, адпускае падол і працягвае да мяне рукі…

Я прахопліваюся ад уласнага крыку. Над ложкам — сонная зляканая Юста. Па намёце хвошча дождж. Мне холадна, і, угамаваўшы сэрца, я кажу Юсце нагрэць яшчэ віна і кінуць туды болей цынамону.

Аднавокі Мадазы тры дні таму быў забіты маскоўскімі кулямі, калі раіўся пры гарматах з польскімі ваяводамі. Тады сама кавалак дрэва з гарадской сцяны параніў у галаву маршалка Радзівіла, якога мы з Белагаловай сустрэлі на кані ў добрым здароўі. Выходзіць, я вяла яе да Палаты не сёння, а раней, і яна вярнулася, каб забраць рыцара фон Бока…

Гэта сон, ды пан Богусь вучыў мяне, што сон — працяг жыцця, а жыццё — працяг сну і не заўсёды чалавеку дазволена ведаць, дзе сон пачынаецца і дзе канчаецца, сніцца ўсё гэта яму ці ён сам разам са сваім жыццём сніцца камусьці іншаму, пакуль той не прачнецца.

Пан Богусь умеў добра тлумачыць сны. За колькі месяцаў наперад ён ужо ведаў пра смерць вялікага князя і караля Жыгімонта Аўгуста.

Гаспадар Жыгімонт памёр праз год па вяртанні Богуся з Італіі.

Стары пан Корсак апавядаў, што адразу пасля Люблінскага сойма, калі Вялікае Княства Літоўскае злучылася з Польскай Каронаю, яго каралеўская мосць выправіў з палаца жонку Кацярыну і папрасіў у папы рымскага разводу. Адны казалі, нібыта прычынаю было тое, што каралева не нарадзіла спадкаемца. Другія лічылі, быццам гаспадар напісаў у Рым, каб вальней амурыцца з тою, якую тады кахаў, бо яго

мосць заўсёды шанаваў жаночыя павабу і ласку. Аднак калі атрымаў вестку пра жончыну смерць і клопат пра развод вырашыўся сам сабою, кароль заліўся слязьмі і хутка апынуўся ў кіпцюрах у хваробы, якая ўжо не адпусціла.

Хто асуджаў нашага гаспадара за амурныя справы, хто згадваў нешчаслівыя жаніцтвы яго мосці і найперш ягоную незабыўную Барбару, праз чыю смерць кароль, каб вярнуць каханую Басю хоць на дзень, быццам бы зблытаўся з самім д'яблам. Але і зычліўцы і зласліўцы сыходзіліся ў тым, што, займаючы велікакняскі пасад сорак гадоў, гаспадар Жыгімонт прынёс краіне дабра непараўнана болей, чымся шкоды. Ды найперш усіх займала, хто станецца пераемнікам яго мосці.

Загаварылі, што вялікім князем і каралём будзе малады ваявода Генрык Валезы, родны брат французскага караля Карла IX. Дзеля гэтага, праўда, Генрык мусіў пабрацца шлюбам з падстаркаватай Жыгімонтавай сястрою Ганнай Ягелонкай. А потым усё ледзьве не пайшло тунна, бо перад днём святога Барталамея каталікі выразалі ў Парыжы начной парою болей за тры тысячы гугенотаў.

У нашай дзяржаве ўсхадзіўся тады вялікі неспакой — не таму, што баяліся сваіх закалотаў і разні паміж каталікамі ды кальвінамі, а таму, што з Францыі даляцелі чуткі, быццам у тую вялікую кроў быў утручаны і сам Генрык. Па ўсёй Рэчы Паспалітай супроць яго падняліся шляхта і магнаты, якія адышлі да кальвінскае веры.

Але хітрамудры французскі пасланец біскуп дэ Манлюк, якога пасля перахрысцілі ў Манюку, пераканаў сенатараў і шляхту, што на Генрыку ніякай крыві няма і што ён ажэніцца з Ганнаю, як толькі прыедзе ў дзяржаву. Апрача таго, француза змусілі падпісаць арты-

кулы, што будзе берагчы ў краіне мір паміж рознымі верамі, а кіраваць стане пад апекаю шаснаццаці сенатараў. Чаго не дакляруе прагны да трона!

Усё гэта ў мяне ў памяці, бо мы з панам Багуславам былі ў Варшаве падчас элекцыйнага сойма, дзе гнезненскі арцыбіскуп абвясціў Генрыка вялікім князем літоўскім і каралём польскім з умоваю, што, калі новы гаспадар забудзе пра свой подпіс пад артыкуламі, усе жыхары Рэчы Паспалітай зробяцца ад вернасці яму вольнымі.

Мой Богусь вяртаўся з Варшавы не ў гуморы. Не знайшлі, казаў, гаспадара сярод сваіх, не будзе краіне выгоды і ад француза. Так яно і сталася. Жаніцца з Ягелонкаю Валезы занатурыўся, бо ніколі і не збіраўся, прагнучы за любы кошт пабрацца з іншаю паняй, якую завуць уладаю. Яе адну і любіў, а дзяржава наша была яму як заезны дом падарожнаму. Калі ў Францыі сканаў ягоны брат-кароль — відаць, не дараваў яму Госпад рэкаў крыві, пралітай у Барталамееўскую ноч, — Генрык не захацеў затрымацца ў дзяржаве нават на дзень.

Сенат выдаў пастанову, што дазвол на ад’езд можа даць каралю адно вальны сойм. Валезы з пастановы пасмяяўся і ўначы падмазаў пяты. Шляхта наладзіла пагоню, падкаморы каронны Ян Тэнчынскі здагнаў уцекача, ды не дамогся нічога, апроч слова вярнуцца ў Рэч Паспалітую, як уладкуе свае французскія клопаты. Абяцанкі-цацанкі! У Парыжы Валезага абралі каралём, і наша краіна яго ўжо не абыходзіла. Так на ўцеху ворагам Княства і Кароны пачалося другое бескаралеўе.

Віленскі сойм пастанавіў абраць гаспадаром Эрнэста Габсбурга, ды тое засталося на паперы. Тады сенат абвясціў каралём і вялікім князем яшчэ аднаго немца, імператара Максіміліяна, але шляхта не пагадзілася і аддала галасы трансільванскаму князю Стэфану Ба-

торыю, ці, як у нас яго завуць, Сцяпану Батуру. Дзеля трона мусіў ён воленс-ноленс пабрацца з той самай Ганнай Ягелонкаю, якой ішоў пяцьдзясят пяты год і якая была старэйшая за свайго нарачонага на цэлыя дванаццаць гадоў.

Тры гады таму Батура каранаваўся ў Кракаве, але наша шляхта прызнала яго вялікім князем толькі пасля таго, як выдаў грамату, што Карона і Княства — дзяржавы ва ўсім роўныя, што палякаў ваяводамі ў Княства прызначаць не будзе, а соймы будуць збірацца па чарзе то ў Польшчы, то ў нас, у Літве.

Як бы радаваўся пан Богусь, каб пачуў, што кароль Стэфан пацвердзіў Княству ўсе дзяржаўныя правы! Але яго, майго першага нявенчанага мужа і заступніка, ужо не было на свеце.

Падлі віна, Юста!

Трэцяе лета сыходзіць, як прывезлі пана Богуся зраненага і такога знябытага, што заносілі ў дом на руках. На Віленскім шляху ён запыніўся са сваімі людзьмі ў аўстэрыі і трапіў у маскоўскую засаду. Стральцоў з Тураўлянскага замка — спапялі яго сваім гневам, Госпадзе! — прыпадала на кожнага нашага па трое. Добра хоць, што здолелі адарвацца ад пагоні.

За колькі тыдняў мы са старой пані Корсакавай ды зялейніцай Грыпінкаю, што гатавала ўзвары і прымочкі, раны нашаму маладому гаспадару загаілі, але сіла да яго не вярталася. Грыпінка вызначыла, што стралецкае зялеза пераняла пану Багуславу жыццёвую жылу.

Збіўшыся з ліку дзён, я сядзела пры маім Богусю, то чытаючы яму, то вартуючы ягоны цяжкі сон і прыслухоўваючыся да слабога дыхання. Ён заставаўся ў ясным розуме і, калі пачуваўся трошкі мацней, браў мяне за руку і апавядаў пра Італію ды іншыя краі. Я чула розныя дзівосы: пра горы са снегавымі шапкамі,

што не растаюць і ў самае спякотнае лета, пра горад, дзе заміж вуліцаў — рэкі і людзі ездзяць адзін да аднаго на лодках, а дамы вырастаюць проста з вады. Ён казаў пра звера малпу, што падобны да чалавека, але мае хвост і начуе на дрэвах, прывязаўшыся гэтым хвастом, як вяроўчынай, да галінаў. Побач з малпамі, далёка за морам, жывуць людзі з чорнай, як сажа, скураю. Ён расказваў і пра само мора, што мяняе колер, падымаецца і апускаецца, спакойна спіць і раз'ятрана разбівае караблі.

Мора здавалася мне найвялікшым дзівам, і пан Богусь абяцаў, што неадменна пакажа мне яго, але я ўжо не давала веры, што ён некалі ўстане. Дзень пры дні яго рука ставала ўсё слабейшаю, нібы жыццё выцякала з яе невідочным тонкім струмком.

Аднойчы ўвечары ён папрасіў мяне распрануцца і легчы з ім. Мне раптам здалося, што здолею абудзіць яго плоць і вярнуць майго Богуся да жыцця. Я лашчыла яго, як толькі ўмела: цалавала, пакусвала, як яму заўсёды падабалася, смочкі, прынікала вуснамі да таго, што калісьці гэтак хутка вырастала і запаўняла, здавалася, усю мяне…

Але яго плоць маўчала.

Некалі мае грудзі імгненна запальвалі яго, нават выснажанага шматдзённымі ловамі. Гэтым разам Богусева рука таксама, нібы ўзгадаўшы тыя дні, пацягнулася да грудзей, аднак яе дотык быў бязважкі — як быццам сеў, склаўшы на момант крыльцы, матылёк.

Мяне пацяла горкае веданне, што ён ужо ніколі не падвядзе мяне да люстра і не запаліць свечнік, не абдыме, не зможа кахацца… Я зразумела, што ў яго ў вачах блішчэлі не водбліскі жадання, а слёзы.

Я не заплакала — абняла яго сама і чытала пацеры, пакуль не праваліліся ў сон, а калі прачнулася, мой Богусь ужо схаладнеў.

Ён адышоў, не даведаўшыся, што ў мяне пад сэрцам варушыцца дзіця. Часам мне нясцерпна — так, што мусіла сціскаць вусны — хацелася сказаць пра гэта. Я думала, нашае пакуль не народжанае малое ўтрымае Богуся на свеце, ды знахарка Грыпінка ўгаворвала мяне маўчаць, каб — наадварот — душа майго мужа не паклікала следам душу дзіцяці.

Можа, дарма паслухалася Грыпінкі, хоць пан Богусь напраўду забраў з сабою яшчэ адну душу. Пасля хаўтураў пані Корсакава пачала таяць, як свечка, і сарака дзён па сыне ўжо не прычакала. Нейкая сіла не дазволіла мне адкрыцца і пані Мальгрэце, якая сышла ў магілу, не ўведаўшы, што будзе мець унука ці ўнучку.

Яна пакінула мне маёнтак, а пан Багуслаў — чатырыста чырвоных злотых ды ліст да віленскага шляхціча Якуба Неміровіча, з якім вучыўся разам у Італіі і якога прасіў узяць мяне ў сваю апеку. Апрача таго, у спадчыну ад Богуся застаўся вось гэты, ён у мяне і зараз на безыменным пальцы, пярсцёнак з тайніцай, што паспрыяў мне болей і за грошы, і за ліст, бо пан Якуб апекавацца мною мог адно з нябёсаў: недзе пад Глыбокім маскоўская куля ўжо заручыла яго з зямлёй.

Стральцы з Тураўлянскага замка наляцелі, як шулякі, назаўтра пасля пахавання пані Мальгрэты. Той жах трэба зачыніць у памяці ў самай далёкай спіжарні на цяжкі замок і выкінуць ключ у бяздоннае возера.

Баярскі сын, што прывёў стральцоў, болей выдаваў на чалавека, які моліцца не Хрысту, а Алаху.

Ліхадзеі шныпарылі па хлявах і свірнах, з конскім гігатаннем цягнулі ў адрыну маладую ахмістрыню Завею, ганяліся па двары за дзяўчатамі. Сам стралецкі верхавод, сакануўшы шабляю фурмана Шэмета, што заступаў яму дарогу, уварваўся да мяне ў спачывальню. Вузкія сонныя вочы загарэліся юрам, а рэдкая рудая барада паказала ў пажадлівай ухмылцы жоўтыя зубы.

Я жагналася і прасіла не чапаць мяне, кажучы, што толькі днямі пахавала мужа і ягоную маці, ды мае благанні толькі распалялі баярскага сына. Ён ашчаперыў мяне, памацаў грудзі і крумянкі і, зацмокаўшы языком, паабяцаў забраць з сабою ў замак, а пакуль загадаў чакаць яго з лазні.

За дзвярыма тырчаў гэтаксама падобны да нехрысця вартавы. Адчыніла вакно — пад ім уладкаваўся яшчэ адзін барадаты бамбіза. Заплачу золатам, сказала я, паказаўшы жменю дукатаў. Ён імгненна згадзіўся, высыпаў грошы ў гаманец, а калі я села на падваконне, каб саскочыць у сад, зарагатаў і прыставіў мне да грудзей вастрыё алебарды. Каля ног у нелюдзя стаяў збан з медавухай, і як толькі мае вочы змецілі гэта, я ўжо ведала, што рабіць.

Лазня не змыла са стралецкага верхавода ні зладзейскага поту, ні нейкага саладкавага паху, пра які ў мяне мільганулася думка, што, можа, так пахне кроў. Масковец быў ужо моцна захмялелы і, угледзеўшы на стале штоф з мёдам-трайняком і дзве налітыя шкляніцы, аж закалаціўся ад радасці. Я не ведала, як хутка забівае атрута з майго пярсцёнка, а таму схавала пад падушкаю Богусеў італійскі корд з гострым, бы змяіны язык, джалам.

Усё ледзь не пайшло прахам. Заместа таго каб піць са шкляніцы, ён прысмактаўся да штофа, але, на шчасце, адляпіўшыся ад рыльца, перакуліў у рот і шкляніцу.

Баярскі сын паспеў зачыніць дзверы на засаўку і ступіць да мяне два крокі. Я сціснула пад падушкаю тронак корда, але трэці крок стаўся для маскавіта апошнім.

Атрута з пярсцёнка забівала без пакутаў.

Я асцярожліва зірнула ў вакно. Вартавы прыткнуў алебарду да сцяны і, ашчаперыўшы парожні збан з-пад медавухі, хроп, быццам ерыхонская труба. Па-

куль апусцілася ноч, мне наканавана было пабачыць, як брыла, нібы непрытомная, з адрыны Завея і як на яблыні стральцы павесілі старога Гіршу. Выскачыўшы з вакна, я першы раз спынілася, каб звесці дых, толькі каля Вітаўтавых талерак.

Ты, Белагаловая, зрабіла б тады на маім месцы тое самае. Але ты не патрапіла ўратавацца…

Адкуль, з якога прытулку выходзіш ты ўначы? Каго пакінула на гэтым свеце? Ці даў табе Бог тваю крывінку, твой працяг?

Мой хлопчык, якога хацела назваць Багуславам, нарадзіўся ў Вільні нежывы. Лекар з Замкавай вуліцы, нечым падобны да кажана немец з сумнымі вачыма, сказаў, што — колькі б ні дзяліла я ложа з мужчынамі — болей дзяцей у мяне не будзе.

А дождж не сунімаецца, быццам няўцешна плача сама гэтая зямля. У намёце непрытульна, як у сутарэнні. Здаецца, сырым зрабілася ўжо і паветра, і сам час, у якім я чакаю яго мосць караля і вялікага князя. А можа, цябе, Белагаловая?..

Няўжо ты вярнулася з моста, каб забраць мяне за тое, што я забіла чалавека? Той жа баярскі сын быў ворагам. Мо гэта ягоныя людзі пазбавілі жыцця цябе і юнака з аднаго з табою плыта?

Якія яшчэ грахі ляжаць на маёй душы? Так, я нявенчаная жонка ўжо трэцяга мужчыны, але ці такая цяжкая гэта правіна, калі неба звяло мяне з самім каралём і не пакарала за два гады, пражытыя з панам Каспарам Бекешам, які ніколі не моліцца і не трымае посту, і, даруй, Госпадзе, кажа, што не Бог стварыў чалавека, а чалавек — Бога…

Ліст да пана Каспара даў мне стары Антон Немiровіч. Страціўшы сына, ён зрабіўся сівы як лунь і, заклаўшы сваю гасподу на Татарскай вуліцы, сам зазбіраўся на вайну, бо не хацеў ад жыцця ўжо нічога, апрача помсты.

Доўгія месяцы пасля нараджэння майго мёртвага хлопчыка я і сама чулася, як не дакапаная да вады студня, і калі ў Вільні, а потым у Горадні лавіла на сабе ўважлівыя мужчынскія позіркі, мая душа ўмомант ашчаціньвалася.

Тады я яшчэ болей прыахвоцілася чытаць. Пан Каспар меў добрую кніжніцу з лацінскімі і нямецкімі кнігамі. Сярод іх я знайшла выдрукаваную па-наску кнігу «Юдзіф» і сустрэлася з ёю, быццам са старой знаёмай.

Я перагортвала старонкі фаліянтаў пана Бекеша і ўчытвалася ў радкі, якія ён адкрэсліў для сябе зялёным атрамантам. Гэткім чынам я нібы зазірала свайму апекуну ў душу. Мне было цікава і трошкі ніякавата, быццам я займаюся нечым недазволеным.

У рымскага кесара Марка Аўрэлія пану Бекешу спадабалася думка, што ўсё ў жыцці мімалётнае: і той, хто памятае, і тое, аб чым памятаюць. У іншай кнізе — яе напісаў Эразм з Ратэрдама — пяро пана Каспара пазначыла словы: «Не плакаць, не смяяцца, але разумець».

Ён так і жыў, і не існавала, відаць, рэчы, якой бы мой апякун не разумеў ці не ведаў.

Напачатку пан Бекеш абыходзіўся са мною, як з дачкой, чаго і вымагалі ягоныя гады, бо яму пераваліла за пяцьдзясят пяць. Я чула да яго ўдзячнасць за такія стасункі. Мне было дастаткова маёй памяці пра Богуся.

Але аднойчы я змеціла, што пан Каспар глядзіць на мяне іншымі вачыма, і неспадзявана адказала на яго позірк. Мінуўся ўжо год, як адляцела душа пана Багуслава, і маё маладое цела прачыналася, як дрэва пасля зімы. Увечары, перад малітваю, я зноў, як некалі, падыходзіла да люстэрка і тады найбольш востра адчувала, як маім грудзям, маім клубам і ўлонню трэба мужчынская ласка, цеплыня і сіла.

Была велікодная вячэра. Нашы з панам Каспарам келіхі з мальвазіяй сустрэліся над сталом уадначас з нашымі вачыма, і я ўжо ведала, што сёння ўначы ён прыйдзе да мяне.

Ён увайшоў у спачывальню з запаленым кандэлябрам у адной руцэ і зялёнай пляшкаю мальвазіі ў другой. Ад яго пахла духмянамі і нечым няўлоўна мужчынскім. Пан Каспар прамовіў: «Solus cum sola, in loco remoto, non cogitabuntur orare Pater noster»*, і мяне апякло адначасна холадам і гарачынёю. Гэтыя словы я чула калісьці ад майго Богуся.

Я яшчэ не ўяўляла, якія вусцішныя рэчы пачую ад пана Каспара пазней, у тыя вечары і ночы, калі ён будзе расказваць пра сябе, не хаваючы самага пакрыёмага.

Пан Каспар не вызнаваў аніякае веры. Гэта не было таямніцаю, але зямляцтва і даўняе знаёмства з каралём і вялікім князем ахоўвала яго ад гневу чорных сутанаў. На мае словы, што мы з ім жывём у граху, а таму душы нашы пасля смерці асуджаныя на пакуты, мой другі нявенчаны муж нязменна адказваў сваёй блюзнерскай малітваю, якую я таксама насуперак волі ведаю на памяць: «Не веру ў Бога, не прагну неба, не баюся пекла, не турбуюся пра Божы суд, не трывожуся пра цела, а пагатоў пра душу, якая памрэ разам са мною». Гэтую бязбожную малітву ён хоча бачыць на сваім надмагіллі, пра што зрабіў адмысловы запіс у тастаманце. Не ведаю толькі, які святар пагодзіцца яго хаваць. Дай Божа таму тастаманту пыліцца доўгія гады, ды маё сэрца прадчувае благое. Можа, тады, у Свіры, калі яго каралеўская мосць рабіў агляд ліцвінскае конніцы і радзіўся з ваяводамі, куды рухаць войска найперш — на Пскоў ці Полацк, пан Каспар ужо прадчуваў хваробу і падвёў мяне да караля і вялікага князя наўмысна.

---

* Застаўшыся сам-насам, ён і яна не чытаюць «Ойча наш» (лац.).

У жылах у пана Каспара, гэтаксама як і ў яго каралеўскае мосці Стэфана Баторыя, бегла гарачая вугорская кроў. Некалі пан Каспар быў ягоным супернікам у змаганні за трансільванскае княжанне, а пазней стаўся сябрам і цяпер камандуе ў каралеўскім войску пяхотаю. Надзейнейшага супольніка наш гаспадар не меў ні ў аблозе Гданьска, ні тут, пад Полацкам.

Усплыло на памяць, як пан Каспар, вярнуўшыся з-пад Гданьска, да самае раніцы, пакуль пеўні не збіліся з ліку, кахаўся са мною, бы юнак, а калі на ложак лёг першы сонечны промень, раптам сказаў, што, калі забіваеш чалавека, кожны раз бывае па-іншаму, як кожны раз па-іншаму мужчына адчувае сябе з новай жанчынай. І, памаўчаўшы, дадаў: «І кожная жанчына, і кожны забіты назаўсёды застаюцца з табой».

Размовы з панам Каспарам штораз мяне палохалі. Я нібыта з галавою акуналася ў сцюдзёную цёмную ваду. Аднак — дзіўная рэч! — выходзіла з яе не са страхам, а з незразумелым спакоем, кшталту таго, што застаецца пасля споведзі. Хоць насамрэч спакой гэты пэўна ж быў зусім інакшы, бо пан Каспар не адпускаў мне грахоў, а адно павялічваў іхні цяжар.

Але ён заўсёды спакойна глядзеў, як я ўкленчваю перад абразамі, і ані не кпіў з маіх малітваў. Аднаго вечара, калі ягоны сябар і гэткі самы бязбожнік рыцар Феранц, які больш за жанчын любіў юнакоў, убачыўшы мяне на малітве, загагатаў, пан Каспар гэтак глянуў на яго з-пад калматых броваў, што той падавіўся смехам. Не, пан Бекеш не пераварочваў мяне ў бязбожніцтва, ды з кутка мае душы раз-пораз даносіўся голас, які нашэптваў тое, што боязна паўтараць і ў думках.

Няўжо душа напраўду проста развеецца, запаветрае, як дымок ад ачахлага вогнішча? Тады, калі чалавечым душам не наканавана вечнага жыцця, я хачу,

каб мая душа, назаўсёды разлучыўшыся з целам, паспела злётаць да мора, пра якое расказваў Богусь.

Мора... Яно такое, як тысяча нашых азёраў. Падобнае да бясконцага люстра пад ціхім сонечным небам і рабаціністае, знітаванае з нябесным скляпеннем тысячамі вадзяных струменьчыкаў — у дождж. Вось такое, як зараз.

Але ў гэтага мора зусім блізкія берагі. На выспе паміж імі стаіць Прадцечанскі манастыр. А на другім баку гэтага мора, які добра відаць праз дождж, — атачаны вячыстымі, густымі, як хмары, ліпамі драўляны кляштар францішканаў.

Ды то ж не мора, а наша Дзвіна! У мяне за плячыма — святая Сафія, куды хадзіла з бацькамі на ўсяночныя, а поруч са мною — Белагаловая. Яна прывяла мяне ў Полацк і кліча ў сабор. Толькі ці можна мне цяпер, калі я перайшла ў рымскую веру, маліцца там? У адказ Белагаловая смяецца гэтаксама, як калісьці пан Каспар.

Знаёмыя з дзяцінства, хоць і прызабытыя, святыя на сценах не адварочваюцца, ды ўсё роўна мне непрытульна. Полацкіх людзей у храме няма — адны маскоўскія стральцы пры зброі, і мне хочацца хутчэй вонкі.

Мы з Белагаловаю зноў сталіся нявідкамі. Яна вядзе мяне з Верхняга замка ўніз, у пасад, каб паказаць свой дом. Каб не стральцы, вуліцы былі б зусім пустэльныя: нідзе ні старога, ні малога, не відно ні катоў, ні сабак, ні козаў.

Знячэўку на паваротцы каля Чорнага ручая мы ледзь не налятаем на казлабародага вузкавокага чалавека ў каптане крывавага колеру. Божа!.. Гэта ж той атручаны баярскі сын! Атрымліваецца, што атрута не ўзяла яго?

Ён, напалову татарын, напалову масковец, напалову чалавек, напалову звер, камандуе натоўпам

стральцоў. Сяго-таго я ведаю. Вось той жлукта вартаваў мяне пад акном, пакуль не перакуліўся разам са сваім збаном. А тыя двое вешалі на яблыні каля лямуса настаўніка Гіршу.

Мы з Белагаловай прыціскаемся да паркана. Гэтым разам яна надзела маю кармінную мухаяравую сукню, першы падарунак пана Каспара. Сукня ляжала разам з іншымі строямі ў паходным куфры, на якім спіць Юста. Значыцца, Белагаловая ўжо прыходзіла ў наш намёт...

Але я не паспяваю дадумаць думку да канца, бо стральцы, за якімі мы ідзём вуліцаю ўніз да Дзвіны, пачынаюць урывацца ў дамы і выводзіць адтуль людзей. Іх, бедакоў, усё болей і болей, і раптам Белагаловая сціскае мне руку і паказвае заможны дом з зялёнымі аканіцамі і высокім ганкам пад стрэшкаю.

Стральцы выводзяць на ганак Белагаловую ў ільняной сукенцы з гафтам. З гэтага моманту Белагаловых дзве: адна ў маёй чырвонай мухаяравай сукні, другая — у кужэльнай белай. Тую, што прывяла мяне сюды, б'е дрыготка, якая праз руку перадаецца мне.

Казлабароды баярскі сын падымаецца на тры прыступкі, мацае ў той, другой, Белагаловай грудзі і вядзе яе назад у дом. Праз хвіліну дзверы адчыняюцца і ён, не раўнуючы як вялікі мех з мукой, выкідае на ганак цела немаладое кабеты. Маладзенькі стралец, амаль хлапчук, хапае яе за ногі і цягне долу. Сівая галава б'ецца аб прыступкі і чырванее ад крыві. Стралец кідае забітую пад вішняй і, задзёршы галаву, ласуецца ягадамі.

Збой абкружаных вартаю людзей, над якім разлягаецца жаночы плач, аддаляецца, а мы з Белагаловай чакаем. Нарэшце на ганку зноў паказваецца баярскі сын. Ён махае рукой маладзенькаму стральцу, і той

выводзіць з дома другую Белагаловую ў разадранай на грудзях сукенцы. Тым часам баярскі сын падыходзіць да студні з асверам і выцягвае вядро вады. Богусеў пярсцёнак пры мне. Я вомегам кідаюся да студні і паспяваю націснуць таемную спружынку і сыпануць у ваду зеленаватага пылку.

Казлабароды п’е, ідзе да брамкі, адчыняе яе ўжо не рукой, а ўсім сваім абмяклым тулавам, што падае ніцма і, тузануўшы нагамі, заціхае.

Мы з Белагаловай, той, што ў мухаяравай сукні, апынаемся на дзвінскім беразе. Я здагадалася пра ўсё яшчэ каля Чорнага ручая, як толькі сутыкнулася з уваскрэслым маскоўцам. На траве — два дзясяткі невялікіх плытоў, і стральцы чакаюць знаку, каб распачаць сваю крывавую працу. Маё вока імгненна знаходзіць у натоўпе знаёмага маладзёна. На ўзвозе паказваецца тая Белагаловая, якую вядзе стралец-хлапчук. Угледзеўшы яе, маладзён вылузваецца з натоўпу і кідаецца да шчыльнага кола стральцоў. Двое царскіх людзей заломваюць яму рукі і адцягваюць да вады.

Белагаловая ў ільняной сукенцы заўважае яго і бяжыць да плытоў. Стральцы адпускаюць маладзёна і дазваляюць Белагаловай абняцца з ім. «Апошні раз на гэтым свеце», — з рогатам кажа адзін. Падобны да хлапчука масковец дастае з-за пояса нож і мякка ступае да каханкаў…

Неспадзявана я намацваю ў патайной сукні майго саяна Богусеў корд і з халоднай навагаю дастаю яго. Першым наканавана памерці маладзенькаму стральцу, што сёння апошні раз на гэтым свеце еў вішні. Я націскаю на тронак усім целам і адчуваю, як ягонае сэрца закіпае на сталёвым джале. Я гляджу ў яго вадзяніста-шэрыя вочы, з якіх імкліва ўцякае жыццё, і штосьці крычу, не чуючы ўласнага голасу…

На куфры варочаецца ў сне Юста.

Ці ж на месцы мая мухаяравая сукня?

«Поўнач! Поўнач!» — крычаць пад дажджом вартавыя.

Я ўжо зусім не баюся цябе, Белагаловая. Калі зойдзеш — налью табе віна і назаву сястрою. Цікава, у якой сукенцы ты будзеш — у зялёнай адамашкавай ці ў кармінным мухаяравай? Толькі зараз я чакаю не цябе.

Караля не было ўжо два дні. Маё цела засумавала, але найперш ягоны прыход трэба сёння не целу, а душы. Чаму сёння я, быццам кнігу, гартаю ўсё сваё жыццё? Да чаго рыхтуецца душа?

«Калі забіваеш, кожны раз бывае па-іншаму, — сказаў мне калісьці на світанні пан Каспар і дадаў: — Можа, калі-небудзь ты даведаешся сама». Дадаў, бо навучыў мяне абыходзіцца са зброяй і падараваў лёгкі рыцарскі панцыр.

Цяпер я ведаю: гэта сапраўды штораз бывае іначай, нават калі забіваеш у сне.

Нядаўна, у Свіры, я гатовая была забіць атрутаю самога пана Каспара Бекеша. Мне здалося, ён аддаў мяне каралю як рэч, якой дасхочу нацешыўся і якой ужо няшкода пазбыцца, пагатоў калі можаш атрымаць за гэта падзяку ад самога гаспадара дзяржавы.

Ведаю, што памылялася. Тады, як кароль аглядаў ліцвінскую конніцу Радзівілаў ды Яна Кішкі і мы пад'ехалі да яго мосці, пан Каспар думаў не пра сябе.

Яго мосць кароль і вялікі князь паслаў па мяне ў той самы вечар, і я не наважылася адмовіцца. Пан Бекеш ужо вырушыў са сваімі жаўнерамі са Свіры да Дзісны, і я засталася толькі з Юстай.

На аглядзе войска пад Дзісной нашы з каралём коні ўжо прыхільна касавурыліся адзін на аднаго. Перад яго мосцю праходзіла з разгорнутымі сцягамі

польскае войска. Сонца залаціла шышакі і панцыры вершнікаў. Кожны меў дзіду, палаш і дзве прывязаныя да сядла рушніцы. Следам ішла польская пяхота са стрэльбамі, за ёю — дзевяць сотняў нашае конніцы Яна Хадкевіча...

Кароль пакуль не ўмее гаварыць ні па-наску, ні папольску. Але стары Гірша навучыў мяне лаціне, а яшчэ лепей — нямецкай мове, а яго мосць вучыўся ва універсітэце ў Падуі і тры гады быў у палоне ў немцаў. Ён любіць выпіць са мною ўвечары гарачага віна і, калі ў гуморы, пачынае навучаць мяне па-вугорску, просячы, каб я называла яго Іштван ці, яшчэ лепей, Пішта, як некалі ў бацькоўскім доме. Я таксама спрабую яго вучыць па-нашаму, а аднаго разу так развесялілася, што нават заспявала:

Падымі кашульку,
Пакажу зязюльку...

Паблізу намёта чуецца гамана, і мой наструнены слых ловіць густы голас яго каралеўскае мосці. Я буджу Юсту і бяру ў рукі люстэрка, каб падвесці вусны і бровы. Душа ўсцешаная, аднак адначасна ў ёй шкрабецца і незадаваленне, што не хапіла часу дадумаць нешта важнае.

Кароль як быццам запаўняе сабою ўвесь намёт. Ён скідае заквэцаны гразёю кармазінавы жупан, вызваляе грудзі ад лёгкай кірасы і просіць у Юсты віна.

Жаўнеры, кажа ён, адмаўляюцца пакутаваць ад голаду ды залеваў і прагнуць вярнуць Полацк або загінуць. Заўтра герольды абвесцяць ягоны ўказ: хто здолее падпаліць замак, каб сцены не ўдалося патушыць, атрымае па-каралеўску шчодрую ўзнагароду. Сілы ў непрыяцеля канчаюцца. Ваявода Пятро Валынскі згодны скласці зброю, калі ён, Баторы, за-

хавае ўсім маскавітам жыццё. З вежаў ужо спускаліся парламенцёры, ды вугорцы, не ўважаючы на загад Каспара Бекеша, пасеклі іх, бо разлічваюць на багатую здабычу. Праўда, сакратар яго каралеўскае мосці сцвярджае, што найкаштоўнейшы скарб, які яны могуць здабыць у Полацку, — гэта кніжніца Сафійскага сабора, дзе захаваныя кнігі, пісаныя яшчэ святымі братамі Кірылам і Мяфодам і полацкай ігуменняю Еўфрасінняй.

Заўтра вузел можа развязацца, і год 1579 ад увасаблення Сына Божага давеку застанецца ў полацкіх аналах. Каб яшчэ неба паслала сухі дзень…

Я лаўлю на сабе ўважлівы мужчынскі позірк яго мосці. Кароль пераводзіць яго на Юсту, і тая разумее без слоў: да раніцы яна вольная.

У верасні каралю споўніцца сорак шэсць, аднак ён бывае нецярплівы, як дваццацігадовы, і тады нагадвае мне пана Багуслава. Можа, таму, што таксама вучыўся ў Італіі, яго мосці даспадобы тыя ж салодкія штукі, што і майму першаму нявенчанаму мужу. Ён любіць адчуць на сваім мужчынскім жазле мае вусны. Любіць пакласці ніцма і развесці ногі і крумянкі… Любіць бачыць мяне і ніколі не тушыць свечак.

Ягонае вялікае дужае цела пахне дымам, дажджом і ветрам, а ў барадзе заблытаўся пах сена. Мы з ім смела ўваходзім у раку асалоды. Уваходзім усё глыбей і глыбей, і вось ужо пад нагамі няма дна. Я заплюшчваю вочы, і гэтая рака нясе мяне, вызваляючы ад страху, чакання і паняверкі.

Тут час ідзе зусім іначай. Тут вяртаецца з нeвараці і зноў абдымае і лашчыць мяне пан Багуслаў. Тут шукаюць мае патаемныя мясціны шурпатыя, але такія пяшчотныя рукі пана Каспара. Тут я раблюся спакойнай, упэўненай і нястрымнаю, як сама плынь, што нясе мяне.

Дзесьці ў гэтай рацэ ёсць выспа, на якой мяне чакае Белагаловая, мая сястра, частка мяне самой.

Табе засталося нядоўга чакаць. Мая прасвятлелая душа ўжо ведае: заўтра я надзену свае даспехі і вазьму ў рукі зброю. Я злучуся з табой, Белагаловая, і наша супольная моц будзе большаю, чым у любога ваяра-мужчыны. Заўтра мы з табою пойдзем на прыступ, каб перамагчы або загінуць. Каб адпомсціць і вырвацца з крывавага віру.

Гэта будзе заўтра, а пакуль дазволь мне плысці ў бяздоннай салодкай плыні. Можа, астатні раз. Можа, ужо заўтра мяне падхопіць іншая рака. Тая, што плыве да мора, у якім злучаюцца чалавечыя душы.

Тая, дзе я зноў сустрэнуся з табою…

1999

Місія папскага нунцыя

1

Трэці дзень нехта невідочны і агромністы раз’ятрана ляпаў ваканіцамі і шпурляў ва ўзорыстыя шыбы прыгаршчы каляных круп. Трэці дзень знадворку вокны былі завешаныя непрагляднаю белай апонай, і папскі нунцый Кантэльмі ніяк не мог пазбыцца адчування, што яго пакоі не на галоўнай вуліцы сталічнай Варшавы, а дзесьці ў самым глухім кутку гэтай велізарнай краіны.

Кантэльмі зябка паправіў накінутае на вузкія плечы куніцавае футра і пасунуў цяжкое крэсла з грыфонамі на падлокніцах бліжэй да каміна. Смуглявы і вузкі арыстакратычны твар нунцыя заставаўся, як заўсёды, непранікальным, і ўсё ж можна было змеціць, як недзе ў самай глыбіні разумных агатавых вачэй разпораз успыхваюць іскрынкі зласлівасці.

У якой іншай краіне могуць дазволіць сабе пазніцца да папскага прадстаўніка? Дзе яшчэ дваране насмельваюцца звяртацца да караля, каб вызваліць з-пад варты бязбожніка, вуснамі якога гаворыць сам д’ябал? О, як няпроста выконваць тут даручэнні яго святасці! Мінулася больш года, як у Рыме даведаліся пра злачынныя пісанні берасцейскага падсудка Лышчынскага, а ён хай сабе і скрозь краты, але яшчэ бачыць сонца. А цяпер шляхта Вялікага Княства Літоўскага нахабна патрабуе, каб гэты чалавек свабодна абараняўся перад судом усіх станаў. Аднак для яго, Кантэльмі, не бывае невыканальных даручэнняў. Ён пераможа, не зважаючы ні на што, у тым ліку і на маленькія іголкі болю,

якія ад Калядаў завяліся ў левай ныркі і пра якія ён забывае толькі ў сне.

Нунцый адпіў са срэбнай, падобнай да паціра чары тры глыткі падагрэтых зёлак. Кажуць, ад ягонай хваробы можа памагчы ліцвінская лазня, але ён усё не наважыцца паспрабаваць гэтыя дзікунскія лекі, што, па чутках, вельмі нагадваюць пакуты, якія чакаюць грэшнікаў у пекле. Мо рызыкне, калі сойм закончыць працэс і справа царквы пераможа. Прынамсі, будзе прыемна ўсведамляць, што яго пекла — не вечнае.

Ён прайшоўся па пакоі і, адчуваючы, як боль пакрысе адпускае, узяў са стала фаліянт у блакітным пераплёце.

Кніга, з якою нунцый зноў уладкаваўся ў крэсле, была не зусім звычайнаю кнігай. Ён задумліва гартаў жаўтлявыя, спісаныя рознымі почыркамі старонкі. «Жыццё чалавека — гэта сума яго ўчынкаў», — усплыло ў памяці старажытнае выслоўе. Так, зараз перад ім усё жыццё гэтага бязбожніка, дзіўнае і непаслядоўнае да абурэння. Выдатная адукацыя, у трыццаць гадоў — прарэктар Берасцейскага калегіума. Наперадзе бліскучая будучыня, якой будзе спрыяць ордэн… І замест навуковых заняткаў — школка ў радавым маёнтку, дзе ён вучыў сялянскіх дзяцей чытанню, ліку і пісьму. Замест кар'еры — выхад з ордэна, які ніколі не даруе адступнікам. У той час трактат яшчэ не быў пачаты, але паводзіны ўжо выдаюць яго. Нунцый прабег вачыма старонку. «Пагарджаючы таемствам хрысціянскага шлюбу, выдаў дачку замуж за сваяка… На богаўгодныя справы выдаткоўвае не больш як тры фларыны на год… Склаў тастамант, дзе загадаў цела сваё пасля смерці спаліць, а попел пахаваць ля дарогі, зрабіўшы на магіле богазневажальны надпіс…»*

* У матэрыялах судовага працэсу над Казімірам Лышчынскім захаваўся тэкст гэтага надпісу: «Падарожнік! Не абміні гэ-

«Пасля смерці спаліць... — паўтарыў сам сабе нунцый. — Пасля смерці...» Сума ўчынкаў Лышчынскага павінна даць у выніку нуль, нішто, і яго, нунцыя, дбаннем так і будзе.

Вось яны, аркушы, якія адначасна з задаволенасцю заўсёды выклікаюць у яго і пачуццё гідлівасці. Браслаўскі стольнік Ян Бжоска аказаўся для ордэна сапраўдным дарункам лёсу. Сусед і сябра, які выкрадае злачынны трактат і яшчэ сёе-тое, неабходнае следству... А якім высакародным гневам, якой нянавісцю дыхаюць радкі ягонага даносу, гучна названага маніфестам! Ці не занадта лёгкае тлумачэнне — сто тысяч талераў, якія Бжоска вінен атэісту? Чалавечая натура не такая простая рэч. Браслаўскі стольнік цудоўна ведае, што Лышчынскі не з тых людзей, якія садзяць сяброў у пазыковую яму. Да таго ж і грошы гэтыя ў бязбожніка не апошнія, чалавек ён нябедны. Не, кожнае слова ў даносе шчырае, кожнае ідзе з душы. З душы добранадзейнай нікчэмнасці, якая будзе заўжды пякуча зайздросціць таленту.

О так, гэты Лышчынскі — чалавек незвычайны сваім розумам. Дні, праведзеныя за чытаннем яго трактата, ён, Кантэльмі, ніколі не назаве патрачанымі тунна. Калі б берасцейскі падсудак знайшоў лепшае дастасаванне сваім здольнасцям, яны ўдвух маглі б цікава гутарыць вечарамі за келіхам добрага віна. Аднак сёння шляхціч Лышчынскі — самы небяспечны з ерэтыкоў Рэчы Паспалітай, а магчыма, і ўсёй Еўропы, а ён — нунцый яго святасці папы рымскага, яго воля і розум належаць Богу і ордэну самых адданых слуг Хрыста. Ордэн патрабуе з коранем выполваць нават самыя кволыя парасткі вальнадумства,

тых камянёў. Ты не спатыкнешся на іх, калі не спатыкнешся на ісціне. Спасцігнеш ісціну ля камянёў, бо нават тыя людзі, якія ведаюць, што гэта праўда, вучаць, што гэта хлусня. Вучэнне мудрацоў — свядомы падман».

а тут, на гэтым кепска ўробленым палетку, паднялося сапраўднае дрэва з панаднымі, налітымі атрутаю пладамі. Але ён любіць мець справу з небяспечнымі ворагамі. Тады саладзейшы дзень перамогі. А гэты дзень для яго — не той, калі ў злачынцы адбіраюць свабоду ці жыццё, а той, калі ў яго, нунцыя, пад нагамі ляжыць зламаная воля ворага. Бо менавіта гэта і ёсць сапраўдная перамога.

Нунцый адпіў глыток лекавага адвару. Трэба будзе ўзяць у Рым запас гэтых зёлак з дзікунскаю назвай «мядзведжыя вушкі». Ён выбраў са срэбнага спода з валоскімі арэхамі самы буйны і з хвіліну, як быццам нешта загадваючы, пазіраў на адмысловыя арэхавыя клешчыкі ў выглядзе пашчы дзіка. І раптам зрабіў імі няўлоўны рух, і звярыныя іклы зашчоўкнуліся.

Арэх трапіўся поўны і прыемны на смак. Павольна жуючы, Кантэльмі падкінуў у камін бярозавых круглякоў і скасіў вока на гадзіннік. Яшчэ толькі палова на пятую. Не, ён проста становіцца занадта падазроным. Відавочна, што ў яго сённяшняга госця і ў думках няма знарок пазніцца. Віною ўсяму жудасная гіпербарэйская завея.

Ён ведае, што чалавек, коні якога зараз прабіваюцца праз сталічныя сумёты, у душы мае сябе за тутэйшага Цыцэрона. І — небеспадстаўна, іначай іхняй сустрэчы проста не было б. Трэба прыняць пад увагу і яго судовую практыку. Сорак пяць гадоў, болей, чым ён, Кантэльмі, пражыў на свеце. І потым, інстыгатар* — асоба свецкая, а для шляхецкіх паслоў, што берагуць свае прывілеі, як зрэнку вока, гэта вельмі важліва. О, з яго дапамогаю Кантэльмі падрыхтуе сойму выдатнага траянскага каня.

Да чуйнага вуха нунцыя скрозь завыйныя ўздыхі ветру данёсся ледзь чутны перазвон шамкоў.

---

* Абвінаваўца.

Кантэльмі склаў далоні і, апусціўшы павекі, зашаптаў словы малітвы.

У пакой бязгучным ценем слізгануў і застыў каля парога манах-служка. Адчуўшы яго прысутнасць, нунцый запытальна расплюшчыў вочы.

— Інстыгатар Вялікага Княства Літоўскага, бакалаўр філасофіі і вольных мастацтваў Сымон Куровіч.

Кантэльмі няраз бачыў інстыгатара на сойме, але ягоная постаць, нейкім дзівам уціснутая ў ласіны жупан з залатымі гафткамі, зноў уразіла нунцыя сваімі памерамі і дрымотнаю дужасцю. Гэты беларусін, якому ідзе сёмы дзесятак, сапраўдны мядзведзь. Гавораць, яшчэ летась ён адужаў на ловах свайго ляснога суродзіча.

Куровіч прынік да рукі нунцыя мяккімі мокрымі губамі, і той адчуў змешанае пачуццё агіды і гордасці ад улады над такім волатам.

У пакоі гусцела сутонне. Манах, з-пад сутаны ў якога ў тым месцы, дзе носяць корд, штосьці падазрона вытыркала, падышоў да вялікага масянжовага кандэлябра, але нунцый мяккім рухам спыніў яго.

— Нам не трэба святла, брат Джузэпэ, — сказаў ён па-італьянску.

Манах паставіў на нізкі столік два тонкія венецыянскія келіхі і срэбныя сподкі з разынкамі і цукатамі. У келіхі палілося густое і цёмнае, як кроў, віно.

— Пакінь нас, Джузэпэ, і загадай, каб у дом нікога не пускалі.

Кантэльмі трохі паспешліва паказаў госцю на крэсла насупроць, бо нунцыю здалося, што інстыгатар ужо сам ладзіўся сесці. Яны занадта высокай думкі пра сябе, гэтыя беларусіны, падумаў ён, слухаючы, як пад вялізным целам Куровіча жаласна рыпіць дубовае крэсла.

— Шмат чуў пра пана інстыгатара, — загаварыў нунцый, — і надзвычай усцешаны чаканым знаёмствам.

Невялічкія гострыя вочы Куровіча паблісквалі насцярожана і хітра.

—І ўсё пачутае, — працягваў нунцый, — дазваляе з пэўнасцю сцвярджаць, што такі абаронца закона мог бы зрабіць гонар любой еўрапейскай дзяржаве. Найбольш адданыя прыхільнікі вашага юрыдычнага таленту параўноўваюць ваша красамоўства з цыцэронаўскім… Так-так, з цыцэронаўскім, — паўтарыў Кантэльмі, задаволена адзначаючы на льсняным голеным твары інстыгатара водсвет пацешанага самалюбства.

—Ваша правялебнасць, у кожнага чалавека са становішчам ёсць свае ліслівцы…

—Але з вуснаў нават няшчырых прыхільнікаў разумны чалавек пачуе больш праўды, чым з вуснаў адкрытых зласліўцаў, у якіх ёсць толькі чорны колер, — заўважыў нунцый. — Я прапаную падняць келіхі за вашы новыя перамогі. Учора я пісаў пра вас яго святасці ў Рым…

—Гэта вялікі гонар, ваша правялебнасць. — Высокі келіх цалкам схаваўся ў інстыгатаравай далоні. — Я губляюся ў здагадках, чым заслужыў яго…

—Мы, слугі Божыя, прывыклі цаніць людзей не толькі за іх былыя ўчынкі. Мы зыходзім з таго, што найлепшая справа кожнага дагоднага Усявышняму чалавека — не ў мінулым, а ў будучым, гэтаксама як у будучым і найгоршае злачынства кожнага з ворагаў Хрыстовых. Да першых гэтая будучыня павінна прыйсці, другіх неабходна як мага хутчэй пазбавіць яе.

—Мне заўсёды здавалася, што царкву больш цікавіць другі выпадак, бо сказана ў Святым Пісанні: і пакараныя яны будуць за беззаконне сваё.

—Вы разважаеце як юрыст… — Нунцый пагасіў у душы ўспышку ўкваленасці і, памачыўшы вусны ў духмяным віне, пацягнуўся да сподка з разынкамі.

У кутах загусла цемра. Пошугі полымя выхоплівалі з яе мудрагелістыя ўзоры на завешаных усходнімі дыванамі сценах.

—Буду з вамі шчыры. Рым вельмі занепакоены вальнадумствам, якое ўгнездавалася ў вашай краіне. Небяспечна памыляўся яшчэ ваш вучоны друкар Скарына. Дарэчы, святой царкве дагэтуль дакладна невядома, да якой канфесіі ён сябе далучаў. Mala herba cito crescit*. Пан інстыгатар, безумоўна, ведае і пра Сымона Буднага, які загубіў сваю душу, насмеліўшыся крытыкаваць Новы Запавет. Яшчэ сто гадоў таму ў дыспуце з прадстаўнікамі ордэна ў Полацку ён абараняў тэзіс, што душа памірае разам з целам і няма ні раю, ні пекла. Я ўпэўнены, ён даўно пераканаўся ў адваротным. Наш Збавіцель літасцівы, але я ўсё ж цешу сябе надзеяй, што там, дзе знаходзіцца цяпер гэты ерэтык, ён сустрэўся і са Скарынам, і з Цяпінскім, і з многімі іншымі…

Застылы, як манумент чалавечае магутнасці, інстыгатар нарэшце паварушыўся.

—Дазвольце зазначыць, ваша правялебнасць, што зараза вальнадумства закранула ўсе хрысціянскія краіны. Дастаткова згадаць вашых суайчыннікаў Джардана Бруна і Ваніні**…

Нунцый тонка ўсміхнуўся:

—Але мы бязлітасна вырываем куколь з нашае нівы, а ў вас ён квітнее.

Куровіч у згодзе нахіліў галаў.

Полымя ў каміне ачахла, чырвонае вуголле пакрылася мройнай чорнаю плеўкай. У пакоі зрабілася зусім цёмна. Змрок праглынуў укрыжаванага Хрыста на сцяне.

---

* Дрэнная трава хутка расце (лац.).

** Джуліа Ваніні — італьянскі філосаф-атэіст. У 1619 годзе быў спалены на вогнішчы.

— Я хацеў пагутарыць з вамі, пан інстыгатар, аб справе шляхціча Казіміра Лышчынскага… — Тут нунцый загаварыў шэптам, які амаль патанаў у голасе завеі…

2

Позіркі сотняў вачэй сышліся ў адной кропцы. Адны глядзелі з прагнаю ці ленаватаю цікавасцю, другія — са шкадобаю і яскай спагады, трэція — найбольш людзі ў сутанах — з непрытоенай нянавісцю. Вочы многіх імкнуліся сустрэцца з ягонымі, ды пагляд чалавека ў шляхецкім адзенні, якога вялі па праходзе да ганебнай лавы, быў скіраваны некуды вышэй мора галоў. Чалавек быў паджылы, высокі, але згорблены, з зусім белымі пасмамі ў даўгіх жарых валасах. Яго выцягнуты бледны твар з запалымі вачыма нёс адбітак пакуты і адлучанасці, аднак трымаўся ён з такой годнасцю, што выглядаў не падсудным, а адным з паважных паслоў сойма.

Свецкія паслы, не кажучы ўжо аб духоўных, не раз і не два чулі яго імя. Гэта той самы берасцейскі падсудак Лышчынскі, справа якога вынесена сёння на разгляд. Нават няўтомным прыхільнікам Бахуса, што ўвесь вольны ад дзяржаўных абавязкаў час не вылазяць з-за хмяльных сталоў, вядома, што ліфляндскі біскуп Паплаўскі прызначаны надзвычайным суддзёй. Яму даручана дапытаць падсудка, вывучыць ягоныя пісанні і вынесці прысуд. Кажуць, гэты Лышчынскі несамавіты блюзнер і бязбожнік, якіх свет не бачыў, але тое ўжо справа дзясятая. Царква судзіць свабоднага шляхціча! Замах на святыя вольнасці высакароднага стану!

З'яўленне надзвычайнага суддзі на подыуме сойм сустрэў зацятым маўчаннем. Пасля першых слоў дэкларацыі з прысудам маўчанне зрабілася

наструнена-пагрозлівым. І раптам зала выбухнула гала́сам.

—Такім чынам, памянёны Лышчынскі з’яўляецца ворагам Бога і прыроды! — намогся перакрыць паслоў Паплаўскі, але зычны біскупаў голас знік у абураным крыку, як зацягнутая ў вір трэска.

У момант вока паважны сойм ператварыўся ў местачковы кірмаш. Першыя паўскоквалі з месцаў паслы Вялікага Княства. Нейкі кажанаваты, чырванашчокі і віславусы шляхціч у зялёным каптане ўзлез на лаву і фальцэтам выгукнуў:

—З якіх часоў сутаннікі шляхту судзяць? Патрабуем новага разбору!

—Новага разбору! — нібы сурмы на ловах, зараўлі дзясяткі два загартаваных у соймавых баталіях глотак.

Свецкія паслы Кароны ўхвальна гулі. Паднялася ўся пасольская палата. Сябры сената ўстурбавана перагаворваліся. Спакойнымі сярод гэтай буры выдавалі двое — чалавек на лаве падсудных і папскі нунцый. Праўда, смуглявы твар Кантэльмі ледзь улоўна пабялеў: нават ён не прадбачыў такой аднадушнасці. Цёмны румянец вярнуўся на яго шчокі, калі на подыуме вырасла велічная постаць інстыгатара Куровіча. Па зале нібыта пакаціліся нябачныя хвалі, і кожная прымушала аціхнуць яшчэ некалькі тузінаў ратоў.

—Плач, залівайся слязьмі, мая няшчасная Айчына! — Куровіч узняў рукі ўгору. — Куколь, кінуты на нявінную зямлю д’яблам, даў багатыя ўсходы! Плач, мая Айчына, ты нарадзіла пачварнага вылюдка і таму вартая гэтых слёз!

Інстыгатар узвысіў голас, але нязвычны пачатак прамовы і без таго ўсталяваў у зале і, здавалася, ва ўсім палацы звонкую вусціш. Недзе ў далёкім пакоі біў гадзіннік, і ў яго прыцішаных ударах чулася штосьці жудліва-няўмольнае.

—Сваім ілжывым пяром, — цяжка, як камяні, падалі ў цішыню словы інстыгатара, — ён спісаў цэлыя тамы, у якіх даводзіў, што няма Бога ні на небе, ні на зямлі. Як і ўласціва найміту д'ябла, ён пісаў іх пакрыёма, тоячыся ад людзей у начным мораку. Але ён забыў, якія ахвярныя слугі ёсць у нашага Збавіцеля. Рупнасцю аднаго з іх следства мае пятнаццаць сшыткаў трактата пад назваю, якую адмаўляецца вымавіць язык хрысціяніна. Гэтая кніга, дзе сабраныя злачынныя выказванні розных аўтараў і заморскіх філосафаў, называецца... — Куровіч умела вытрымаў паўзу. — Яна называецца «Аб неіснаванні Бога».

Па зале праляцеў шолах. Нунцый знайшоў вачыма віславусага шляхціча ў зялёным каптане. Той сядзеў, унурыўшы галаў у плечы. Кантэльмі малітоўна склаў рукі на каленях і ўзняў позірк да плафона.

—Апроч трактата, які можна параўнаць толькі з вялізным кублом аспідаў, мы маем вось гэтую, узятую з бібліятэкі бязбожніка, кнігу. — Інстыгатар з грымасаю гідлівасці паказаў на том, які ляжаў на стальцы поруч з ім. — На палях кнігі рукою Лышчынскага накрэслены словы, што з абурэннем адрынае кожнае богабаязнае сэрца. — Куровіч так, быццам страшыўся апячыся, узяў кнігу і, трымаючы яе ў адстаўленай руцэ, прачытаў: «Значыць, Бога няма...»

А ён — актор, падумаў нунцый і пашкадаваў, што ў лісце ў Рым нельга будзе перадаць усіх адценняў прамовы. Ён перавёў позірк на падсуднага і прыкмеціў, што твар у Лышчынскага з адлучанага стаў засяроджаным. Цяпер ён адбіваў напружаную працу думкі, і ад гэтага адкрыцця павеяла лёгкаю трывогай.

—Хіба можам мы, — грымеў далей Куровіч, — назваць хрысціянінам і грамадзянінам чалавека, што лічыць Святое Пісанне зборам казак і паданняў, а шаноўных багасловаў называе рамеснікамі пуста-

звонства, паўзучымі змеямі і слепакамі, якія ашукваюць, гаворачы, што бачаць у цемры?..

Сёй-той са шляхцічаў, асабліва паміж беларусінаў і жмудзінаў, хаваючы ў рукаў усмешку, штурхаў пад бок суседа. Лавы з духоўнымі пасламі незадаволена загудзелі: ці не занадта далёка сягае красамоўства пана інстыгатара?

А мой мядзведзь не такі просты, больш з ухвалаю, чым з раздражненнем зазначыў Кантэльмі. Але яго ўсё мацней займаў падсудны, які ўважліва слухаў прамоўцу і разам з тым вачыма як быццам шукаў кагосьці ў зале. Нунцый дорага даў бы, каб даведацца, аб чым думае зараз гэты чалавек. Адкуль такі спакой? Пакора лёсу? А мо ён падрыхтаваўся бараніць сваё жыццё, бо не можа не разумець, што тут пахне самай жорсткаю карай? Ён, Кантэльмі, гатовы прысягнуць, што бязбожнік нешта наважыў.

Нунцый злавіў сябе на тым, што ад хвалявання пачаў пастукваць пальцамі па поручні. Маленькія вярэдлівыя іголкі ўваткнуліся глыбей.

—...Замiж парадку, самім Панам Богам усталяванага ў выглядзе грамадскіх станаў, уладаў і каралеўстваў, ён хацеў мець свет без правіцеля, народы без валадароў, а капітоліі без суддзі...

Лёгкім рухам пляча Куровіч скінуў долу бабровую мантыю і карцінна падняў магутную, як па́ліца, руку.

—Я абвінавачваю яго ў тым, што на 265 старонках свайго трактата ён насмеліўся паказаць Бога як няіснае стварэнне фантазіі і зрынуў яго з недасяжнай вышыні, прыпісаўшы кіраванне зямлёй і небам натуральнай прыродзе. Самога ж Пана Бога ён назваў выдумкай і хімерай, якая не мае рэальнага быцця. Страшнае злачынства вымагае страшнага пакарання. Dixi*.

---

* Я сказаў (лац.).

І зноў у запанавалай цішы недзе далёка ўпалі глухія ўдары гадзінніка.

—Шляхціч Лышчынскі! — прагучаў голас маршалка. — Зараз вам будуць паказаны паперы, якія высокі сойм мае падставы лічыць вашымі.

Зноў сотні позіркаў спыніліся на чалавеку з ганебнай лавы, але цяпер спагада і шкадаванне адных былі прытоеныя, а нянавісць другіх вырасла настолькі, што нібыта пачала разлівацца ў паветры.

Падсудны неяк беражліва паклаў далоні на стос сшыткаў у скураных вокладках і з хвіліну заставаўся нерухомы. Затым асцярожна перагарнуў некалькі старонак.

—Шляхціч Лышчынскі! Ці прызнаяце вы гэтыя паперы сваімі?

Падсудны, скрыжаваўшы рукі на грудзях, з годнасцю выпрастаўся.

—Прызнаю, — сказаў ён у застылую ў чаканні залу. Падобны на пошум дрэў пад ветрам гоман не паспеў аціхнуць, як Лышчынскі загаварыў зноў:

—Але хачу паведаміць высокаму сойму, — нунцый увесь падаўся наперад, — што сабраныя тут думкі я збіраўся абвергнуць у другой частцы трактата, якую маю намер напісаць, каб даць у ёй новыя доказы існасці Хрыста…

Знячэўлены гэткім паваротам справы маршалак ударыў у гонг.

З соймавых лаваў з ліцвінскай шляхтай пачуліся выгукі:

—Няхай кажа! Права шляхціча!

—Паслы высокага сойма, — абвясціў маршалак, — выслухаюць вашы доказы.

3

—Ты можаш ісці, брат Джузэпэ.

Кантэльмі адкінуў нагалоўнік простай манаскай сутаны. Тонкія малакроўныя вусны нунцыя ўсміхаліся зычліва і крыху па-змоўніцку.

Ён упершыню бачыў гэтага чалавека так блізка. Цёмныя правалы вачніц, злямчаныя валасы. Невялікі шнар над левым куточкам вуснаў. «Вызначыўся ў турэцкую кампанію, — узбег на памяць запіс у блакітнай кнізе. — Браў удзел у кампаніях маскоўскай і шведскай…» Зашмальцаваныя рукавы некалі багатага кунтуша. Пяцьдзясят пяць гадоў, а выдае цяпер на ўсе семдзесят. І зноў гэты спакой на твары. На што ён спадзяецца?

—Паверце, — мякка прамовіў Кантэльмі, — мой візіт выкліканы шчырым імкненнем дапамагчы вам. Ваша права сумнявацца ў маіх словах, але, застаўшыся з вамі сам-насам, я нават рызыкую.

—Чым? — у вачах у Лышчынскага загарэліся жарынкі кплівае цікавасці.

—На духоўную асобу, якая без сведкаў гутарыць са слугой д'ябла, незалежна ад яе сану падае цень падазрэння…

—Як вы сказалі? Са слугой д'ябла? — Лышчынскі голасна засмяяўся, і нунцыя непрыемна ўразіла, што смех не быў удаваны. — Ваша правялебнасць, я магу пайсці ў заклад на мой маёнтак пад Берасцем, што вы самі не вельмі верыце ва ўсіх гэтых слуг д'ябла і ў самога анёла-адступніка, калі не сказаць больш… Няўжо вы меркавалі пачуць тут серны смурод?

Нунцый на імгненне сумеўся.

—Я разумею, доўгія месяцы зняволення…

—Незаконнага зняволення, ваша правялебнасць…

—…не могуць не накласці адбітку на паводзіны і словы чалавека, — непарушна працягваў нунцый. —

Але ваш розум варты таго, каб дараваць вам гэты… як у вас кажуць?.. выбрык.

Зыркія язычкі свечак затрымцелі, сцены вязніцы дыхнулі зімовай стыласцю. У куце, там, дзе стаяў тапчан, засланы тонкай шэраю посцілкай, размерана крапала з невысокіх, чорных ад курадыму скляпенняў. Кантэльмі прыслухаўся да хворай ныркі і шчытней захінуў сутану. Ад шчыліны ў сцяне поўз па падлозе белы пасак снегу.

—Цаню ваш учарашні ход. Ненапісаная частка трактата, дзе будуць абвергнуты высновы першай… Ардынарны розум на такое не здатны. Аднак вашы новыя доказы існавання Госпада выглядаюць… не зусім пераканаўчымі. Зрэшты, магчыма, я проста не ўсё як след зразумеў. Згадзіцеся, на сойме было даволі шумна…

Вязень дапытліва паглядзеў нунцыю ў вочы, але Кантэльмі ганарыўся тым, што мог вытрымаць любы позірк.

—Я сказаў,—трохі нервова загаварыў Лышчынскі,—што ў кожным родзе істот ёсць найбольш дасканалая. У Сусвеце найдасканалейшым і найважлівейшым з’яўляецца Сонца, у свеце жывёл — чалавек, а сярод разумных стварэнняў самая дасканалая істота — Бог.

—Вельмі, вельмі цікава. Але, прабачце, — вочы ў нунцыя металёва бліснулі, — вашы доказы, па сутнасці, з’яўляюцца нечым зусім процілеглым. Са слоў пана філосафа вынікае, што ён прымае небяспечную і асуджаную царквой тэорыю Мікалая Каперніка і ставіць Сонца ў цэнтр Сусвету, хаця бясспрэчна, што яго цэнтр — найдасканалейшая Зямля, населеная створанымі на вобраз і падабенства Божае людзьмі. Далей вы сцвярджаеце, што чалавек — найвышэйшая жывёліна. Ці не сведчыць гэта пра сумненні ў тым, што Адама і Еву стварыў Бог? Відаць, пан філосаф за-

надта старанна вывучаў сачыненні Арыстоцеля. Той, як вядома, лічыў, што людзі мусяць выводзіць сваю генеалогію ад малпаў. Ці можна ўявіць што-небудзь больш бязглуздае і недарэчнае? А чаго варты ваш трэці доказ, які зводзіць Госпада нашага да ўзроўню анёлаў і самога грэшнага чалавека!

—Заўважце, — сумна сказаў нунцый пасля цяглай пярэрвы, — не выключана, што мае словы не зусім адпавядаюць маім уласным поглядам. Але гэта пазіцыя царквы. — Ён узняў угару палец. — Паўтараю: царквы! На маёй радзіме, а таксама ў многіх іншых хрысціянскіх краінах любога з вашых доказаў было б дастаткова, каб адправіць чалавека на аўтадафэ. Вы хацелі абараніць сябе, але толькі пагоршылі сваё становішча.

—Я ведаю, — спакойна адказаў Лышчынскі, — што інквізітары паслалі на вогнішча мільёны людзей і праз менш важкія прычыны. На шчасце, на маёй радзіме інквізіцыя скасаваная яшчэ дзвесце гадоў таму*. Мяркуйце самі, ваша правялебнасць, у каго ў гэтым сэнсе большыя падставы ганарыцца радзімай.

Усмешку вязня падаўжаў шнар, і ад гэтага яна выдавала яшчэ больш саркастычнаю. Кантэльмі адчуў, як хворую нырку ўтнула новая іголка.

—Вам пагражае вогнішча... — нягучна вымавіў нунцый.

Страх! Хай толькі адно імгненне, але ён бачыў на твары ў гэтага чалавека страх!

—Вашы біскупы настойваюць менавіта на такім пакаранні. Баюся, што пасля прамовы інстыгатара Куровіча...

Белы снегавы пасак на падлозе пачаў ператварацца ў невялічкі сумёт. У вязніцы зрабілася зусім зімна. Са скляпенняў ужо не крапала.

---

* Уведзеная ў 1436 годзе ў Вялікім Княстве Літоўскім інквізіцыя праз 43 гады была зліквідавана.

— Вы кажаце, вогнішча… — Лышчынскі паднёс азяблыя рукі да кандэлябра. — Вы верыце ў тое, што, спаліўшы чалавека, можна спаліць думкі, якімі ён набліжаўся да ісціны?

— Папера нядрэнна гарыць…

І зноў на бледным твары мільгануў страх. Зараз, падумаў нунцый, зараз!

— Заклінаю вас паверыць, я ваш сябра, — усхвалявана загаварыў ён. — Я хачу выратаваць вас. Я хачу выратаваць ваш трактат. Ён патрэбны будучым пакаленням. Вы будзеце жыць і атрымліваць ад жыцця ўсе яго асалоды… У вас будзе магчымасць пісаць кнігі…

На твары ў Лышчынскага змагаліся недавер і надзея.

— Вы павінны толькі… Гэта адзінае выйсце… Вы павінны… дзеля будучай перамогі ісціны… вярнуцца… у лона ордэна.

— Вярнуцца ў лона ордэна? — вязень і яго вялізны згорблены цень на сцяне затрэсліся ад рогату, і нунцый спалохана адхіснуўся. — Вярнуцца ў лона ордэна! Каб глядзець на старшага, як на самога Хрыста? Каб аддацца ягонай волі, як труп, які можна паварочваць на ўсе бакі? Гэтага вы прагнеце? Альбо як там яшчэ ў трынаццатым параграфе? Каб ні ў чым не памыліцца, мы абавязаны верыць, што тое, што мы бачым белым, ёсць чорнае, калі такім яго называе царква…

— Цытуеце Лаёлу*… — ашчэрыўся нунцый. — Як я зразумеў, вы не гатовы прынесці ахвяру на алтар ісціны. Ну што ж, у такім разе царква паклапоціцца, каб пасля вас не засталося нічога. Нашчадкі не будуць ведаць нават вашага імя. Ваша жыццё скончыцца марна, як жыццё матылька ў полымі свечкі.

* Ігнацы Лаёла — заснавальнік ордэна езуітаў. Лышчынскі цытуе «Духоўныя практыкаванні» Лаёлы, дзе выкладаліся прынцыпы паводзін сяброў ордэна.

Надоўга павісла маўчанне. Двум мужчынам каля нехлямяжага стала ўжо не было аб чым гаманіць, але Кантэльмі парушыў цішыню:

—У вас ёсць яшчэ адна магчымасць палепшыць свой лёс.

Лышчынскі насмешліва ўскінуў брыво, і нунцыю здалося, што страх, які ён нядаўна бачыў у вачах у гэтага чалавека, яму толькі прымроіўся.

—У «Маніфесце» вашага суседа і сябра… — вусны нунцыя кранула ледзяная ўсмешка, — вашага сябра Яна Бжоскі я сустрэў вельмі цікавую мясціну. Ён піша, што вы шчодра дзяліліся сваімі поглядамі. «Ён заражаў гэтай навукай, як атрутнаю заразай, нявінныя розумы юнакоў і людзей сталага веку…» Вы не назвалі б мне некалькі імёнаў? Цана — надзейны схоў для вашага трактата. Скажам, стагоддзі праз тры яго нечакана знойдуць у бібліятэцы Віленскай акадэміі… Прыйдзе час, калі ваша alma mater будзе ганарыцца такім выхаванцам. Усяго некалькі імёнаў…

—Ваша правялебнасць, мне здаецца, сярод нас сапраўды ёсць служка Вельзевула…

У нунцыя адхлынула ад твару кроў.

—Вы забываеце, што святая царква мае сродкі развязаць язык самым зацятым!

Зняволены ўстаў.

—Наша шляхта можа аддаць галасы за вогнішча, але свае прывілеі яна будзе бараніць да апошняга. Шляхціча не выдадуць на катаванне. Нават калі ад яго пахне серай, — стамлёна скончыў ён.

—Запомніце… — прасычэў нунцый. — У вас быў адзіны шанец. Вас спаляць…

—Прынамсі, на колькі хвілін можна будзе сагрэцца.

—Вы… вы… — задыхнуўся Кантэльмі і раптам з бяссілай злосцю на сябе самога зразумеў, што разам

з нянавісцю ён насуперак сваёй волі адчувае да Лышчынскага і нешта зусім іншае.

Няўжо ён гутарыў з бязбожнікам не толькі дзеля справы ордэна, няўжо ў словах пра выратаванне быў хоць драбок праўды? — хутаючыся ў футра, думаў нунцый па дарозе дамоў. — Няўжо атэіст атрымаў над ім, прадстаўніком папы, нейкую ўладу? Не, гэта немагчыма…

4

—Расследаваўшы справу Казіміра Лышчынскага, абвінавачанага шляхцічам Бжоскам з шасцю сведкамі, роўнымі яму паходжаннем, мы пераканаліся, што абвінавачаны заслужыў больш суровае пакаранне, чым за крымінальныя злачынствы, і вынеслі наступны прысуд… — Голас маршалка гучыць урачыста, амаль узнёсла. — Напісаныя Лышчынскім бязбожныя лісты аддаць агню пры выканаўцы правасуддзя ў яго правай руцэ на эшафоце, самога ж абвінавачанага спаліць і ператварыць у попел. Маёмасць канфіскаваць, падзяліўшы напалам паміж даказчыкам і скарбам. Будынак, у якім асуджаны тварыў ганебныя пісанні, разбурыць як прытулак вар'ята. Зямля яго маёнтка павінна навечна застацца пустэльнай і бясплоднай… Апавешчана року ад нараджэння Божага 1689, месяца марца, 28 дня…

Нунцый нібы зноў чуе, як на ўчарашняй сесіі сойма напышлівы маршалак Радзівіл чытае каралеўскі дэкрэт. Бязбожнік на лаве падсудных слухае прысуд не проста спакойна, а нават з нейкаю веліччу, і ён, Кантэльмі, зноў трапляе ў палон ужо знаёмай бяссілай злaслівасці…

Увесь сённяшні дзень ён змагаўся з хваравітым жаданнем яшчэ раз убачыць асуджанага, гутарыць з ім. Дзеля чаго? Каб хоць на хвілю зноў згледзець

у яго ў вачах страх? Кантэльмі не здолеў бы адказаць з пэўнасцю і недзе ў глыбіні душы баяўся сустрэчы, але вазок ужо калываецца на выбоінах, а ў памяці чамусьці ажывае цырымонія ў касцёле святога Яна.

Лышчынскі ўслед за гэтым ліфляндскім вепруком Паплаўскім паўтарае словы адрачэння... Абрад адпушчэння грахоў — лёгкія ўдары лазінаю па агаленай спіне ерэтыка... Задаволеныя твары біскупаў. Цікаўнасць і тое ж задавальненне ў позірках караля і каралевы. І адзін ён, Кантэльмі, не адчувае сябе пераможцам.

Ён дагэтуль б’ецца над загадкаю: чаму Лышчынскі згадзіўся на адрачэнне? Ненадоўга заснула яго воля? Ці мо спадзяваўся на выратаванне? Тады, тры тыдні таму, прыняты прысуд яшчэ трымалі ў таямніцы. Не, ён не мог не ўсведамляць, што ягоны лёс вырашаны. А можа, у той дзень, у касцёле святога Яна, яго пакора была ўдаванаю, можа, адракаючыся ад сваіх злачынных памылак, ён адно здзекаваўся з усіх і з яго, прадстаўніка папы? Гэты чалавек здатны і на такое. Нездарма кіеўскі біскуп Залускі кажа, што ў Лышчынскага адамантавае* сэрца. Той самы Залускі, які запатрабаваў у сваёй прамове пакарання смерцю...

Вось і змрачнаватыя муры кляштара, дзе бязбожнік сустрэне апошняе світанне. Выходзячы з вазка, нунцый падняў вочы ўгору. Вакол крыжоў, уваткнутых у каламутнае звечарэлае неба, кружлялі гракі, і чорныя птушкі знячэўку ўявіліся Кантэльмі вялікімі хлапякамі попелу.

І зноў цяжкія, акутыя жалезнымі пасамі дубовыя дзверы, і зноў стыласць вязніцы і прыгорбленая постаць чалавека на тапчане.

—А я чакаў вас, ваша правялебнасць. Я ведаў, што вы прыйдзеце, — першы падаў голас Лышчынскі. —

---

* Алмазнае (старабел.).

Спакусліва паназіраць, як паводзіць сябе за дзень да страты асуджаны?

—У мяне іншыя мэты…

—О, даруйце, ваша правялебнасць. Я зусім забыў. Вы, вядома, зноў вырашылі шчыра дапамагчы мне.

—Але. Мне здаецца, чалавеку заўсёды лягчэй развітвацца з гэтым светам, маючы хоць іскрынку спадзявання на літасць Збавіцеля. — Нунцый перажагнаўся. — Я гатовы прыняць споведзь…

—Ці не ўважае ваша правялебнасць, што з самага пачатку размова становіцца марнай?

Які сарказм у гэтай усмешцы і пасаку шнара! Але ў яго, нунцыя, ёсць яшчэ адзін сродак прымусіць бязбожніка пахіснуцца.

—У такім разе, — Кантэльмі пазіраў на бурштынавыя пацеркі ў сваіх руках, — я паведамлю вам цікавую навіну. Сярод паслоў сойма мы знайшлі аднаго з вучняў і паслядоўнікаў пана філосафа… Памятаеце Мацея з Ружанаў, вашага сябра па калегіуму і акадэміі? Ён у нас у руках…

Нунцый кінуў маланкавы позірк на асуджанага. У вачах у таго было балючае хваляванне.

—Ён у нашых руках, — унікліва казаў нунцый, цяпер пазіраючы Лышчынскаму проста ў вочы, — але вы не павінны трывожыцца за лёс сябра. Ордэн нічым не дасць яму зразумець, што мы ведаем аб яго злачынствах перад Богам. Безумоўна, да канца дзён ён будзе пад таемным наглядам, аднак мы вырашылі пакінуць яго на волі. Мы вырашылі так пасля соймавага збору галасоў. Мацей выказаўся за ваша спаленне…

—О, я бачу ў вас на твары боль… — Голас нунцыя гучаў роўна, у ім нельга было пачуць ні каліва радасці. — Але ж Мацей будзе жыць, па сутнасці, дзякуючы вам. Нявызнаныя шляхі Божыя…

—Мне здаецца, я пачынаю разумець, чаму вы прыйшлі зноў, ваша правялебнасць… Аднак ці не занадта малая цана — перамога над чалавекам, жыццё якога, паводле вашых слоў, скончыцца марна, як жыццё матылька ў полымі свечкі?

—Вы яшчэ сумняваецеся ў гэтым? — спытаў нунцый, уражаны пранікілівасцю асуджанага. — Сёння кат спаліў усе вашы творы. Што цяпер застанецца пасля вас?

—Я адкажу вам, — памаўчаўшы, прамовіў Лышчынскі. — Нядаўна мне прысніўся незвычайны сон. Напэўна, такія сны і бываюць усяго раз у жыцці… Я лётаў. Уцёк ад хатняга настаўніка лаціны, бег па цёплай зялёнай сцежцы і раптам — паляцеў…

Вочы зняволенага глядзелі ўжо не на нунцыя, а скрозь яго.

—Унізе маёнтак, нашы ліпы, куст каліны на раздарожжы, а я лячу ўсё далей і… — Вязень нечакана асекся і працягваў ужо зусім іначай: — Дык вось, ваша правялебнасць, пасля смерці кожнага чалавека застаюцца яго зямля і яго народ. І яны, а не ваш ордэн, вырашаюць, як чалавек пражыў адмеранае яму і чаго вартае яго жыццё.

—Народ… Не будзьце наіўным, пан філосаф. Ваш народ ужо напалову забыўся, хто ён. Усе заклапочаныя адно тым, каб набіць чэрава. Пройдзе яшчэ гадоў сто, і ваш народ знікне, растворыцца ў больш цывілізаваным…

—Маю зямлю шмат хто хацеў скарыць. Адны, бясспрэчна, з дазволу і ў імя вашага бога, мячамі адбіралі ў яе людзей жыцці. Другія, разумнейшыя, атручвалі золатам і прыгожымі ліслівымі словамі душу і розум яе лепшых сыноў. Але мая зямля заўсёды падымалася, і яна яшчэ выпрастаецца, каб скінуць са сваіх рамёнаў усю набрыдзь, у тым ліку і такіх шчырых сяброў, як вы,

ваша правялебнасць. Вось чаму ў мяне, асуджанага бязбожніка, які заўтра памрэ, няма зайздрасці да вас.

Па-ранейшаму размерана крапала са столі, па-ранейшаму трымцелі агеньчыкі свечак, але нунцыю здалося, што ў вязніцы нешта зыначылася. У яго мільганула вар'яцкая думка, што гэта не Лышчынскі, а ён чакае пакарання смерцю, што гэта яму чыталі ўчора прысуд. Няўжо ён не памыляецца, бачачы ў запалых гарачкавых вачах насупраць шкадобу?

На нунцыя раптам навалілася тупая стома, якая заглушыла нават боль у хворай нырцы. Ён цяжка падняўся і моўчкі рушыў да дзвярэй, аднак шматгадовая звычка пакідаць апошняе слова за сабой спыніла яго.

— Кароль замяніў вогнішча на адсячэнне галавы, — сказаў ён цераз плячо.

Лышчынскі кпліва ўсміхнуўся:

— Калі ў вас будзе нагода, перадайце манарху, што я заўсёды лічыў яго надзвычай высакародным чалавекам.

5

За ліловымі ўзорыстымі шыбамі згусае сутонне. Канец сакавіка. У Рыме і па ўсім Лацыа цвітуць сады, а тут яшчэ падае снег. Кроў на снезе… Калі гэта ён бачыў кроў на снезе?.. Перад Калядамі, на каралеўскім паляванні ў лясах пад Берасцем. Пад Берасцем, дзесьці там, адкуль гэты бязбожнік… На бялюткім снегавым палатне расплывалася з-пад забітага зубра вялікая пунсовая пляма. А чалавечая кроў? Снег ішоў усю ноч, значыць, эшафот таксама быў белы-белы…

Нунцый сядзіць у сваім кабінеце за сталом з багатым атрамантавым прыборам. У крылах вычварнай пазлачонай птушкі тырчаць загостраныя лебядзіныя пёры, і полымя каміна кладзе на іх чырвоны водцень.

Ці не таму ён марудзіць брацца за пяро? Якая недарэчная чуллівасць!

Ён устае і падыходзіць да вакна. Сёння той чаканы дзень, калі ён нарэшце паведаміць па́пу, што правасуддзе здзейснілася. А на душы, як і раней, звыклы ўжо верад, ад якога не памагае малітва. Можа, ва ўсім вінаватая яго хвароба, з надзеяй думае нунцый. А калі і не, дык вось зараз ён павернецца, зараз загаворыць Джузэпэ, які маўкліва чакае ўжо цэлую хвіліну, і павінна прыйсці вызваленне ад гэтага цяжару. Ён проста выкрасліць бязбожніка з памяці.

— Ну? — патрабавальна кажа нунцый, па-ранейшаму стоячы спінай да слугі.

— Ваша правялебнасць, прысуд выкананы.

— Кажы…

— На пляцы Старога рынку кат сцяў яму галаву, — крыху здзіўлена працягвае Джузэпэ. — Цела вывезлі за горад і спалілі. Попелам стрэлілі з гарматы.

— Як ён сустрэў смерць? — пытае нунцый, марна шукаючы ў душы нейкую палёгку.

— З годнасцю і паказаў сябе цалкам падрыхтаваным да яе, ваша правялебнасць.

— Ты можаш ісці.

Манах марудзіць.

— Што яшчэ, Джузэпэ?

— Да вас інстыгатар Вялікага Княства Літоўскага Куровіч.

— Скажы, што мяне няма дома, — з несхаваным раздражненнем гаворыць нунцый і, хутка справіўшыся з сабой, ужо разважна дадае: — Не, лепей скажы, што пішу тэрміновае пасланне ў Рым. Перадай інстыгатару, што я чакаю яго заўтра.

1984

Міласць князя Гераніма

Мы, урад Крычаўскай магдэбургіі, выслухаўшы абодва бакі, вызначылі, што вышэйпамянёныя верхаводы чатыры гады цэлыя воласці бунтавалі, арданансаў яснавяльможнага князя Радзівіла не прызнавалі, а губернатараў і пастаўленых імі па фальварках падстарастаў выганялі, білі і мардавалі, маетнасць іхнюю рабавалі і сабе на пажытак забіралі і нарэшце на людзей пана свайго літасцівага яго мосці князя Гераніма Радзівіла, падчашага Вялікага Княства Літоўскага, двойчы, пад Крычавам і пад Царковішчамі, са зброяй у руках выступіць наважыліся.

Таму ў адпаведнасці з правам паспалітым раздзела I, артыкула 3 Статута року 1588 аб такіх самавольных купах строга апісанага, рупячыся, каб надалей падобнага не чынілася, прысуджаем і загадваем разбойнікаў Івана Карпача, Стэся Бочку, Васіля Ветра, Мікіту з Бароўкі, Івана Труса, Навума Буяна, Андрэя Костку, Васіля Пачаёнка і Васку Косціна жывых пасадзіць на па́лю; Івана Дакуку, Захарку Сямашку, Янку з Баранкова, Мікіту з Тупічына на шыбеніцы павесіць; Сымону Вароне, Ігнату Малунёнку, Івану Крывулю, Яну Галёнцы адсекчы галовы.

Справа гэтая перад бурмістрамі, а таксама райцамі, лаўнікамі і ўсім магістратам Крычаўскім вышэйпамянёным бунтаўшчыкам і разбойнікам абвешчана і да кніг магдэбургскіх запісана року ад увасаблення Сына Божага 1744, февруарыя 22 дня.

Дык ведайце, што за адзін дзень і дзве ночы да страты яго мосць князь Геранім Радзівіл сказаў мне: «Слухай, Карпач, а калі загадаю пяць тваіх сяброўбаламутаў памілаваць, тады мы з табой піва зварым?» Я адразу і не ўцяміў, які гандаль ён пачынае, а князь: «Ну добра, хочаш патаргавацца — бяры яшчэ трох». Сказаў, быццам кінуў мне гэтыя тры душы, як пэйсаты Лейба кідае на шалі тры селядцы ў сваёй краме пад ратушай. «Пяць і яшчэ тры. Роўна палова. Падумай, гарматнік».

Даў мне князь ноч на роздум, і тая ноч сталася для мяне страшнейшаю за бітву пад Царковішчамі. Палкоўнік Пястжэцкі разбіў пад Царковішчамі нашую раць, але, далібог, там мне было лягчэй, бо там княжыя жаўнеры забівалі нас, а мы — жаўнераў, там, на полі, усё было проста, а тут мог я ўратаваць палову маіх пабрацімцаў, але дзеля гэтага мусіў асудзіць на пагібель другую палову, а яны ж таксама падымалі людзей на паўстанне, а цяпер кармілі са мною астрожных вошай і чакалі блізкае смерці.

А было так. Адвячоркам, акурат Сымон Варона показку расказваў, як цыган спавядаўся, адчыніліся ў нашай каморы дзверы, і той паручнік з крывым носам, што да нас прыстаўлены быў, з парога, быццам ерыхонская труба, раве: «Карпач, пся костка! Князь Геранім да сябе патрабуе!»

Ну, я з пабрацімцамі на выпадак, калі ўжо на гэтым свеце не пабачымся, абняўся, і павялі мяне ў княжыя пакоі. У замку яшчэ нас нейкі шляхціч у даламане з лісінаю падбойкаю запыніў. Усё гразіўся, што хутка яны і самога Вашчылу зловяць і над валам за яйцы падвесяць, а потым у жаўнера паходню выхапіў і хацеў мне бараду падпаліць, але паручнік не даў — відаць, баяўся, што князь не пахваліць, калі ад мяне, нібыта ад смаленага вепрука, смярдзець будзе.

Гаманіць са мною князь Геранім пачаў лагодна і не па-польску, а па-наску, па-беларусінску, і амаль не заікаўся, а значыцца, пад добраю чаркай быў — я ў гэтым, столькі гадоў сялянскія суплікі[*] да яго возячы, добра ўжо кеміў. Але ведаў я і тое, што клёку ў яго мосці віно ніколі не замуціць, хоць бы і цэлую балею выжлукціў.

— Ну што, певень галагуцкі? — пытаецца. — Усё ты да мяне на гасціны ездзіў, а цяпер я да цябе заявіўся.

А сам у чугаі з паўлінавымі пёрамі на канапцы сядзіць, а праўдзівей, не на канапцы, а, быццам кот, на каленях у выляжанкі сваёй прымайстрыўся. Кучаравая такая ды ўкормленая, бельмачкамі асавелымі на яго бліскае і ручкай па плеху гладзіць. Гады два, як я яго мосці не бачыў. Яшчэ і трыццаці князю не стукнула, а ўжо болей на старога, чымся на маладога, выдаваў. Плех на ўсю галаў, твар ці то ад віна, ці то ад хваробы якой, нібы сакавіцкі снег, раздруз, адно вочы тыя ж засталіся, гэткія гострыя, што, здаецца, парэзацца аб іх можна. Не, думаю, не проста так князь паручніка па мяне паслаў.

— Прыпазнілася твая мосць, — адказваю, — а то б ужо праз твае рэбры авечкі сена цягалі.

А ён не гневаецца, а рагоча і дзеўку сваю ад задаваленння шчыкае.

— Складна кажаш, гарматнік! Люблю цябе за розум, далібог, люблю. А два разумныя чалавекі і старгавацца могуць, га? Да таго ж калі даўнія знаёмцы. А мы з табой, Карпач, ужо, пэўна, гадоў з дваццаць знаемся. З тае пары, як ты матачцы маёй незабыўнай першую супліку ад крычаўскіх мужыкоў прынёс. Ці памятаеш? Я, хоць і малы тады быў, добра цябе запомніў.

— Гэта, — пытаюся, — калі твая княская мосць ката́ пад сталом душыла?

---

[*] Скаргі.

—Вось-вось! — узрадаваўся. — А ты, жаласная душа, у мяне таго катá адабраў.

Тут ад ягонае весялосці зло пачало мяне разбіраць.

—Гэта, — кажу, — відаць, тады твая мосць на катах вучылася, каб потым людзей гэтак хапаць.

А князь:

—Ай, малойча, ай, люблю! І за розум люблю, і за смеласць!

Я тады праз тое, што ніяк змікіціць не мог, куды ён гаворку верне, зусім зазлаваў.

—А ведаеш, — пытаюся, — што таго разу, калі ты з катá дух выпусціў, я тваёй княскай мосці матку ў лапці абуў?

Ну і распавёў, як насіў тую супліку на дзяржаўцаў[*] Валкавіцкіх. Тыя, скуралупы, за два гады з Крычаўскага староства сто тысяч злотых звыш інвентароў выбілі і сабе ў кішэню паклалі. Княгіня тады пры мне ўніверсал да дзяржаўцаў пісала і дужа на іх гразілася. Не ведала дабрадзейка наша, што вучыў я некалі ў брацкай школе трывій з квадрывіем[**], хоць і не давучыўся. Каб ведала, не тыцкала б у той універсал пальцам з пярсцёнкам, бо не гразьбу слала Валкавіцкім, а загадвала прыслаць ёй медавухі і журавінавага сочыва. Хацела мяне вакол пальца абкруціць, ды сама дулю з макам з’ела, таму што вазіў я потым ейны ўніверсал па вёсках і чытаў не пра сочыва, а пра тое, што загадвае нам княгіня на бунт супроць дзяржаўцаў падымацца і пра тое ёй хутчэй адпісваць.

Князь выслухаў і ажно нагамі затупаў:

—Ай, малойча! Ай, матуля незабыўная!

А тады раптам паважны зрабіўся і з каленяў у сваёй выляжанкі злез.

---

[*] Арандатараў.

[**] Цыклы навучальных дысцыплін у сярэднявечных беларускіх школах: трывій — граматыка, рыторыка, дыялектыка; квадрывій — арыфметыка, геаметрыя, астраномія, музыка.

—Досыць, — кажа, — гарматнік, а то за смешачкамі справу не зладзім. Што там пра цябе ў выраку напісана? На па́лю?

—На па́лю, — адказваю.

—А не хочацца, мусіць, га?

І яму, маўляў, таксама мяне на смерць пасылаць не хочацца. І нядорага ён у мяне за маю галаву папросіць. Сказаў і нешта са шкапіка цягне. Глянуў я, а гэта нібыта той сшытак, у які кушняроў сын Кузьма паводле Вашчылавага загаду ўсё пра нашае паўстанне запісваў.

І праўда, разгарнуў князь сшытак і чытае: «Пісаў Кузьма, Стэсеў сын».

—Ой, — крычыць, — ратуйце мяне! Як жа гэтыя крамзолі звацца будуць? Можа, Евангелле ад Кузьмы? Га-га-га! А хто тады за Хрыста быў? Васька Вашчыла? Чаму ж ён за вас на крыж не пайшоў? Добранькі Хрыстосік! Сам пяты падмазаў, а сваё дабро на Украіну яшчэ загадзя перавёз. Усё наадварот. Той за людзей смерць прыняў, а за гэтага вы прымеце.

—Не за яго прымем, — кажу, — а за тое, што волі хацелі. Не было б Вашчылы, іншы знайшоўся б. І няхай твая мосць не блюзнерыць і Хрыста з Вашчылам не раўнуе. Чалавек гэты не святы і ў Бога не болей за нас з табой веруе, але што помніць яго даўжэй за тваю мосць будуць, тут я табе галаву на калодку пакласці магу. Дзеля гэтага Кузьма свой дыярыуш і пісаў, а праўдзівей, не дыярыуш, а гісторыю, бо пісана яна на памятку ўнукам нашым.

А князь зноў ад рогату заходзіцца:

—Герадот новы знайшоўся! Га-га-га!

Хто гэты Герадот быў, я не ведаў, хоць імя такое як быццам некалі і чуў. Таму пра Герадота я пярэчыць не стаў, але кажу:

—Няхай твая мосць дужа не цешыцца, таму што Кузьма ў табары пад Царковішчамі сваю гісторыю

яшчэ ў адзін сшытак спісаў, і ён цяпер разам з Кузьмою далёка.

Радзівіл жа выскаляецца: не далей Кузьма за пекла, а што перапісаў — таксама яму, князю, на захаванне пакінуў. І са шкапіка яшчэ адзін сшытак цягне. Зірнуў я: той самы, у рудых корках. Такая тады лютасць за сэрца ўзяла, што князь, як вочы на мяне падняў, так пістолю з-за пояса і выцягнуў.

— Ой, — кажу, — прычакае твая мосць, калі Вашчыла вернецца.

А ён пістолю ў руцэ круціць і:

— Я, Карпач, хачу, каб і ты ягонага другога прышэсця дачакаўся. І цана мая танная. Гэтыя вось крамзолі, — на Кузьмовыя сшыткі ківае, — мы на посмех нашым нашчадкам схаваем, а ты новую гісторыю складзеш. Напішаш, як добра вам пад маёй уладаю жылося. А потым, маўляў, прыйшлі з-за кардона бунтаўнікі, а я вас, сірот, у міласэрнасці сваёй бараніў, і вы самі гэтых бунтаўнікоў закардонных маім жаўнерам лавіць і страляць памагалі. А року ад нараджэння Сына Божага 1744, напішаш, было ў месце Крычаўскім вялікае свята, бо пакараў князь Радзівіл разбойнікаў з памагатымі, а тых, хто за праўду стаяў, — усіх узнагародзіў. І ніколі вы ў такім шчасці не жылі, бо не бачыў яшчэ свет валадара мудрэйшага і справядлівейшага, ніж Геранім Радзівіл.

А пасля, значыцца, я, Іван Карпач, імя сваё падпісаць мушу, каб і мяне побач з яго княскай мосцю гадоў праз трыста ці праз паўтысячы ўзгадвалі як чалавека да ягонай вяльможнасці набліжанага.

Паслухаў я і кажу:

— Няхай твая мосць выбачае, я ж з табой і сёння на адным полі сраць не сяду, а ты хочаш, каб праз трыста гадоў у цябе ў сябруках хадзіў.

Ён жа як быццам слоў маіх і не чуе. Поўную, значыцца, ён мне волю, як перапішу, дае. Захачу — з усім скарбам у Масковію ад'ехаць магу, адпускае.

— А што я там, — пытаюся, — не бачыў? Як той казаў, на Падоллю пірагі па коллю, а мы прыйшлі ды скулля знайшлі. Тут хоць лусту хлебную чым прысаліць маем, а там у людзей і солі няма. Якога ліха мне туды падавацца, калі стуль да нас уцякаюць. Ды там, — кажу, — калі пра Пятрову дачку, што на троне сядзіць, ці пра немчыка, якога яна сабе на замену выпісала, калі пра іх слова не тое вымавіш, язык вырвуць і — у Сібір. А калі молішся не так, як патрыярх Нікан загадаў, дык цябе нават з магілы дастануць і сабакам на пажыву кінуць. Лепей ужо я ў сваю зямлю лягу, хоць і шмат на ёй поскудзі поўзае.

Ды толькі князю мае словы, што сценцы гарох. Няволіць не будзе, адно каб Кузьмовы сшыткі перапісаў, а там, калі ў Масковію не хачу, магу пры яго мосці як у Бога за пазухай жыць.

— Хочаш, — пытаецца, — кожную ноч новую дзеўку пасылаць буду? — У яго, маўляў, гарэм не горай, як у турэцкага падзішаха. А калі ахвота, і са шляхцянкамі пазабаўляцца можна.

— Хочаш, яе хоць сёння бяры? — І на выляжанку сваю паказвае, а тая зубы прадае, бо, відаць, анічога па-наску не цяміць.

Князь да яе як быццам па-нямецку загаварыў, і яна, сучка юрлівая, да яго цягнецца, не ведае, што ён хвілю таму мне яе аддаць хацеў. Не разумеў я спярша, што́ яны там гергеталі, аж раптам скрывілася гэтая немачка, нібыта ад благога паветра, і, чую, ужо на лаціне балбоча: маргарытас антэ поркас. Гэта значыць — перлы перад свіннямі сыпаць. Я, праўду сказаць, кнігу пасля школы ў руках трымаў нячаста, але з тузін розных лацінскіх прамудрасцей, што некалі нам манах

Ясафат з базыльянаў на памяць вучыць загадваў, у галаве на ўсё жыццё зачапіліся. Ну, я глуздамі варухнуў і кажу:

—Не са свінняў мы, а з крычаўскіх гарматнікаў, якім яшчэ сам кароль Сцяпан Батура вольнасці вялікія даў і якія маскоўскіх людзей пушкарскай справе навучалі. І на лаціне мы тваёй бл...й мосці таксама сказаць сёе-тое агораем. Нон бэнэ про тота лібэртас, — кажу, — вэндытур аўра.

Не прадавайце, значыцца, волі ні за якое золата.

Яны з князем вачыма лыпаюць, а ў мяне сэрца ад радасці скача, што гэтак усё спрытна атрымалася. Вось табе, княжа, мой адказ. А цяпер загадай назад у астрог весці, пайду да Абрама на пачостку збірацца.

Радзівіл з твару пацямнеў і з пістоляю гуляе. Ну, думаю, калі стрэліць зараз, дык і зусім добра, не трэба будзе пудзілам на па́лі тырчаць. Не ведала яшчэ мая душа, якія ёй пакуты перажыць наканавана. Так лёгка зрабілася, нібы памерці — гэта як Сож улетку пераплысці.

Вось у тую хвіліну ён і сказаў:

—Слухай, Карпач, а калі загадаю пяць тваіх сяброўбаламутаў памілаваць, тады мы з табой піва зварым?

А потым:

—Бяры яшчэ трох. Няхай якраз палова будзе.

І тут душа мая пахіснулася, а князь, гэта ўбачыўшы, пяро схапіў і прыспешвае: давай яму імёны хутчэй, каго я паслязаўтра з па́лі ды з шыбеніцы зняць хачу.

—Восем жывых душ, — кажа, — у твае рукі аддаю. На ўсе чатыры бакі пойдзеце. Хочаце — ціха жывіце, хочаце — на Сеч падавайцеся або тут, у старостве, зноў казаччыну заводзьце. Думай, Карпач!

Не ведаў я, што рабіць, і, каб час выгадаць, папрасіў княжага дазволу ў пабрацімцаў сваіх у астрозе спытацца.

— Ты што, гарматнік, — рагоча, — з глузду з’ехаў? Як ты ў іх пытацца будзеш? Хто з вас жыць хоча, а каму гэты свет агоркнуў?

Праўду князь казаў. Але як гэта, думаю, адных уратаваць, а другіх на смерць асудзіць? Я ж не Бог, а чалавек грэшны, ніхто мне такой улады не даваў.

— Як жа я, — пытаюся, — у вочы іхнім сіротам і ўдовам глядзець буду — тых, каго на смерць выраку?

— А навошта, — князь кажа, — ім у вочы глядзець? У маярат, у Белую, забяру. Там у мяне, гарматнік, інфантэрыі шэсць тысяч, ды гусарыя з кавалерыяй, ды аддзел гран-мушкецёраў, як у французскага караля. Генералам зраблю або над артылерыяй пастаўлю.

— А сумленне? — пытаюся.

А князь:

— Ды дзе яно? Бачыў ты яго калі-небудзь ці, можа, рукамі мацаў?

У яго, маўляў, лёкай адзін ёсць, дык ён, лёкай гэты, хваліцца любіць, што за сваё сумленне сем козаў купіў.

— А я табе, Карпач, — смяецца, — лепшую цану даю — жыццё. І не адно, а разам з тваім цэлыя дзевяць жыццяў. — І зноў за пяро: давай яму ў рэскрыпт імёны.

— Няўжо твая мосць думае, — адказваю, — што з такім цяжарам на душы жыць можна? Ды гэтыя пабрацімцы мае неўратаваныя не тое што ў Белай — на краі свету да мяне кожную ноч прыходзіць будуць.

Задумаўся князь на хвіліну і на немачку сваю прыцыкнуў, якая зноў нешта гергетаць пачала.

— Добра, гарматнік, — гаворыць, — калі ўжо ў цябе душа такая далікатная, можаш не восем, а дзевяць сваіх баламутаў ратаваць. Скеміў? Гэты дзявяты на тваё месца стане, а ты — на ягонае.

Мучыўся я, быццам той падарожны каля баечнага каменя, ад якога сцежкі разыходзяцца. І такая роспач узяла, што хоць ваўком вый, хоць крыкам крычы, ды

не дакрычышся ні да кога і сам гэтую сцежку выбіраць мусіш. А князь, каб на ім шэрсць курэла, навылёт бачыць, што ў мяне ў душы робіцца. Прабегся па залі і зноў да немачкі сваёй кучаравай на калені, як кот марцовы, ускочыў.

—Падумай, — кажа, — Карпач. Або перапішаш, або ўсіх — на той свет. Тэрцыум нон датур — калі такі ты ў нас вучоны, што і лаціну ведаеш. Ідзі. Ноч табе на роздум.

Вярнуўся я ў камору і ў сваім куце на салому паваліўся, бо выснажаны быў, як пасля самага лютага катавання. Усе вакол сабраліся, і Сымон Варона пытаецца: «Зноў над жарам падвешвалі?» — «Горай», — кажу і замаўчаў, не мог ім нічога сказаць. І яны, пабрацімцы мае, якія мяне першым пасля Вашчылы прызнавалі, таксама маўчалі, усё роўна як ведалі, што́ мне Радзівіл сказаў, ведалі, што, калі будзе на тое мая воля, магу з кожных двух аднаму жыццё пакінуць. Каторыя нават бліжэй пераселі, нібы нагадвалі, каб часам на іх не забыўся. Абвёў я іх усіх вачыма і чую: сэрца разрываецца.

Розныя сярод пабрацімцаў маіх людзі былі. Двое ці трое заўсёды скрыва на мяне пазіралі, бо не маглі ў розум узяць, чаго я дамагчыся хачу. У кублах, маўляў, сала з каптуром, шасткі ад шынак ды кілбас ломяцца, і ў полі, і ў хляве ўсё родзіць, плодзіць і зводу не ведае. І млын з фолюшам мае, і прывілеі ў іх, у Карпачоў, ад караля, і бурмістрам абраны. Яму што — мала? Іхняя праўда: і млын меў, і ў свіронках мышы ад голаду не здыхалі, і ў склепе грыбоў ды сочыва хапала. Але як такому, што не кожны дзень хлеб меў, давядзеш: не той ва ўсім гэтым смак, калі на сваёй спрадвечнай зямлі ты быццам прымак жывеш, ніякай улады не маючы? Калі нават мову, на якой нашы законы пісаныя, у нас забралі, і ў магістратах, і ў судах усё спрэс па-польску.

Хіба лёгка галоднаму ўтлумачыць: тое мне трэба, што ў кубле на зіму не засоліш? Нашаму народу Бог гэтую зямлю даў, значыцца, і ўлада нашая тут быць мусіць. Яшчэ калі мяне на свеце не было, дзед мой Зміцер ды бацька Ілля з крычаўскімі мяшчанамі жаўнераў харугвы Рыгора Агінскага, харунжага Вялікага Княства Літоўскага, што ў старостве на пастоі была, стралялі і шчупакоў імі ў Сажы кармілі. Відаць, такой пячаткаю вальналюбнай уся наша радзіна пазначана...

Быў сярод тых шаснаццаці, што разам са мною смерці чакалі, і аднайменнік мой Іван Крывуля. Калі мы прыступам на Крычаўскі замак пайшлі, ён адзін трох грэнадзёраў у рукапашнай паклаў. Але, пэўна, такая ўжо натура ў чалавека паганая, што найперш я не пра смеласць ягоную падумаў, а пра тое, што ён пяць гадоў таму ў мяне трыста злотых пазычыў і дагэтуль не аддаў. Ды хіба ж мог я яго за гэтыя злотыя на смерць асудзіць?

А яшчэ сядзеў у каморы чалавек, што адбіў у мяне калісьці дзяўчыну і сабе за жонку ўзяў. Але ж не магу я чалавека праз тое губіць, што на жонку ягоную грэшным чынам і цяпер паглядаў, асабліва як Домна мая, гаротніца, лёгачнай пошасці не здужала?

Ну і такія там былі, што без дай прычыны не надта мяне ганаравалі, і я іхнюю нялюбасць чуў і сам не дужа да іх гарнуўся. Аднак каб за гэта смерцю караць... Не было б мне тады даравання ні перад Богам, ні перад самім сабою.

Не мог я іх на скон асудзіць, а набралася гэтых пабрацімцаў маіх акурат восем. Дык што ж тады выходзіць: іх ратаваць, а тых, што да сэрца бліжэй, — на шыбеніцу? Васіль Вецер самога ад смерці збавіў, калі пад замкавым валам мяне гусары абкружылі і вязаць пачалі. Сымон Варона — во ўжо вясёлая душа, пэўна, і на шыбеніцы паказку раскажа — сусед, у паўстанні

ад першага дня. З Андрэем Косткам на адной вуліцы раслі. Ігнат Малунёнак тры месяцы ў асеці хаваў, калі дзяржаўцы Іцкавічы хоць з-пад зямлі мяне дастаць загадалі і душу выняць.

Каго ратаваць, Божа? І схіляўся я ўжо да таго, каб княжую цану прыняць. Няхай, думаў, хоць палова нас ацалее, хоць жменька зярнят будзе на новую вясну сеяць. Паснулі пабрацімцы даўно, а я ўсё лічыў ды рахаваў і так і гэтак. Забыўся і на холад, і на вошай са скочкамі, ні храпу не чую, ні духу цяжкога ад цэбра — быццам не на прэлай саломе пад кажушком кручуся, а на высознай гары стаю і вакол адно морак непрасвяцімы.

І раптам нібы зорка ў гэтым мораку запалілася. Скажу ўсё пабрацімцам! Хачу, маўляў, каб палова з нас дзеля нашай крэўнай справы з астрога выйшла. А каму жыць, каму паміраць — няхай Бог рассудзіць! Хто кароткую саломіну выцягне — бывай, братка, а хто даўгую — на волю пойдзе. І сам разам з усімі канава́цца буду. Ну а тыя, каму жыць выпадзе, зноў людзей падымуць і за ўсё паквітаюцца. І з Радзівілам, і са сваімі здрайцамі.

Не паспеў я думку гэтую дадумаць, як перад вачыма Саўка Маўчун мільгануўся. Вось па кім па першым вяроўка плача! Праўду кажуць: хто ціха ходзіць, той густа месіць. Замясіў Маўчун на нашай крыві сабе пірог, ды хутка падавіцца. Але вось жа дзіва якое: цешыцца мая душа мусіла, што хутка знойдзем мы сваму пабрацімцу быламу асінавы сук, аж не — успомніў пра Саўку, і адразу нейкі кіпцюрык сэрца шкрабануў, а па радасці расколінка прабегла. Аднак не зважаў я на гэта, а ўсё думаў, як мы зноў мяшчан і валашчан на князя падымем, і пэўны чамусьці быў, што сам даўгую саломіну выцягну.

Так няўзнак і заснуў, і сасніўся мне сон, нібыта косім мы з Маўчуном у нас на Лашнеўскім поплаве,

а якой парою — не зразумець: ці то вечар позні, але нешта ноч не надыходзіць, ці то світанак, ды ніяк сонца не падымецца. Косім мы ў гэтым дзіўным сутонні, Саўка паперадзе касой махае, а я з сілы выбіваюся і ўсё адно дастаць яго не магу. А ён яшчэ касу мянціць спыніцца і смяецца. Праўда, не здзекліва, а быццам лагодна, як свайму. Дайшоў Саўка ўжо да краю поплаву і новы пракос мне насустрач пачаў. Параўняліся мы, вынялі з-за халяваў мянташкі, пачалі касы гастрыць. І тады ён да мяне: «Давай, — кажа, — косамі мяняцца». — «Давай», — адказваю, а сам радуюся: ну, цяпер ад яго не адстану. Памяняліся, і сапраўды стаў я сажань за сажнем даганяць. Прыстоіў касу падмянташыць, ацёр яе травою і бачу: каса Саўкава ў крыві. Ну, думаю, качанё падлезла ці іншы які птах трапіўся. Яшчэ раз выцер — усё адно кроў на касе. Я зноў выціраць, а кроў з самога жалеза кроплямі выступае. Такі мяне страх апанаваў, што рукі здранцвелі і няма змогі гэтую страшную касу ў кустоўе закінуць. Зірнуў я на Саўку, а ён ужо не ў кашулі косіць, а ў чырвоным кунтушы і з шабляю на баку. І тады толькі ўспомніў я там, у сне, хто такі гэты Саўка. Хачу ягоную касу крывавую ад рук адарваць, а яна — быццам прырасла.

Тут пад сваім кажушком і прахапіўся. Сон зляцеў, і такая туга навалілася, што радасці ды палёгкі, з якімі засынаў, ні каліва нават на самым донцы не засталося. Думаў я пра гэты дзівосны сон — і чым болей думаў, тым болей разумеў, што нездарма да мяне Саўка Маўчун прыходзіў, нездарма.

Быў гэты Саўка халоп шляхціча Галынскага і, як паўстанне пачалося, падняў свайго пана на сахор проста пасярод двара, а потым да нас падаўся. Ваяваў смела ды яшчэ з дубу гарматы рабіў: хоць яны адно раз стрэліць маглі, але службу нам саслужылі добрую. Каб гэткіх гарматаў паболей, можа, і ўзялі б мы

Крычаўскі замак. А так палкоўнік Пястжэцкі пад замкам паўтысячы нашых людзей паклаў, а блізу сотні ў палон забраў і на смерць засудзіў: палову павесіць, а другую — на па́лю. А сталася, што акурат тымі днямі крычаўскі містр* вепрука біў ды руку пашкодзіў. Палкоўнік і абвясціў, што, калі хто з бунтаўшчыкоў містра заменіць, таму ён жыццё пакіне. Як абвясціў, так Саўка і вызваўся. Без малога сотню палонных з душой разлучыў і так палкоўніку Пястжэцкаму спадабаўся, што загадаў той старому містру сорак бізуноў даць і з пасады далоў, а містрам Саўку паставіў.

А распавёў гэта клікун** магістрацкі, што прыбег з Крычава да нас пад Царковішчы. Прынёс клікун з сабою ратушную кнігу з усімі мескімі выдаткамі, і прачыталі мы ў той кнізе, што купіў магістрат новаму містру сукна чырвонага сем локцяў і чвэрць на кунтуш і палатна на жупан і на порткі дзесяць локцяў, а яшчэ шапку каралеўскую з баранком, боты і пас вішнёвы, і за ўсё разам з шабляю заплачана 50 залатых і 20 асьмакоў. Кузьма па Вашчылавым наказе ўсё гэта таксама ў свой сшытак спісаў.

Думаў я неадчэпна пра Саўку і разгадаць спрабаваў, чаму ён у сне смяяўся гэтак лагодна і касу мне аддаў. І раптам пачуліся мне зноў князевы абяцанкі, і не проста пачуліся, а адмыслова неяк — быццам скрозь смех Саўкаў. І тады нібыта ўпала з маіх вачэй заслона, і скалануўся я, бо адкрылася мне сапраўдная княжая цана, і зразумеў, што, калі прыму яе, — не Саўку, а мяне першага на асінавым суку вешаць трэба.

Не мог я ўжо болей у тую ноч заснуць — ляжаў, і ўсё жыццё маё перад вачыма праходзіла.

Вось першую суплiку ў Нясвіж нясу. Тады не разумеў яшчэ, што Радзівілаў з дзяржаўцамі адзін

* Кат.
** Вартаўнік.

чорт маляваў, думаў: заступяцца, абароняць. Хутка тую праўду раскусіў, ды ўсё адно вазіў ад старостства суплікі, каб князь хоць трохі дзяржаўцам хвост прышчаміў, бо яны ягоную авечку ўжо не толькі стрыглі так, што скуры кавалак адхапіць маглі, але жыўцом рэзаць пачыналі. А пры братах Іцкавічах зусім няўсцерп зрабілася.

Усплыло на памяць, як першы раз да іх у рукі трапіў. Ляжу на козлах у катоўні, а абапал яны, Гдаль са Шмуйлам, у лапсердаках стаяць і вірламі бліскаюць. «Гэта табе, робак, за супліку, што ў Мір вазіў! А гэта — што да князя ў Гародню чэрці цябе насілі! А гэта — што з Крычава з'ехаў і сярод быдла мужыцкага атайбаваўся, каб бунты супроць нас заводзіць! А гэта табе, Карпач, за атаманства тваё!»

Гдаль:

— Выбілі мы з вас мільён злотых і яшчэ столькі выб'ем.

А Шмуйла:

— А з цябе, гой, душу дастанем.

Гдаль:

— Супакойся, Карпач, а то жонка ў цябе маладая ды прыгожая, дзеткі ў цябе малыя…

А Шмуйла:

— Супакойся, гой, а то, бывае, з'ядуць дзеткі не тое ці ў рэчку купацца пабягуць і з каменя ў вір аступяцца…

Я, зубы сцяўшы, каб не стагнаць, бізуны лічу: дзевяноста, сто, сто дваццаць…

А Гдаль:

— Камісараў княскіх табе захацелася! Ды мы за тысячу талераў любога камісара разам з вантробамі купім!

І куплялі. А то, бывала, заміж княскіх сваіх, падстаўных камісараў пасылалі, як таго Шыманскага, што дзвесце тысяч квіткоў за сплачаны чынш сабраў

і — як у ваду, а Іцкавічы давай зноў гэты чынш спаганяць. Ну а трапіцца сярод князкіх камісараў чалавек, у якога сумленне яшчэ не выпетрала, дык такую варту дзяржаўцы паставяць: не тое чалавек — кот не праточыцца. Аднак я любую варту прайсці мог. Добра аднойчы з Іцкавічаў пасмяяўся, калі разбілі яны дзеля такога камісара піўную бочку, а стуль не піва ў кухлі палілося, а я з суплікаю вылез. Але адпомсцілі яны мне так, што самаму лютаму ворагу не пажадаеш.

Доўга я ў тую астрожную ноч пад бярэзінай стаяў, на якой Кацярынка на сваёй касе вісела. Пайшла з малым Тамашом у суніцы, а назад я сваю дачушку, пасінелую ўжо, на руках прынёс. Тамашок тады ад Гдалевых людзей у моху пад вываратнем уратаваўся, ды з таго дня яму, сыну майму адзінаму, мову заняло…

Усе мае сорак гадоў у памяці прайшлі, да тых дзён, як падняліся і вёскі, і буды, і гуты, і ардашні, як усё староства за косы, за цапы ды за рушніцы схапілася, бо не пасеялі людзі ўвосень азіміну — не мелі, чым сеяць, — а ўвесну пракацілася пагудка, што зноў князь Геранім дзяржанне Іцкавічам дакляруе, а значыцца, аддае нас на страшныя здзекі і пагібель. А што з тае пары прычынілася — у Кузьмы ў ягонай гісторыі было, якую князь Геранім на свой капыл перапісаць хоча.

Відаць, і яго мосці ў тую ноч мулка спалася, бо толькі саган з ранішняю поліўкаю нам у камору прыцягнулі, так следам і паручнік усунуўся.

Князь у тым самым чугаі з паўлінавымі пёрамі мяне сустрэў, адно на свой плех сызвалоснік нацубіў, як немцы носяць, і выляжанка пры ім новая — худая ды чарнявая. Як мяне ўбачыў, адпіхнуў яе і — да пахолка: хутчэй ягонаму дарагому госцю віна найлепшага і дзічыны. Не паспеў я рот раскрыць, а пахолак ужо смажанага цецерука на тацы валачэ і гусак з вінОМ. А я і ўчора не вячэраў, і сёння астрожнай поліўкі пасёрбаць не паспеў.

Ну, думаю, княжа, няхай твая душа, а маё чэрава пацешацца. Прыбраў я гэтага цецерука за малінку, віном запіў і за сняданак дзякую. А яго мосць усміхаецца і да мяне паперу і каламар залаты з атрамантам падсоўвае.

— Ну, — кажа, — гарматнік, будзем з табой нашу гісторыю дзеля нашчадкаў пісаць.

Некалі, значыцца, яе прачытаюць і ў Крычаве перад ратушай помнік яму каменны ці з мосенжу паставяць, як у іншых краінах даўно робіцца. І твар у яго такі, нібы ён ужо на гэты помнік дзівіцца.

Тут я яму дулю пад нос і закруціў.

— Вось табе, — кажу, — твая мосць, гісторыя.

І з другога боку дулю:

— А вось табе помнік.

Князь спярша на мяне вырачыўся і маўчыць, быццам у яго язык завязаўся. А потым:

— Ты што, певень галагуцкі, блёкату наеўся?! Пішы, а то заўтра на па́лю палезеш! — І пістолю сваю з-за пояса рве.

А я:

— Няхай твая мосць страляе. Сытаму ды хмельнаму паміраць — чыстая радасць.

Тады ён губу закусіў і пістолю назад заторкнуў.

— Пішы, — кажа. — Усіх выпушчу. Усіх шаснаццаць, каб твая душа далікатная не мучылася. Толькі болей да маіх рук не трапляйцеся! Пішы: року ад нараджэння Сына Божага 1744... Усе на волю пойдзеце!

— Ды не, — адказваю, — не на таго твая мосць нарвалася. Калі я гэтую гісторыю перапішу, містр твой Саўка Маўчун супроць мяне анёлкам будзе. Ён жа толькі жыццё ў жывых адбірае, а ты хочаш, каб я ва ўсіх сваіх пабрацімцаў — і ў жывых, і ў мёртвых — гонар адабраў! Ды мяне пасля гэтага сама зямля не прыме. У нас жа не засталося ўжо нічога, апрача гонару. Апрача таго, што памятаем яшчэ, што не бязродныя

і ўбогія, што і пад Грунвальдам, і пад Воршаю ворагаў білі. Не, — кажу, — княжа, д'яблаву меціну ты на мяне не паставіш. Памру заўтра з пабрацімцамі маімі, каб памяталі пра нас дзеці нашыя і дзецям сваіх дзяцей гэтую памяць перадалі. Дасць Бог, і Кузьмову гісторыю яны некалі знойдуць, і ўсю праўду пра паўстанне і пра тыя здзекі, што ты, адлюдак, чыніў, прачытаюць.

Ён Кузьмовы сшыткі са шкапіка выхапіў і — у камін.

— Вось там іх дзеці тваіх дзяцей знойдуць!

І сызвалоснік свой з плеху сарваў ды таксама — у агонь.

— Запомні, — крычыць, — праведнік! Пакуль наша на гэтай зямлі ўлада, па нашым загадзе і гісторыю вам пісаць будуць. Захочам — чорную ноч ясным днём абвесцім, захочам — ворагаў вашых вашымі ж дабрадзеямі зробім. І вы, рабакі, ужо праз паўсотню гадоў адно тое помніць будзеце, што нам выгадна. Яшчэ ка́там сваім помнікі паставіце. Ты пісаць не хочаш — іншы знойдзецца. Ды ў мяне пад рукою тысяча такіх, што за адно маё слова ласкавае матку вядзьмаркай, а бацьку антыхрыстам назавуць.

— Во яны, — адказваю, — няхай табе тваю гісторыю і пішуць.

А ён:

— Э, не, гарматнік, занадта ўсё проста будзе…

А потым як бы спахапіўся:

— Напішуць. І дзеля нашчадкаў, і дзеля тых, што цяпер жывуць, сёе-тое напісаць могуць. Такое, што і смерцю не адмыешся, усё адно з д'яблавым таўром на той свет пойдзеш.

— Крыві, — кажу, — людзі болей, чымся атраманту, вераць.

А ён:

— Э, не, Карпач. Людзі пісанаму слову верыць прывыклі. Загадаю вось напісаць, што гэта ты за ты-

сячу злотых маіх жаўнераў пад Царковішчы патайна прывёў... Ты прывёў, а я, паводле старога звычаю, здраду прыняў, а здрадніка — на пáлю... Вось тады і пагледзімо, крыві ці атраманту павераць.

—Не баюся, — адказваю, — бо перад Богам і перад народам душа чыстая застанецца.

А князь:

—Бог, Карпач, высока, а народ... Народу насраць на цябе! Ты што, накарміў яго, народ гэты, ці гарэлкаю напаіў, каб усе ўпокат ляжалі? Адно што заўтра людзей пацешыш, як над местам закукарэкаеш. А каб даўжэй кукарэкаў, загадаю цябе не ў споднім на пблю садзіць, а ў кажуху ды ў валёнках. Любуйся на народ, і народ няхай на цябе любуецца. А я прыйду ў рай цябе праводзіць. Глядзі толькі, не ўзнясіся зарана.

На гэтым гамонка і скончылася.

Думаў, з лёгкім сэрцам у астрог вяртацца буду, ажно на душы — хоць грушы сушы.

І не паспелі жаўнеры мяне назад прывесці, а паручнік наш крываносы па Сымона Варону прыбег. Той нам показку распавядаў, як пана квасам частавалі. Выпіў, значыцца, пан глячок і пытаецца, ці многа яшчэ такой смакаты... Тут Сымона і забралі.

Прыйшоў ён назад вясёлы, сеў на сваё месца і, быццам нічога ніякага, адтуль, дзе спыніўся, далей показку вядзе: «А Міхаська да пана: авой, паночку, многа. Учора ў квас пацук уваліўся, дык, як мама дставаць лазіла, ёй яшчэ па пуп было».

Паручнік, у дзвярах стоячы, таксама даслухаў і Васіля Ветра да князя павёў, нібыта за тое, што Васіль гучней ад усіх рагатаў. Але я ўжо здагадаўся, што тут да чаго. І Варона, і Вецер некалі са мной разам у брацкай базыльянскай школе вучыліся. Выходзіць, цяпер і за іх Радзівіл узяўся. Я сам у Вароны пытацца нічога не стаў, а хто запытаўся, тым ён толькі рукою махнуў:

снедаць, значыцца, князю сумна было, ну а ён, Сымон, з тузін паказак яму распавёў, ды такіх, што яго мосць ажно падавілася.

Сказаў — і бліжэй да каганца ў косці гуляць сеў: болей, маўляў, і гаманіць няма пра што.

Ветра даўжэй не было, і не сам назад прыйшоў, а жаўнеры на руках прынеслі і, як мех, у кут кінулі. Збіты Васіль быў на горкі яблык, але сэрца маё ўзрадавалася, бо зразумеў я, што гэтым разам яго мосць адно аблізнулася.

Трэцяга, пад самую ноч, Андрэя Костку ўзялі. Паміж нас яшчэ трое пісьменныя былі, ды пасля Косткі нікога ўжо не чапалі. Затое пачостку нам ад князя Гераніма далі, каб ён сам гэтак кожны дзень частаваўся. Прынеслі два гайдукі рэшаты з булкамі і рагочуць:

—Во вам, баламутам, яго княская мосць булак салодкіх з разынкамі пасылае, каб у апошнюю ноч спалася лепей!

Узялі мы па булцы, адкусілі і жуём. А булкі і праўда смачныя — і салодкія, і цёплыя. Ямо, і тут нехта са святлейшага кута гукае:

—Хлопцы, а хлопцы, а разынкі княжыя з вусамі!

Прыгледзеўся я — і праўда: замест разынак прусакі ў булцы. Шалее, мусіць, князь Геранім, што не выходзіць па-ягонаму.

Так наша апошняя ноч і надышла. Доўга мае пабрацімцы не засыналі, кожны з боку на бок круціўся і пра сваё думаў. Звечара яшчэ Сымон Варона ніяк угамавацца не мог, пакуль не закрычалі на яго: «Абрыдзеў ты, Сымон, з гэтымі паказкамі! Ты на свеце адзін душою свой век звекаваў, табе ні чорта здумаць, а нам жонак з дзеткамі ўзгадаць трэба ды перад смерцю за іх памаліцца».

Мне таксама Домна мая, нябожчыца, успомнілася ды Кацярынка, Гдалевымі людзьмі замучаная, і паду-

малася, што калі праўду ў царкве пра той свет кажуць, дык, можа, заўтра я з імі і пабачуся. Як той казаў, няма ліха без дабра. А потым — ажно слёзы накруціліся — пра сына, пра Тамаша, падумаў, які пасля таго страху ў лесе ўжо пяць гадоў адно мыкае, а слова вымавіць не можа. Як ён нямком жыць будзе?

І зноў думкі да Сымона Вароны і да Андрэя Косткі павярнулі. Калі Андрэя да князя вадзілі, значыцца, і Варона і Вецер згоды сваёй не далі. Ды і Костка даць не мог, не з такіх ён. Пад Царковішчамі двух родных Андрэевых братоў княскія казакі ў яго на вачах дзідамі закалолі, і за кожнага ён перад палонам паквітацца паспеў. Не, не з такіх.

Да таго ж дайшла да астрога чутка, што гусары ягоную жонку на гвалт узялі і ўпяцёх цешыліся.

Але ўсё роўна нейкі цень на маёй душы ляжаў, бо калі чалавек не на полі, не навідавоку ва ўсіх, а адзін на адзін з тым ворагам, што ў ім самім сядзіць, застаецца, тады стакроць чалавеку цяжэй. Не стрываў я, гукнуў шэптам Андрэя. Не азваўся ён, ды гэтак ціха ў тым кутку зрабілася, што зразумеў я: не спіць, а гаварыць не хоча. Затое Варона голас падаў, хоць здавалася: гэты ўжо трэція сны бачыць.

— Што, — пытаюся, — Сымон? Не спіцца?

— Ды не, — адказвае. — Спіцца. Гэта я з табой адтуль, са сну, гаманю. Хочаш, магу і показку табе адтуль збаяць?

— Не трэба, — кажу, — спі далей.

Васіль Вецер, чую, стагнаў, стагнаў ды і захроп, а гэтыя двое, як і я, без сну ляжаць. Можа, і ім тую самую цану Радзівіл прызначыў і ноч на роздум пакінуў? Можа, і яны цяпер мучацца: каго ратаваць? — а пра тое, чым за гэтыя жыцці ўратаваныя заплаціць трэба, не думаюць?

Зноў я Андрэя паклікаў, і зноў ён перамаўчаў. Тады да Вароны зашаптаў, але і той гэтым разам не азваўся.

І разважыў я так, што ўсё адно здрайцу словам не запыніш, а моцнай душы праўда сама адкрыцца мусіць, і памаліўся, каб даў Бог іхнім душам моцы. Аднак самому, чую, гэтае моцы не стае, бо заварушылася ў душы падумка: а ці захочуць мяне, Карпача, сябрукі мае ўратаваць, калі на тое іхняя воля будзе? Абагнаўся я ад такой падумкі ганебнай, а тут новая ў галаў лезе: а як захочуць? Няўжо жыццё, чужой здрадаю купленае, прыму? Ну а калі ўсё ж дзверы адчыняць ды скажуць: ідзі на чатыры бакі — тады што рабіць?..

Адно пад раніцу мяне сон адужаў, і прыснілася, што мы з Сымонам і з Андрэем у Сажы целяшом купаемся і, як некалі, ракаў на плыткаводдзі ловім. І чуем: кліча нас нехта. Глядзім, а гэта князь Геранім у чоўне плыве і тую немачку кучаравую на каленях трымае. «Гэй, вы, — крычыць, — баламуты! Усіх на волю адпускаю!» Закрычалі і мы штосьці, але што — не паспеў я пачуць, бо загрымелі астрожныя дзверы, і ўжо стаяў на парозе паручнік з паходняй, а за ім жаўнеры тоўпіліся.

Пачалі мы да смерці рыхтавацца, ажно паручнік аднаму Андрэю Костку збірацца загадаў. Зірнуў я Андрэю ў вочы, і Сымон Варона на яго пільна паглядзеў, і Васіль Вецер на саломе прыўзняўся. Пабрацімец жа наш вачэй не адвёў і ўсім нам на ростань усміхнуўся гэтак лёгенька.

А потым доўга мы не чакалі. Андрэя назад не вялі, ды замест яго сам палкоўнік Пястжэцкі, боўдзіла вусаты, з хеўраю сваёй у камору заявіўся, і новы крычаўскі містр, былы наш сябрук Саўка Маўчун, за іхнімі спінамі аціраўся, акурат такі, як ва ўчарашнюю ноч мне прымроіўся — у кунтушы чырвоным, у шапцы з баранком і з шабляю на баку. Палкоўнік указ княжы чытаць стаў, і паводле гэтага ўказу я, Сымон Варона, Васіль Вецер і Ігнат Малунёнак, што калісьці мяне ў асеці хаваў, а таксама яшчэ чацвёра нашых мусілі

сёння памерці, а астатнім васьмярым і самому Костку загадваў Радзівіл чакаць і на ягоную літасць спадзявацца.

Мы з Варонам пераглянуліся і ўсё дарэшты зразумелі. У першую хвілю я ўсцешыўся нават, што памерці наканавана, а не дзячыць за жыццё Косткавай здрадзе. Але адразу сэрца сціснулася: а як жа пабрацімцы мае, тыя, якіх Радзівіл на волю адпусціць? Так і не ўведаюць, якой цаною за іхняе жыццё заплочана? А палкоўнік ужо рукою махнуў, каб мы васьмёра выходзілі.

І тады я кашулю на грудзях ірвануў і да тых, што княскай міласці чакаць заставаліся, закрычаў:

—Браты мае! Слова вам перад смерцю мовіць хачу! Прадаў нас Костка! І вас, і нас, што на смерць зараз пойдзем, і тых, што пад замкам ды пад Царковішчамі палеглі, і тых, каму Саўка Маўчун галовы сцяў, і тых, што па лясах і за кардонам ураталіся! Усіх прадаў! Ведаеце вы, што па Вашчылавым загадзе Кузьма, Стэсеў сын, усё пра паўстанне запісваў, каб праўда пра нас да ўнукаў і праўнукаў дайшла. Дык ведайце, што князь гэтую праўду спаліў, а Костка яе па-новаму перапісаць згадзіўся! Ведайце, што ён Радзівіла родным бацькам нашым і абаронцам назаве і правы ягоныя на нашу спрадвечную зямлю пацвердзіць! За гэта князь вас на волю і адпускае!

Палкоўнік ачомаўся і да мяне:

—Маўчаць, ваўчынае мяса!

І да жаўнераў:

—Вязаць яго!

—Браты мае! — крычу. — Гонар у нас адбіраюць. Апошняе…

Скруцілі мяне і ў рот саломы напхалі. А Навум Буян, з тых васьмярых, якім чакаць загадана было, і пытаецца, нібыта я яму адказаць магу:

—А можа, брэшаш ты, Карпач? Хочаш, каб весялей паміраць было? Каб усім кагалам на той свет пайшлі?

Мыкаю я, а палкоўнік і хеўра ягоная бакі рагатам ірвуць. Аж раптам Сымон Варона кажух скінуў і закрычаў, што святую праўду я кажу. Яго, Варону, князь таксама спакушаў.

—Памрэм, браты, разам, — у грудзі сябе ўдарыў, — а гонару не прадамо!

І Сымону саломай рот заторкнулі, а Навум:

—Бач ты, раскрычаліся!..

Але ўжо з сумневам гэтак прамовіў.

Тут Васіль Вецер кашулю на сабе задраў і спінаю да нас павярнуўся.

—Глядзіце, браты! — А спіна ў яго спаласаваная, ажно глядзець страшна. — Глядзіце! Гэта за тое, што сказаў князю: хоць у сраку цалуй, а хлусню па тваім указе пісаць не буду. Праўду Карпач кажа! Памрэм усе, а гонару не прадамо! Няхай кроў наша Косткаву хлусню пераважыць!

Накінуліся на Васіля жаўнеры і тварам да падлогі прыціснулі.

—Выводзьце! — палкоўнік камандуе.

І ў гэтую хвілю Навум:

—Браты, — крычыць, — веру я Карпачу! Прадаў нас Костка! Не хачу з д’яблавай пячаткаю жыць!

І ўслед за ім яшчэ пабрацімцы мае з тых Косткавых ратаванцаў закрычалі, што разам з намі на смерць пойдуць. Пэўна ж, паміраць, калі воля бліснула, ніхто не хацеў, але цяпер і іхнія душы акрыялі. Палкоўніка такое дзіва ўзяло, што вус сабе на палец накруціў, а што далей чыніць — не ведае. Паслаў паручніка да князя. Крываносы ўмомант і назад.

—Ну, ваўчынае мяса, — нагой палкоўнік тупнуў, — няхай па-вашаму будзе. Усім у пекла захацелася — лезьце!

Сымон, Ветра за плечы абняўшы, каб той ісці мог, першы да дзвярэй пайшоў.

—Дазволь, пане палкоўнік, — каля Пястжэцкага прыстоіў, — показку табе на адвітанне расказаць.

—Ну што там у цябе, ваўчынае мяса, за показка?

—А такая, няхай пан выбачае, показка, што спаў адзін чалавек тры дні і тры ночы, пакуль яго швагра не ўстурыў. Ну, кажа, і паспаў ты, братка! А ён яму: от галава! Ці ж той свет пад бокам? А хіба ж ты на тым свеце быў? Анягож! І ў раі быў, і па пекле пахадзіў. А што ж там у пекле? А не бойся, швагра, нашых там нікога не бачыў.

Сымон замаўчаў, а Пястжэцкі не вытрымаў ды пытаецца:

—Ну і каго ён там, ваўчынае мяса, бачыў?

А Сымон:

—Няхай пан палкоўнік выбачае, адных чыста палкоўнікаў! Паўнюткае пекла!

...Была гэта апошняя Сымонава показка, бо адкацілася на пляцы перад ратушай галава ягоная на снег, а ўслед за ёю і Ігната Малунёнка галава, і Івана Крывулі, што некалі ў мяне грошы пазычыў і аддаць не паспеў. І ў кожнага Саўка Маўчун перад тым, як сякеру з-за пляча апусціць ці пятлю зашмаргнуць на шыі, даравання прасіў. Усе адварочваліся, адзін Сымон у вочы яму глянуў.

—Дарую, калі следам за намі Костку на той свет адправіш!

Махнуў Саўка астатні раз сякерай, а тады нас да па́ляў павялі...

Гэй, Васіль Вецер! Гэй, Стэсь Бочка! Гэй, Навум Буян! Адляцелі і ад іх душы, люты мароз хутчэй за па́лю забіваў. Усе мае пабрацімцы адышлі, адзін я яшчэ за жыццё чапляўся, бо спраўдзіў князь абяцанне — пасадзілі мяне на па́лю, каб мучыўся даўжэй,

у кажуху ды ў валёнках. Але і мне мала заставалася, мароз пад апранаху лез, і ад холаду боль гэты нясцерпны, што мае вантробы рваў і вочы раз-пораз цемраю асланяў, ужо адпускаў пакрысе, толькі думка не адпускала: ці пераважыць кроў наша Косткаву хлусню? Ці не забудуцца ўнукі, якія мы пакуты за волю прымалі?

А Саўку Маўчуну і гіцлям ягоным усё спачыну не было. З людзьмі ўправіліся — узяліся звон з Параскевы Пятніцы смерцю караць за тое, што званіў, калі мы на замак прыступам ішлі. Язык звону вырвалі, шчокі алебардамі пасеклі і да палонкі пацягнулі, каб давеку безгалосы на дне ляжаў.

Тым часам людзі па хатах грэцца разышліся. А за імі і казакі, што вакол нас, дзіды скрыжаваўшы, стаялі, у карчму пацягнуліся. Цяпер, хто прыпазніўся, зусім блізка да пбляў падысці мог. І падыходзілі, і кожнаму казаў я: глядзі!

Глядзі, баба з рэшатам кнышоў! Глядзі, хлопча! І ты, чалавек лёзны ў лапленым кабняку, таксама глядзі! Не кожны дзень крычаўскіх бурмістраў на па́лю саджаюць! Глядзіце ўсе! Смейцеся, плачце, ды не забывайце! Глядзі і ты, груба́я! Потым сыну раскажаш, як мы памерлі. Можа, і ён захоча некалі гаспадаром на сваёй зямлі быць. А не сын, дык унук. Глядзі, запамінай!

І думаў я скрозь боль свой, што такі, пэўна, на гэтай зямлі няпісаны закон: каб людзі не забыліся, што яны ўсё ж людзі, а не рабакі, мусіць нехта ісці на вогнішча, на віселню, на па́лю. І калі тыя, за каго ён смерць прымае, глядзяць на ягоныя пакуты з радасцю, як глядзелі калісьці на Хрыста на Галгофе, усё роўна нельга іх ненавідзець, а трэба верыць, што не за быдла паміраеш, а за людзей. Усё роўна трэба любіць іх — хаця б за тое, што прадоўжаць род чалавечы,

і праз дваццаць ці праз сто гадоў будзе на гэтым месцы паміраць перад натоўпам яшчэ нехта.

І тады, калі ўжо болю нізвання не чуў, калі толькі холад застаўся, убачыў я, што ідзе да мяне князь Геранім у гарнастаевым футры, а за ім палкоўнік Пястжэцкі з астатнім почтам. Пад самую па́лю толькі Радзівіл з палкоўнікам падышлі. Палкоўнік вус на палец накруціў і маўчыць, а князь рагоча:

—Ну што, Карпач, не ўзнёсся яшчэ? Відаць, і на небе дурні не трэба. Ты вось варон палохаеш, а твой сябрук вашу гісторыю перапісвае. Цешыцца, што сябе і яшчэ восем душ ад смерці збавіў. Што глядзіш? Няхай піша. Напіша, тады мы яго сюды і прывядзём. А подпіс твой паставіць. Чуеш, гарматнік? Твой!

Хацеў адказаць яму, што звон крычаўскі ў рацэ ўтапіць можна, а памяць людскую не ўтопіш. Не патоне яна, пакуль хоць адна жывая душа на нашай зямлі волі хоча. Хацеў адказаць так, ды не здолеў, бо мароз ужо ў мяне мову адабраў.

А Радзівіл, нібыта думкі мае прачытаўшы, уніз, на бераг, зірнуў, дзе Саўка Маўчун каля звона завіхаўся, і кажа:

—Глядзі, Карпач! Вашымі ж рукамі ў вас і жыццё, і гонар адбіраем. Было так і будзе давеку!

Павярнуўся і пайшоў. І такая мяне роспач узяла, што пачаў я смерць клікаць, хоць яна і без таго зусім блізка стаяла.

Ужо не мог я нават рукой варухнуць, ужо ад холаду думкі адна за адной заміралі, і ўвесь я быццам у лядовую брылу ўмёрз.

Апошняя думка ў гэтым лёдзе кволілася — пра сына. Чаму Тамаш, нямко мой родны, развітацца не прыйшоў? Няўжо знелюбіў бацьку? Няўжо пракляў за Кацярынку і за безгалосасць сваю? Няўжо на тым усе нашыя пакуты і скончацца, што нас — на па́лю

ды на шыбеніцу, а дзяцей нашых нямымі зробяць і ненавідзець нас навучаць?

Пачула смерць, што клічу яе, і прыйшла. І ў астатнюю хвіліну — не ведаю, што гэта было: ява ці мроя — убачыў я ўнізе свайго Тамаша. «Сынок! — закрычаў яму. — Сынок!» Але не было ўжо ў мяне мовы, адно вусны ледзь-ледзь варухнуліся. І ў яго, у сына, бачу, таксама вусны варушацца, ён, нямко мой, таксама крычыць нешта, а я пачуць не магу.

І тады абняў Тамаш па́лю, на якой я канаў, упаў на калені і закалаціўся ў сваім бязгучным крыку. І тады лёд, што душыў мяне, а можа, не лёд, а сам купал нябесны раскалоўся, і пачуў я:

—Та-тка-а!!!

1987

Каханак яе вялікасці

Вадзіму Лабковічу

Першы раз гэта здарылася вось тут, на мядзведжай шкуры, якая зараз лашчыць яе босыя ногі. Згадка адгукаецца прыемным скразнячком паміж выпушчаных на волю грудзей і салодкім паколваннем у зацвярдзелых смочках.

Мядзведзь быў велізарны: амаль чорная, з бурымі падпалінамі шкура займае ўсю прастору ад алькова да вакна, за якім — толькі высокая пасля апошніх залеваў Дзвіна. Учора рака ўзбунтавалася, за нейкую гадзіну ўзарвала вышэй Полацка наведзены дзеля яе, імператрыцы, мост, і генерал-губернатар распарадзіўся знайсці надзейную шлюпку.

Яна бярэ з талеркі чырванабокі яблык, які, колькі сябе памятае, нязменна з'ядае перад сном, і згаладала ўпіваецца ў яго зубамі. Толькі пятая гадзіна, але імператрыца ведае: ужо не засне, бо цела перапоўненае не стомаю, а пенлівай, як шампанскае, лёгкасцю, што хутка вяртае вастрыню і свежасць успрымання. Ужо даўно развіднела, аднак яна чамусьці не спяшаецца тушыць амаль празрыстыя агеньчыкі свечак, быццам іх жывая прысутнасць тут, у спальні, яшчэ дзеля нечага патрэбная.

Імператрыца спрабуе акрэсліць свой унутраны краявід. Ён сугучны заваконнаму: тая ж ціхая раніца і бяссонная, там-сям яшчэ захінутая пасмамі туману плынь успамінаў пра зусім блізкае і пра задаўненае, але раптам вернутае прыхамаццю памяці.

Ёй падабаецца думка, што прэлюдыяй гэтае ночы сталася навальніца, якая шалела над горадам у першы полацкі вечар.

Наогул усе баўленыя тут дні зліліся для яе ў адзін — доўгі дзень, што папярэднічаў сённяшняй шчаслівай ночы, якая дазвання сцерла вобразы і адчуванні астатніх полацкіх начэй. Імператрыцы не належыць так думаць, але зараз яна думае менавіта так.

Хіба гэта не ўчора яна ўязджала ў горад пад мелодыі аркестра, што граў на ўзведзенай у яе гонар трыумфальнай браме, і пад салют з расстаўленых на гарадскіх валах гарматаў? Яна ехала праз шчодрую цеплыню травеньскага вечара, праз залітыя белай, ружовай і жаўтлявай квеценню сады, праз шматгалоссе званоў і натоўпы яе падданых, якім кланялася са сваёй пазлачонай карэты з адчыненымі вокнамі. Наперадзе на раскошна прыбраных конях гарцавала найбольш знакамітая полацкая шляхта, за ёю — паштмайстар з паштальёнамі і пікінёры пры поўным парадзе. За брамаю абапал вуліцы стаялі ў святочных строях рамесніцкія цэхі са сцягамі і барабанамі, а на пляцы перад прысутнымі месцамі чакала чынавенства ў белых камзолах і чырвоных з белымі гузікамі каптанах з палевым падбоем...

Падзеі трох прысвечаных Полацку дзён яе падарожжа ўзнікалі перад вачыма, нібы стракатыя каляровыя малюнкі з дзіцячай кніжкі пра іншыя краіны і народы, якую яна чытала тады, калі яшчэ гаварыла і сніла сны па-нямецку.

Сабор святога Стэфана, дзе айцы-езуіты падрыхтавалі ёй пышна аздоблены трон... Седзячы на ім, яна ўпершыню ў жыцці слухала каталіцкае набажэнства і назірала ўрачыстую працэсію са спевамі Te Deum, пасля чаго граф Чарнышоў адрэкамендаваў ёй ордэнскіх навіцыяў*...

* Навіцый — новапрыняты ў манаскі ордэн.

Увечары быў маскарад, і ўвесь горад — рынак, вуліцы, манастыры — ззяў ілюмінацыяй. Перад езуіцкім саборам — чатыры залітыя залатым святлом драўляныя піраміды, роўныя вышынёю самому храму, а пад яе вокнамі — пятая піраміда з агністым надпісам «Страх ворагаў, апірышча сяброў, любоў падданых»...

І зноў у калейдаскоп уражанняў урываецца ноч.

Ён быў не надта шчодры на кампліменты; пасля традыцыйных галантных формулаў ягоны позірк спыніўся на шкуры каля алькова, і ён нечакана, быццам толькі што вярнуўся з лесу і ні пра што іншае гаварыць проста не можа, узяўся расказваць пра паляванне на мядзведзяў.

Навошта ёй, імператрыцы і жанчыне, было ведаць, што тут, у прыдзвінскіх лясах, вядуцца тры пароды гэтага звера — мурашнікі, аўсянікі ды сцярвятнікі — і што, калі за аблаву здабываюць меней чым пяць мядзведзяў, гэта лічыцца няўдачаю? Якім ветрам яму ў галаву магло занесці бязглуздую думку, нібы ёй будзе цікава чуць, што мядзведзяў не толькі абкружаюць у асочаным мярлозе, але яшчэ і ловяць сілом або жалезнымі пасткамі ў атворах борцяў, калі, прасунуўшы галаву да пчол, ласун ужо не можа выцягнуць яе назад?

Але ён, гэты ліцвін, гэты полацкі паляўнічы, не памыліўся: ёй напраўду зрабілася цікава, і яна, імператрыца, гатовая была слухаць далей — як на дно адмысловай яміны ставяць місу з разведзеным гарэлкаю мёдам і прываблены смачным пахам мішка адважна «бярэ чарку», а потым соладка засынае і робіцца лёгкай здабычаю.

Ягоны густы, з утульнай хрыпкаю голас зачароўваў, абуджаў у глыбінях свядомасці штосьці таемнае, неспасцігальнае, першабытна-спрадвечнае. Такія га-

ласы, пэўна, былі ў ведзьмароў, што выклікалі, як яна чытала ў старых хроніках, бясконцыя дажджы, калі дзвесце гадоў таму Полацк трымаў у аблозе вялікі князь і кароль Стэфан Баторы...

У нейкі момант яе душа паўстала; ёй захацелася скінуць мярэжку чараў і ўзяць размову ў свае рукі, але...

Але ёй на памяць недарэмна прыйшлі ведзьмары: наступнае хвілі ягоныя вочы робяцца ўтрапёнымі і яна, не паспеўшы запярэчыць яму ні словам, ні рухам, апынаецца ў дужых руках, якія ашчадна, аднак з катэгарычнай уладнасцю пераносяць яе з алькова на неспадзявана мяккую шкуру, а яшчэ праз тры ўдары сэрца ён ужо авалодвае ёю цалкам, перакульвае ў вір жарсці, азарту і шаленства, якія, відаць, можна параўнаць адно з тымі, што кіпяць у мужчынскай душы на паляванні.

Шкура пахне зверам, аднекуль з зялёных нетраў даносяцца гукі ражкоў і сабачы брэх, дзікія лесавыя пахі зліваюцца з хмельнай водарнасцю ягонага поту... Яна заплюшчваецца, і ў якімсьці кутку яе розуму ўспыхвае вар’яцкая думка, што гэты ліцвін насамрэч здолеў ператварыць іх, сябе і яе, у мядзведзя і мядзведзіцу. Каб пазбыцца наслання, яна расплюшчвае вочы, бачыць у святле кандэлябра свае белыя рукі і хоча засмяяцца з недарэчных страхаў, ды смех захрасае ў горле абарваным птушыным клёкатам, бо яе, імператрыцу, даганяе і накрывае з галавою хваля, што цягне за сабой, прымушае вырывацца, крычаць і нарэшце — застагнаць у шчаслівай бездапаможнасці, захлынуцца радасцю. Не, не радасцю, а нязмерна складанейшым пачуццём, падобным да кароткатэрміновае смерці, да імклівай экспедыцыі ў нябыт.

Яна любіць вяртацца з такога падарожжа не адразу. Тая самая хваля, ужо спакойная і лагодная, павінна

прынесці яе назад і непрыкметна адступіць, знікнуць, як вымуштраваная пакаёўка, знайшоўшы яе раскунежанаму целу прытульнае месца на пустэльным беразе гукаў, адчуванняў і дотыкаў, з якіх народзіцца, набываючы плоць і кроў, ненадоўга пакінуты свет.

Тут, у старасвецкім драўляным палацыку над Дзвіной, дзе яна спынілася, адмовіўшыся ад вільготных пакояў дарабленага — гэта ў яе імперыі старая завядзёнка — у апошні дзень мураванага палаца на рынку, усё атрымалася іначай.

Ёй не ўдалося падпарадкаваць гэтага ведзьмара свайму рытму і змусіць яго перажыць зліццё з абсалютам уадначас з ёю. Полацкі паляўнічы не наталіўся, ім кіравала ранейшая неўтаймоўная жарсць, і ён не адпусціў яе ў жаданую ціхую гавань. Ён толькі напачатку дазволіў ёй, імператрыцы, аддацца той хвалі, а ў астатняе імгненне ўтрымаў і зрабіў сваёй пахолкаю, хутка вяртаючы жаданне ёй самой.

Гэты ліцвін прымусіў яе спярша легчы на стол, потым укленчыць на падлозе і зноў падняцца. Ягоныя рукі, вусны, язык упэўнена і бессаромна блукалі па ўсім яе целе; досыць было апусціць павекі, каб здалося, што яна маркітуецца з некалькімі мужчынамі адначасова. Ён абуджаў пакрыёмую, таемную прагу, што дрэмле ў сутарэннях свядомасці кожнае жанчыны і можа так ніколі і не вырвацца з вязніцы, — прагу цалкам, да апошняе часцінкі трапіць у абладу мужчынскае сілы, адчуць гвалт над сабою, ператварыцца ў адаліску, у рабыню.

Ён абыходзіўся з ёю ўсё больш бесцырымонна, але ад гэтага жаданне ставала адно вастрэйшым, завалодваючы ёю ад карэньчыкаў валасоў да пазногцяў. Ён рабіў ёй балюча, ды боль не выклікаў пратэсту, а ўпырскваў у вены новую порцыю таго хмелю, які яна ставіла непараўнальна вышэй за любы іншы напой.

Яна, імператрыца, паслухмяна і ўдзячна выконвала ўсе ягоныя прамоўленыя і непрамоўленыя загады. Мужчына загадваў, і яна цалавала цвёрдыя гаркавыя смочкі яго налітых жалезнай сілаю грудзей. Мужчына загадваў, і яна кусала і грызла іх, чуючы, як ён распальваецца яшчэ болей. Мужчына загадваў, і яна паварочвалася тварам да начной ракі і клала локці на падваконне…

Яна зноў і зноў стагнала ад асалоды, а потым… потым ён змусіў яе зрабіць тое, што ўжо шмат гадоў яна рабіла адно тады, калі хацела сама… Толькі тады яна, выснажаная, як загнаная аленіха, здолела вызваліцца і самнамбулічна дабрысці да ложка. Але ў ім, у полацкім паляўнічым, выкіпела не ўся жарсць, і ён здагнаў яе, імператрыцу, і яшчэ раз паслаў ёй хвалю, што аглушае і збівае з ног…

Нарэшце і ён выцягнуўся побач — як звер, што адарваўся ад пагоні і цяпер мае права перавесці дыханне і наталіць смагу з цёмнай лясной рачулкі.

Яны пілі бардоскае, якое ўвачавідкі вяртала сілы, і маўчалі…

Імператрыца адчыняе вакно і, упусціўшы ў пакой ручаіну вогкай ранішняй свежасці, глядзіць на раку. На тым баку ўжо вынырнулі з туману жоўтыя муры бернардзінскага кляштара. Вада ўзмацняе гукі, і зарэчных пеўняў чуваць так, быццам іхні хор уладкаваўся адразу за вартоўняй з гвардзейцамі.

Там, за Дзвіной, іншая дзяржава.

Дзяржава, якая належыць таму, хто калісьці ўмеў дарыць ёй амаль такія ж шалёныя, дзівосныя ночы. Таму, без каго яна — як і ён без яе — няздольная была вытрымаць да вечара. Таму, хто, не будучы мастаком, пакінуў нашчадкам яе найдасканалейшы партрэт. Ён увасобіў яе аблічча ў словах, і калі на гэтым свеце ёсць каханне, ягоным пяром кіравала менавіта яно.

Ужо колькі гадоў яна не разлучаецца з яго падарункам — мініяцюрнай, пераплеценай у зялёны кітайскі ядваб кніжкай-нататнікам. Каб уваскрасіць у памяці тыя натхнёныя радкі, ёй не трэба гартаць старонкі з залатым адлівам. Імператрыца ведае свой занатаваны былым каханкам партрэт як «Ойча наш». «Яна брунетка з неверагодна белаю скурай. Бровы ў яе чорныя і вельмі доўгія, нос грэцкі, рот як быццам кліча да пацалунка, рост можна назваць высокім, талія тонкая, лёгкая хада, мілагучны голас і вясёлы, як і характар, смех. Яна лёгка пераходзіць ад гарэзлівай гульні да сур'ёзнай табліцы лічбаў, якія яе зусім не палохаюць...»

Імператрыцы здаецца, што дзякуючы полацкаму ведзьмару сёння яна выглядае гэтаксама, як і ў дні, калі яе вобраз увекавечыў Станіслаў Аўгуст. Але яна гасіць імкненне падысці да люстра ў багатай асадзе, у якім магла б паўстаць на поўны рост, як на палотнах прыдворных жывапісцаў.

Там, на далёкім беразе прамінулых з таго часу дваццаці гадоў, яна была яшчэ вялікай князёўнаю, а ён — усяго толькі паслом Саксоніі і Рэчы Паспалітай, напачатку нават не паслом, а сакратарам пасольства.

Яго не было побач тады, у чэрвені 1762-га, калі яна наперадзе верных ёй палкоў ехала верхам у гвардзейскім мундзіры старога пятроўскага крою і ў капелюшы з зялёнай дубовай галінкаю ў Пецяргоф, куды ў той самы дзень мусіў прыехаць імператар, якому лёс адлічваў апошнія дні. Яго, Станіслава Аўгуста, не было з ёю ў яе зорны час, калі яна кіравалася насустрач фартуне, каб ужо заўтра ўрачыста ўступіць у Пецярбург. Побач былі княгіня Дашкава, граф Мікіта Панін, браты Рыгор і Аляксей Арловы, гэтыя куміры моладзі, непераўзыдзеныя майстры наладжваць на сталічных ускраінах кулачныя баі да смерці...

З тых, хто дзеля яе ўзыходжання на трон рызыкаваў кар'ерай і жыццём, яна не забыла нікога. Мікіта Панін атрымаў Калегію замежных спраў. Кацярыну Дашкаву яна паставіла на чале Акадэміі навук. Рыгор Арлоў ужо праз нейкі год стаў генерал-фельдцэхмейстарам...

Яна ўзнагародзіла кожнага, але найдаражэйшы падарунак быў прызначаны яму. Найвышэй узляцеў ён, Станіслаў Аўгуст Панятоўскі. Праз два гады яна ўмяшалася ў змаганне Чартарыйскіх з Патоцкімі і зрабіла яго каралём і вялікім князем літоўскім, уладаром Рэчы Паспалітай.

Імператрыца адчувае на твары ўсмешку. Хтосьці з замежных зласліўцаў падлічыў, што яна заявілася ў Расею, маючы ўсяго тры сукенкі, паўтузіна кашуляў і столькі ж насовак. Ну, дапусцім, сукенак было ў яе гардэробе на пару болей, але сутнасці гэта не мяняе. Цяпер яна — гаспадыня найвялікшай у свеце дзяржавы, і яе імперыя няўхільна прырастае новымі і новымі землямі. Восем гадоў таму яна адрэзала сабе ад краіны былога каханка Інфлянты і абшар да Дзвіны, Друці і Дняпра.

Ён, Станіслаў Аўгуст, дастаткова разумны, каб усведамляць, што былое каханне — не аргумент у мастацтве палітыкі. Але дыпламаты паведамляюць, нібыта надзеі ў яго наіўным сэрцы не пагаслі, а толькі прыцярушаныя попелам...

Яна не можа стрымаць смеху. Кожнаму цвярозаму палітыку відавочна, што гэтая мяжа — часовая. Зусім хутка галасістыя зарэчныя пеўні будуць і на тым баку Дзвіны будзіць яе падданых.

Ніколі дагэтуль імперыя не была такой магутнаю, а яна, яе ўладарка, такой шанаванаю ў свеце. Ёй пісаў Вальтэр. З ёю лічыць за гонар ліставацца Дэні Дзідро. Праўда, яе славуты французскі карэспандэнт паўсюль бачыць дэспатызм і марыць пра канстытуцыю, а пад

старасць і наогул, кажуць, шыецца ў рэспубліканцы. Колькі гадоў назад, прыехаўшы ў Расею, ён угаворваў яе, імператрыцу, скасаваць прыгон. Ха-ха-ха…

Крыху пазабаўляўшыся ўспамінамі, яна пераходзіць да думак больш паважных.

Усё, што прапануюць такія разумнікі, — гэта лекі для Еўропы. А тут пачынаецца іншы кантынент, іншы свет. Петрарка ўжо складаў санеты, Батычэлі маляваў «Вясну», а тут па гарадах і вёсках скакалі, збіраючы даніну, ханскія баскакі.

Не, у Беларусі баскакаў не было, але тое ўжо не істотна, бо яна прырасціла гэтую зямлю да свайго кантынента.

Там, у Еўропе, яны з іхняй «Энцыклапедыяй» і рэспубліканскімі ідэямі, відаць, так ніколі і не здолеюць уцяміць, што яе падданым энцыклапедыі і канстытуцыі будуць непатрэбныя яшчэ не адно стагоддзе.

Нейкі прастадушны французік, хтосьці з вучняў Дзідро, прыслаў ёй, самай арыстакратычнай з еўрапейскіх імператрыц, ліст з просьбаю падараваць на знак спачування вальтэр'янскім ідэям свой партрэт.

Яна весела смяецца.

Месье Дзідро яна ўдзячная не за такіх вучняў, а за іншае. У адзін цудоўны дзень ён парэкамендаваў яе паслу ў Парыжы скульптара Фальканэ. Яшчэ год ці два, і першы расейскі імператар уздыбіць масянжовага каня над Нявой, назаўжды ўвекавечыўшы і яе, Кацярыну Другую.

Тут, недалёка ад палаца, што даў сёння прытулак яе шчаслівай ночы, ёй паказалі мураванку — два ляпныя геніі над уваходам, — дзе спыняўся Пётр. Трэба прызнаць, што ў Полацку ён мог бы паводзіцца і больш абачліва.

Гэтае забойства вікарыя з уніяцкімі манахамі... У Сафійскім саборы ды яшчэ ў час прычасця... Колькі непажаданых размоў пры еўрапейскіх дварах... І потым — парахавое сховішча ў саборных сутарэннях...

Можа, ведаючы, што праз семдзесят пяць гадоў яна атрымае ад полацкіх базыльянаў запрашэнне наведаць адбудаваны сабор, імператар трымаўся б больш дальнабачна. Учора яна палічыла за лепшае ўхіліцца ад візіту, не забыўшыся — яна тонка ўсміхаецца — разыграць пры гэтым сцэну незадаволенасці праваслаўнымі манахамі з Богаяўленскай царквы, якія, ведама ж, зусім выпадкова зацягнулі набажэнства...

Не дзіўна, што ён, полацкі паляўнічы, таксама ўспомніў Пятра. Зрэшты, ёй чамусьці не надта хочацца згадваць іх начную размову.

Настоеная на пахах і водарах ночы світальная свежасць запаўняе спальню, і імператрыца накідвае на плечы стары ўтульны шлафрок, што памятае шмат яе вандровак і таямніц.

Ранішні даклад яшчэ далёка, і яна сядае да бюро, каб напісаць сыну. Добра распісанае пяро лётае па паперы з такой самай вясёлай лёгкасцю, як некалі ў дзяцінстве яна, ловячы расшпіленым футэркам вецер, лётала на галандскіх каньках па замерзлай сажалцы.

«Паміж вокнамі маімі і Польшчаю адна толькі не вельмі шырокая Дзвіна... З таго часу, як я тут, заўсёды куртаг. Безліч мужчын і жанчын найвышэйшага палёту, што прыехалі з Польшчы. Паўсюль стужкі блакітныя ды чырвоныя і духоўныя асобы ўсялякага крою. Учора я была ў езуітаў і ўражаная іх бляскам. Усе астатнія каталіцкія ордэны ў параўнанні з імі — свінні. Адно толькі шкада, што гэтыя людзі не танцуюць. У іх тут найраскашнейшая царква. Ах, якія сярод іх трапляюцца круцельскія фізіяноміі!..»

Так, яе імперыя — гэта не Еўропа, а зусім іншы мацярык, але менавіта ёй, Кацярыне, — нявызнаныя шляхі твае, Госпадзе! — служыць забаронены папам Клементам XIV ва ўсім каталіцкім свеце ордэн езуітаў.

Яна адкладае ўбок пяро, і перад яе вачыма праносіцца цэлая ненапісаная пакуль кніга, вартая таленту выбітнага раманіста.

Тады, калі двухгаловы арол распасцёр крылы над новымі губернямі, яна загадала графу Чарнышову і ўдзень і ўначы сачыць за езуітамі, як за найбольш падступным каталіцкім ордэнам. Хіба магла яна ўявіць, што рэляцыі з генерал-губернатарскай канцылярыі будуць штораз выклікаць у яе не трывогу, а захапленне? Што полацкія езуіты першымі складуць ёй прысягу і адслужаць у саборы святога Стэфана літургію ў гонар яе імянінаў?..

Яна паставіла сабе на службу магутны ордэн і сімпатыі многіх новых падданых-католікаў. Яна, не трацячы ні рубля, захавала на далучаных землях езуіцкія школы і калегіумы, праграмы якіх прынамсі на стагоддзе апярэджваюць любую расейскую школу, — не дзіва, што знакамітыя фаміліі з абедзвюх яе сталіц пачынаюць аддаваць дзяцей у навучанне не куды-небудзь, а ў Полацк, дзе Таварыства Ісуса мае найстаражытнейшы на гэтых землях калегіум.

Яна абвяла вакол пальца самога папу, высачыўшы ягоных агентаў, што меліся публічна абвясціць у Полацку пастанову пра забарону ордэна, і цяпер на ўсе ўшчуванні і пагрозы з Ватыкана полацкія езуіты, сціпла апусціўшы вочы, адказваюць, што дзеля выканання загадаў з Рыма яны гатовыя ахвяраваць нават уласным жыццём, але гэтага не дазваляюць ім свецкія расейскія ўлады.

Яна дазволіла адчыніць у Полацку навіцыят, а гэта значыць, што яе памежны горад зрабіўся сусветнай

сталіцаю Таварыства Ісуса. Вестка пра тое разляцелася па Еўропе і дасягнула Новага Свету. Рэктар калегіума казаў учора ў прамове, што берагі Дзвіны замянілі ордэну берагі Тыбра.

Цяпер сюды, пад абарону праваслаўнай імператрыцы, атрымаўшы ў расейскага пасланніка ў Вене пашпарты, едуць адукаваныя сябры ордэна з Італіі і Францыі, Нямеччыны і Швейцарыі… На абедзе — стол быў накрыты на сто кувертаў — ёй адрэкамендавалі двух прафесараў Сарбоны і амерыканскага мільянера, які перасек акіян і дзясятак краін, каб ахвяраваць ордэну свае мільёны.

Там быў яшчэ фацэтны італіец, які пасля другой змены страў дэкламаваў уласную элегію да рыб ракі Палаты, што побач з яе палацам зліваецца з Дзвіною…

Не, на абедзе паляўнічага не было. Яна ўпершыню ўбачыла яго на балі, дзе ўчарашняга вечара танцавала паўтысячы гасцей.

Яна ніколі не залічала сябе ў прыхільніцы баляў і ўжо даўно не дазваляла сабе з галавою акунацца ў легкадумны вір музыкі, шампанскага, фальшывых усмешак і навылёт хлуслівых прызнанняў і кампліментаў.

Каб не марнаваць часу, яна, як зазвычай, даручыла вачам выбраць аб’ект назірання. Спачатку аб’ектаў аказалася адразу два: князь Пацёмкін і падобны да Гамлета Ланской, якога ў Пецярбургу яна, хаваючы ад прыдворных дам і ашчаджаючы для сябе, здаралася, днямі трымала пад замком. Князь не быў бы самім сабой, каб не ведаў, хто шаптаў ёй у мінулую ноч «зоренька» — так, выконваючы ейнае жаданне, мусілі называць яе ўсе фаварыты.

Князя як быццам магнэзам цягнула да Ланскога: ён колькі разоў здымаў з тацы два келіхі, загаворваў з маладым канкурэнтам, і аднойчы яна, імператрыца, здолела ўбачыць ці, праўдзівей, праз усю залю адчуць

тую ледзяную ўсмешачку, што празмяілася па князевых вуснах, на імгненне прыадкрыўшы бездань ягонае нянавісці. Перад тым як пераключыць увагу на беларускага афіцыяла Паслоўскага, яна спакойна падсумавала: не будзе нічога дзіўнага, калі неяк увечары пецярбургскі Гамлет бесклапотна вып’е келіх таго віна, якое каштуюць толькі раз.

Ксёндз Паслоўскі заняў пазіцыю каля высокіх вокнаў, за якімі на ілюмінацыйнай вежы быў вытканы агнямі яе, Кацярынін, партрэт. Да афіцыяла па чарзе падыходзілі ваявода берасцейскі Ян Зыберг, полацкі кашталян Фадзей Жаба, скарбовы пісар літоўскі Юллян Шчыт, ваявода люблінскі Ігнацы Твардоўскі… Пра што маглі гутарыць з афіцыялам гэтыя фанабэрлівыя палякі і ліцвіны? Можа, усе разам атрымалі ад папы новы загад паўплываць на непакорлівы ордэн? Няхай афіцыял раскажа ім пра кіслую міну апошняга пасланага з Варшавы нунцыем Аркеці сакрэтнага агента, што не паспеў ступіць па дзвінскім беразе і двух крокаў, як з туману выйшаў сам полацкі гараднічы са сваімі людзьмі, якія ветліва пасадзілі няпрошанага візітанта назад у човен і паабяцалі, што наступнага разу давядзецца вяртацца наўплаў.

Твардоўскага змяніў стараста інфлянцкі Язэп Плятэр, а таго — кашталян троцкі Андрэй Агінскі… Яна засталася задаволенаю, што беспамылкова памятае, хто ёсць хто ў гэтай жывой мазаіцы твараў, але разам з тым адзначыла, што ніхто з суразмоўцаў ксяндза Паслоўскага так і не павярнуўся тварам да вокнаў, у якіх ззяў яе партрэт у атачэнні гербаў галоўных гарадоў імперыі. Яна ўжо мелася палічыць падкрэсленую няўвагу палітычнай дэманстрацыяй, як яе позірк спыніўся на гнуткай, яна сказала б, празмерна гнуткай постаці Станіслава Панятоўскага, пляменніка і цёзкі караля і вялікага князя. Апошняга караля і вялікага

князя, — думаючы пра былога фаварыта, дадавала яна ўжо не адзін год.

Аднак інтэрас у яе выклікаў не сам пляменнік — асоба, ствараючы якую Госпад відавочна адпачываў, хоць, зрэшты, і падкінуў ёй за картачны столік неблагога партнёра. Яна весела злавіла сябе на тым, што прагна разглядвае ягонага спадарожніка.

З гэтае хвілі яе ўжо не цікавілі ні бестурботны Гамлет з развар'яваным князем Пацёмкіным, ні чарада ліцвінаў і палякаў, што, як восы вакол спелае грушы, круціліся каля афіцыяла (яны дачакаюцца часу, калі яе партрэты будуць аздабляць гербы і іхніх гарадоў), ні цэлы рой маладых іншаземцаў-езуітаў, што размаўлялі адначасова на чатырох ці пяці мовах, з цыркавой лёгкасцю пераскокваючы з французскай на лаціну і з нямецкай на ангельскую.

Ён выглядаў на паўгалавы вышэйшым за Ланскога і, відаць, пражыў на свеце ці не ўдвая болей за яго, што між тым ані не адбілася на па-маладому станістай постаці. Яна, імператрыца, была пэўная, што ў яго на галаве не парык, а ўласныя, густыя і нават на позірк шорсткія валасы, якія ёй у мужчын нязменна падабаліся. На ягоным выштукаваным без лішняга мудрагельства твары ляжала пячатка адлучанасці. Яна зразумела, што гэты мужчына, як і яна сама, не паддаўся святочнай мітусні і застаецца ў яе віхуры сам-насам з сабою.

Ёй захацелася ўбачыць яго зблізку, пачуць ягоны голас, даведацца, якія ў яго вочы. Губернскі маршалак Корф, што не адыходзіўся ад яе далей чым на тры крокі, схіліўшыся да вуха, патлумачыў: былы земскі суддзя Полацкага ваяводства Каспар Буйніцкі, нашчадак старажытнага тутэйшага роду, удавец і заўзяты паляўнічы.

Маршалак зрабіў знак, і праз хвіліну радавіты ліцвін стаяў перад ёю.

З валасамі яна не памылілася: густыя, цёмна-каштанавыя, ледзь-ледзь кранутыя плацінавай сівізной, яны — вядомае яшчэ старажытным грэкам сведчанне пароды — розніліся з жарай барадой і гэткага ж колеру вусамі геданіста. Літая постаць дыхала спакойнай, утаймаванаю сілай. Выразны, буйны, але ў класічных межах, нос паведамляў пра цвёрдасць характару. Аднак першае, што яна ўбачыла, калі ён ці не занадта лёгкім паклонам павітаўся з ёю, былі зусім маладыя зялёныя вочы, якія то цямнелі і ўвачавідкі рабіліся карымі, то зноў святлелі амаль да колеру травеньскае лістоты, але незалежна ад гэткіх хуткіх зменаў у іх, не гаснучы, гралі небяспечныя агеньчыкі.

Так, ужо тады, на балі, ягоная блізкасць павеяла на яе небяспекаю. І ўадначас яна, імператрыца, адчула сілу ягонага мужчынскага прыцягнення, сілу, якую яна ўмела цаніць, як ніхто.

Яна ўжо ведала, хто прашэпча ёй сёння «зоренька».

Але тут яна памылілася: ён, хоць і быў папярэджаны пра асвечанае традыцыяй імператрыцына жаданне, не назваў яе так ні разу.

Яна адно зараз асэнсоўвае гэта, і адкрыццё аніяк нельга назваць прыемным. Укveленасць увасабляецца ў тонкім звоне камара, які мерыцца паснедаць, апусціўшыся ёй на шыю.

Імператрыца выводзіць камара з гульні, але ёй здаецца, што прыкры звон у спальні не сціхае. Каб адпрэчыць замарачэнне, яна вяртаецца да ліста сыну.

«Жыхарства тут самае разнастайнае: вельмі часта побач жывуць праваслаўныя, каталікі, уніяты, габрэі, рускія, палякі, чухонцы, немцы, курляндцы, карацей, не ўбачыш двух сялянаў, каб тыя былі аднолькава апранутыя і правільна гаварылі на адной мове; змяшэнне пляменаў і моваў нагадвае Вавілонскае стоўпатварэнне...»

Ёй узгадваецца дарога з Пецярбурга: натоўпы сьвяточна прыбраных прыгонных рабоў з хлебам-сольлю, карагоды баб з іхнімі простанароднымі песьнямі... Часам, каб пацешыць ёй вока, усцяж гасьцінца ставілі бутафорскія вёскі-дэкарацыі: багатыя чыстыя хаты, каровы з вялізнымі вымямі, што нязьменна абуджалі ў яе жаданьне...

Адзін з мазілак-бутафораў сыграваў яе на апошнім начлезе перад Беларусьсю. Яна спакусілася ягоным грэнадзёрскім ростам і паставаю, але ў ложку вонкавыя мужчынскія вартасьці таксама ператварыліся ў бутафорыю. «Грэнадзёр» відочна баяўся яе, мітусіўся, у самы недарэчны момант ні з пушчы ні з поля кінуўся дзякаваць за ўказ, што дазваляў мастакам вольна заходзіць у народныя лазьні, каб вывучаць чалавечае цела на жывых мадэлях. «А сёньня, бацюхна, на гасударыні натуру спасьцігаць будзеш», — засьмяялася яна і бесцырымонна ўзяла яго за прычыннае месца. Ды ўсе стараньні натхніць бутафора скончыліся канфузам, і яна мусіла пасылаць па Ланскога.

Імператрыца пераводзіць позірк на алькоў, і яе вочы затуманьваюцца.

Другі раз ён, полацкі вядзьмак і паляўнічы, аваладаў ёю вось там, на ложку, абрынуўшы на яе піраміду падушак і падушачак. І зноў яго ласкі нагадвалі ласкі дзікага зьвера. Зноў штосьці лясное, нетравае таілася ў руках, што блукалі па яе целе, не ведаючы аніякіх забаронаў. Яна не назвала б свае адчуваньні прыемнымі, але прыхаваная трывога, што пульсавала ў іх лабірынтах, несла з сабою непаўторную слодыч.

Гаспадаром з першага імгненьня блізкасьці, як і раней, быў ён, і ў нейкую хвілю яе ўжо тады ўтнула здагадка, што ён апынуўся ў спальні не па волі яе, імператрыцы, а згодна з уласным, не зусім зразуме-

лым ёй планам… Але ён быў геніяльным каханкам, і тое, што адбывалася сярод раскіданых падушак, ужо не пакідала месца думкам, якія імкліва адносіла ўдалеч паводка асалоды.

Яны гаварылі па-французску, аднак у ложку ў яго вырваліся словы на іншай мове. Гэта была не польская, а мова яго дзяцінства, гэтых прыдзвінскіх лугоў і пушчаў. Прамоўленыя на ёй словы нарадзіла не пяшчота, не цеплыня. У іх, як і ва ўсім тым, што ён рабіў з яе целам, гучала ўладная грубасць, якая між тым заставалася непакаранаю, бо ўваходзіла ў правілы гульні, якія яна, імператрыца, прымала не вымушана, а з усцехаю, цалкам падпарадкоўваючыся ягонай уладзе, яго дыханню і яго мужчынскаму crescendo.

Ейную свядомасць толькі злёгку зачапіла крылом зайздрасць да тых, каго ён любіў да яе і каго будзе любіць пасля.

Ён і яна ўскрыкнулі адначасова.

Потым яны ляжалі ў празрыстай, прапахлай іх любоўю цемры і размаўлялі.

Размова атрымалася нядоўгаю, але ў імператрыцы такое ўражанне, што яны прагаварылі цэлую ноч.

Яска ўкveленасці, што ўспыхнула, калі яна згадала ўпартае нежаданне ліцвіна назваць яе «зоренькой», не гасла, а наадварот — разгаралася і асвятляла падзеі прамінулае ночы ўжо крыху іншым святлом.

Тады, у прыліве жаночае ўдзячнасці, яна запусціла пальцы ў гушчар ягоных кудзераў, кудлаціла іх і дрымотна думала, як добра было б узяць полацкага паляўнічага з сабою ў дарогу: можа, да Магілёва, дзе яе чакала сустрэча з аўстрыйскім імператарам Іосіфам, а можа, і далей, у Пецярбург… Прамоўленыя ёю словы сталіся вынікам не асэнсаванага рашэння, а толькі працягам адчуванняў напоўненага шчаслівай стомаю цела, але яна, імператрыца, не

выключае, што раніцой словы-мроі маглі — цікава было б паназіраць за Пацёмкіным і кампаніяй — увасобіцца ў яву.

«Хадзі да мяне на службу, ліцвін. Я вазьму цябе ў сталіцу».

Яна вяртала сабе становішча гаспадыні, але голас яшчэ быў афарбаваны цеплынёю, і зараз з гэтае прычыны яна чуе ніякаватасць.

Адказам стаўся смех — вясёлы, здаецца, шчыры і густы, як і валасы яго гаспадара.

Толькі адсмяяўшыся, ён сказаў «не».

«Я ўмею быць шчодрай…»

Ён меў адвагу перапыніць яе.

«Ваша вялікасць, магчыма, тое, што я скажу, будзе смешным ужо для вас. — Голас ліцвіна зрабіўся непрыемна сур'ёзным, у ім не ацалела ні іскрынкі смеху. — Сентыментальны юнак памёр ува мне так даўно, што я ўжо не памятаю, на якой ростані аплакваў яго. Але гэтаксама даўно я зразумеў, што не змагу жыць без гэтае зямлі. Без Дзвіны, без маіх лясоў, без магільных скляпоў нашага роду. Без таго, што той чуллівы юнак называў радзімай…»

«Цяпер і назаўсёды гэта частка маёй дзяржавы, — суха адказала яна. — Для тваіх дзяцей і ўнукаў радзімаю будзе ўжо Расея».

І зноў спальня пачула смех, але іншы: у ім гучала не толькі адмаўленне.

«Ваша вялікасць, няўжо вы насамрэч уяўляеце, што ўсё гэтак проста? Душа не можа ў адну цудоўную раніцу прачнуцца падданаю іншай дзяржавы».

«Ёсць розныя душы, ліцвін. Як ты ведаеш, шляхта, што прынесла мне прысягу, атрымала поўныя правы расейскага дваранства».

«Калі чалавека пазбаўляюць шляхецтва, ён не перастае быць шляхцічам».

«Ты павінен зразумець, што і тыя землі, — яна паказала на вакно, за якім плыла начная рака, — таксама будуць належаць Расеі. Праз год ці праз дзесяць — для гісторыі гэта імгненне. Людзі народзяцца, а землі — не. Я хачу, каб нашы ўнукі былі аднолькава рускімі і жылі, як родныя…»

Яна не заўважыла, калі перайшла на расейскую мову. Ён працягваў адказваць па-французску.

«Няўжо, вы думаеце, можна забыць…»

«Усё, — абсекла яна, — усё трэба забыць, ліцвін. Забыць дзеля міру, спакою і любові».

«Дзеля любові…»

Ён паўтарыў апошнія словы, як рэха, і пацягнуўся да яе.

Цяпер яна чула ў ім не толькі грымучую сумесь звера і паляўнічага. Яе пачуццё не паспела акрэсліцца ў думку, проста яна, імператрыца, ужо ведала, што — незалежна ад таго, ці прысягнуў ліцвін расейскаму трону — ён не быў яе падданым. Яна адчувала ў ім небяспеку, і гэта адно мацней распальвала яе. Напэўна, штосьці падобнае адчуваў і ён — вядзьмак, паляўнічы, вораг…

А можа, думаецца імператрыцы зараз, ёю кіравала ілюзія? Можа, блізкасць была неўсвядомлена абраная як галоўны аргумент у неспадзяванай спрэчцы, што пагражала стаць каламутным сном іхняе бяссоннае ночы?

Яна не пярэчыла, калі ён рашуча сцягваў яе з ложка на падлогу. Вусны і рукі паляўнічага зноў ператвараліся ў дзясяткі вуснаў і рук, якія абдымалі і лашчылі яе беспамылкова і таленавіта, але ў яе істоце нараджаўся пратэст. З такой адлучана-халоднай жарсцю, з такім самым майстэрствам ён мог бы любіць недзе пад стогам якую-небудзь шляхцянку з пасагам з дзесяці прыгонных душ. І ўсё ж жаданне перамагала,

і не шляхцянка, а яна, імператрыца, мусіла таймаваць сябе, адтэрміноўваць імклівае набліжэнне таго моманту, калі, ужо незалежна ад яе волі, з грудзей вырвецца вызвалены шчаслівы стогн…

Блізкасць сталася не фіналам, як яна спадзявалася, а ўсяго пярэрваю ў размове, нітку якой ён звязаў адразу, як толькі яны прылеглі на ложак, — быццам проста на нейкі час пакідаў спальню і вось вярнуўся.

«Ваша вялікасць, у мяне двое сыноў, і я сумняваюся, што ў іх кароткая памяць…»

«Памяць, ліцвін, аблудная, а гісторыя — заўсёды хлуслівая. Ты ведаеш, ёсць безліч азначэнняў навукі Кліо. Мне даспадобы вось гэтае: кніга, якую пішуць пераможцы».

Ён азваўся не адразу.

«Яшчэ гісторыю называюць плоццю часу. Яна ўмее супраціўляцца. Яна можа быць зброяй».

Ёй прагласяе хутчэй скончыць размову, што з кожнай хвілінаю рабілася ўсё больш няўтульнаю, і разам з тым яна ведала, што трэба дагаворваць да канца.

«Людзі ва ўсе часы хочуць, каб ім паўтаралі прыгожыя казкі…»

Ён зноў памарудзіў з адказам, аднак засталося ўражанне, што яму няцяжка знайсці патрэбныя словы, проста ён лічыць, што ўсё ўжо сказана раней.

«Так, хочуць. Але не ўсе. Будуць і тыя, хто не захоча верыць казкам».

«Іх заўсёды будзе меншасць, ліцвін».

Гэтым разам ён зрэагаваў імгненна.

«Але яны заўсёды будуць, ваша вялікасць. Як бы вам ці мне ні хацелася іншага. І яны ніколі не пагодзяцца з лёсам, які абралі не самі. Ніколі, ваша вялікасць».

У ягоным голасе ёй прымроіўся сум. Аднак, седзячы пры бюро над няскончаным лістом, яна разумее, што памылілася.

Трэці раз паляўнічы смяяўся, калі яна запыталася, якую ўзнагароду ён хацеў бы атрымаць на памяць пра сённяшнюю ноч: гэты збудаваны адмыслова дзеля яе прыезду палацык, грошы, пярсцёнак з дыяментам?..

Ён хутка абарваў смех.

Яму будзе досыць успамінаў пра шчасце дзяліць ложак з імператрыцаю.

Яна не ўзялася б сцвярджаць, што шчырасць гэтых слоў была разбаўленая нечым іншым, аднак якраз пасля іх яна і вырашыла застацца сам-насам з сабою...

Сонца даўно ўзышло. Гадзіннік паведамляў, што да ранішняга дакладу менш за гадзіну, а на восем раніцы прызначаны ад’езд.

Імператрыца перачытвае ліст да сына і застаецца незадаволенай. Ды часу што-небудзь дадаваць няма: у спальню вось-вось увойдуць слугі.

Канчаткова развітваючыся з ноччу і пачынаючы дзень, яна падыходзіць да вакна. На Дзвіне, бліжэй да «польскага» боку, з’яўляецца рыбацкая лодка.

Нейкі момант імператрыца чуецца самотнай і стамлёнаю. Але яна з дзяцінства асвоіла навуку не папускацца хвілінам слабасці, калі жыццё раптам выдае марнай мітрэнгаю.

Страпянуўшыся, як вялікая птушка, яна вяртаецца да бюро і ставіць на лісце дату: 22 траўня 1780 года.

Час выклікаць слуг. Аздоблены двума купідончыкамі званок-лілея стаіць на кансолі каля высокіх цяжкіх дзвярэй. Імператрыца бярэ яго, і яе рука замірае.

Пад лілеяй ляжыць срэбны сыгнет.

Яна ставіць званок і разглядвае знаходку. Ювелір быў не з горшых: конны рыцар на пячатцы захаваў усе дэталі — ад астрогаў да шасціканцовага крыжа на тарчы. Сумневаў наконт уладальніка сыгнета ў яе не ўзнікае.

Дык, значыць, адмовіўшыся ад яе падарунка, ад яе платы за ноч, ён, гэты мяшанец, гэты шляхціч-вядзьмак, меў смеласць і нахабства заплаціць ёй самой…

З глыбіняў яе «я» ўсплывае пякучае цёмнае жаданне пакараць, паказаць ліцвіну яго сапраўднае месца, давесці, што ён, няхай сабе ягонаму роду хоць тысяча гадоў, усяго толькі кузурка. Такіх, як ён, і яшчэ больш радавітых у яе ў імперыі нялічаныя тысячы, і кожнаму ў любы дзень лёс па яе волі можа ўсміхнуцца, а можа і…

Там, у Рэчы Паспалітай, яны прывыклі да беспакаранасці…

Яна, як пацеркі, перабірае найбольш вытанчаныя пакаранні і раптам імпэтна бярэ пазалочаную лілею і звоніць.

На ранішнім дакладзе, выслухоўваючы сабраныя пра горад і намесніцтва звесткі, яна дазваляе сабе быць не надта ўважлівай.

Жыта каштуе ад рубля да паўтара рубля за чвэрць… Пуд сена — меней за дзесяць капеек… Мяса — дзве капейкі за фунт…

Усё значна таннейшае, чым ва ўнутраных губернях, адзначае яна і ўспамінае, якія мядзведзі водзяцца ў полацкіх лясах.

Мяшчане ўсім задаволеныя, але скардзяцца на адсутнасць медных грошай і недахоп залатых ды срэбных манет на размен асігнацыяў…

Не забыць распарадзіцца забраць тую мядзведжую шкуру з сабой…

Каменныя магазіны пад збожжа гатовыя, шпіталі будуюцца, жабракі сабраныя ў багадзельні…

Трыста рублёў яна дае на жабракоў…

Ён быў такі салодкі…

Пяцьсот рублёў на праваслаўны Богаяўленскі манастыр…

А потым салёны…

Недабор падаткаў складае ўсяго дваццаць рублёў…

Такія ночы нячаста выпадаюць і ў імператрыц…

Сто рублёў на гарадскія школы…

«Людзі хочуць, каб ім паўтаралі прыгожыя казкі…»

Адганяючы сон, імператрыца трэ ўказальнымі пальцамі скроні і абмахваецца вахлікам.

У намесніцтве спакойна, няма ніводнага калодніка…

«Кніга, якую пішуць пераможцы…»

Пяць чырвонцаў на багадзельні…

«Мае сыны не забудуць…»

Дрымота адступае, і яна дыктуе сакратару першы сённяшні ўказ: зрабіць ва ўсіх далучаных гарадах вопісы ўмацаванняў з мэтаю іх паляпшэння.

Сёння ўначы ён не быў яе падданым. Такія, як ён, не стануць падданымі ніколі.

Роўна а восьмай імператрыца выходзіць з пакояў на палацавы ганак. Гарадскія цэхі са сцягамі, мяшчанства і габрэі ўжо стаяць усцяж вуліцы да самай трыумфальнай брамы. Звоняць званы. Гарматы даюць першы развітальны залп.

Імператрыцы мусяць быць велікадушнымі.

Яна абводзіць вачыма натоўп прыдворных, шляхты і іншаземцаў. Каспар Буйніцкі — каб успомніць яго імя, ёй не трэба намагацца.

Яго няма.

Яна сядае ў экіпаж і развітальна ўзмахвае рукой. Да першай паштовай станцыі будзе час падрамаць.

За тры дні яблыневая квецень у садах амаль асыпалася.

Што ён сказаў на адвітанне?

«Ваша вялікасць, зычу вам жыць і цараваць доўга».

Націск на слове «доўга». Што ён можа значыць?

Перад сваім пажаданнем ён гаварыў пра тых, што ніколі не пагодзяцца з лёсам, які выбралі не самі.

«Ніколі, ваша вялікасць».

Значыць… Значыць, царавацьдоўга, каб пераканацца… Дажыць да таго, калі яны возьмуцца за зброю…

Дзякуй, ліцвін. Яна сапраўды будзе жыць доўга. Яна пераўжыве былога каханка, якога звалі Станіславам Аўгустам. Куранты гісторыі хутка сыграюць ягонай дзяржаве рэквіем.

Яе, расейскую імператрыцу, будзе вітаць званамі і гарматамі Вільня. А іхні герб, той, што на сыгнеце, які ляжыць у яе ў кішэні, яна пакіне яму, ліцвіну-паляўнічаму, упрыдачу да яго крозаў. Але гэта будзе адно герб горада. Замест ранейшага, магдэбургскага, з караблём у блакітным полі на срэбнай вадзе…

Сон чамусьці не ідзе.

А тут яшчэ прыдарожны маёнтак уніяцкіх арцыбіскупаў і каля брамы — сам уладыка полацкі, назола з антычным імем Ясон і смешным прозвішчам Юнаша-Смагаржэўскі.

Цяпер адкруціцца ад візіту да ўніятаў не ўдасца.

Паклоны, ліслівыя ўсмешкі. А што за імі? Якія думкі спеюць за лбамі гэтых грэка-католікаў, што збудавалі пры браме дзве падобныя да мінарэтаў вежы і абнеслі рэзідэнцыю свайго ўладыкі мурам з дванаццаццю капліцамі, чые вокны болей выдаюць на амбразуры?

Навошта ім гэтая фартэцыя?

Арцыбіскуп, адрозна ад праваслаўных архірэяў, у тым ліку і сталічных, бездакорна гаворыць па-французску, што яе таксама раздражняе.

Яны ідуць да сажалкі з зялёнымі берагамі і блакітнай альтанкаю на выспе, куды перакінуты зграбны масток.

Імператрыцы зняэўку шчымліва-востра хочацца дадому, у Пецярбург.

Цестачкі да кавы зусім свежыя.

Альтанка, дзе сабраны стол, над самай вадою, адкуль яе, імператрыцу, незварушна разглядваюць залатыя рыбкі. Не рыбкі, а ўкормленыя рыбіны, кожная з якіх узброеная пачварна вялікімі вачыма-тэлескопамі.

Адразу ад берага глыбока, што ёй таксама не падабаецца, бо нагадвае пра раскіданы паводкаю мост і неабходнасць перапраўляцца цераз Дзвіну ў шлюпцы.

Але ў гэтай глыбіні ёсць і выгода: імператрыца апускае руку за парэнчу, і арцыбіскуп не заўважае, як бліскае на сонцы срэбны пярсцёнак з пячаткаю і як рыбіны ўважліва праводзяць яго лупатымі вачыма.

1998

Пакуль не згасла свечка

Сцяпану Александровічу

Хлопчык мой! Дарагі Ежы!

Здарылася амаль неверагоднае. Я зноў магу сказаць табе: «Добры дзень!»

Хачу верыць, што ён для цябе сапраўды добры. Я так даўно ў турме, што мне часам здаецца, быццам на волі ўжо нікога няма. Толькі пра цябе я ніколі так не думаю.

У гэтыя хвіліны я спрабую ўявіць, дзе ты цяпер, чым займаешся. Калі зімовыя вакацыі не скончыліся, ты, напэўна, дома, у нашым ціхім кутку, дзе так часта вандруе мая душа. Бачу, як ты лётаеш на каньках па сажалцы, што за бераставымі прысадамі. Бачу, як ты, яшчэ расчырванелы ад марозу, сядзіш каля грубкі на плеценай канапцы з кнігаю на каленях. Мне хочацца зірнуць паўзверх твайго пляча: якая гэта кніга? Можа, том Плутарха з вашай бібліятэкі? Твая маці пісала мне ў Парыж, што ты захапіўся гісторыяй…

З якім пачуццём чытаеш ты мае першыя радкі? Бадай, я згодны на любое, апрача страху.

Вырашай сам, ці варта паказваць гэты ліст маці, бацьку ці дзядзьку Канстанціну. Ты ведаеш іхнія адносіны да мяне пасля арышту. Але не будзем надта сурова судзіць іх: цяжка знайсці чалавека, якому сваяцтва з дзяржаўным злачынцам прынесла б радасць. Лепш за ўсё — спалі гэты ліст. Тады сумленне маё будзе спакойнае.

Наогул маім адрасатам не шанцуе. Ліст да маёй сястры, а тваёй маці, сваё кароткае падарожжа закончыў

у следчай справе. Нядаўна з літасцівага дазволу я пісаў да яго вялікасці. Здавалася, я быў сама добранамернасць (хіба што дазволіў сабе сказаць на адрас вялікасці два-тры словы, якія не рызыкну паўтарыць тут), але наш самадзержац таксама не дачакаўся вестачкі ад аднаго са сваіх удзячных падданых.

І ўсё ж я жыву вераю, што ты прачытаеш гэты ліст. Ён пойдзе іншым шляхам. Мне выпала шчаслівая карта, Ежы. Сярод турэмшчыкаў з'явіўся наглядчык з незацверджанай дубейкаўскай шляхты, з тых самых Дубеек, што на паўдарозе паміж стольным Нясвіжам і маім маёнткам.

Калі бачыш гэтага чалавека ўпершыню, міжволі прыгадваюцца гісторыі пра ведзьмакоў і атручальнікаў, аднак у яго ў грудзях б'ецца шляхетнае сэрца.

— Пане, — ціха загаварыў ён да мяне аднойчы, паставіўшы на падваконец турэмную вячэру, — я памог бы вам уцячы, ды вы ўжо не дойдзеце і да дзвярэй. Што я магу зрабіць дзеля вас?

Спачатку я вагаўся, але калі ён сказаў, што ягоны бацька ваяваў пад штандарамі Касцюшкі, я даверыўся яму.

У яго вялікая сям'я, а я меў сто рублёў срэбрам: іх пераслаў нядаўна твой дзядзька Канстанцін (ці не ў якасці кампенсацыі за тое, што быў занадта гаваркі на допытах?). Урэшце мне ўдалося пераканаць свайго дабрадзея, што мне грошы ўжо не прыдадуцца, а павялічваць прыбыткі пана каменданта і ягонай хеўры я не імкнуся.

— Вашы грошы будуць апякаць мае рукі, — сказаў ён.

Я вельмі разлічваю на яго, бо нам з табою шмат аб чым трэба пагутарыць.

На Усходзе я чуў ад аднаго мудраца: калі хочаш доўга жыць, як мага часцей глядзі на зялёную траву, на цякучую ваду і на прыгожых жанчын.

Паўтара года я пазбаўлены ўсяго гэтага. Ці не таму я так хутка выпраўлюся ў апошняе падарожжа?

Не, гэта не пра мяне сказана: «Felix opportune mortis» — «Шчаслівы, хто памірае ў час», але, далібог, сёння я ў добрым гуморы. Я стаў такой важнай птушкай, што мяне баяцца генералы. Аб маім лёсе рупяцца шэф жандараў, галоўнакамандуючы дзейнага войска і нават сам Нерон*, з якім я так няўдала спрабаваў наладзіць ліставанне.

Тут, у Вільні, ужо атрымаўшы прагонныя, другі тыдзень сядзіць сталічны фельд'егер, каб суправадзіць мяне ў слаўны горад Табольск. Кат павінен зламаць над маёй галавой шпагу, затым мяне чакаюць пазбаўленне маёмасных правоў і сібірскія капальні. Так у нашай імперыі судзяць самых небяспечных дзяржаўных злачынцаў. Ну як, табе яшчэ не захацелася схавацца пад ложак, як у той калядны вечар, калі я апрануўся ў мядзведзя?

Толькі гэтым разам кат, відаць, застанецца без працы (вядома, ненадоўга), а бравага фельд'егера пецярбургскія прыяцелі павіншуюць з хуткім вяртаннем. Суддзі адмералі мне дваццаць гадоў катаргі, аднак і цяпер ім не ўдасца пацерці рукі, бо ў мяне засталося не дваццаць гадоў, а ў лепшым разе дваццаць дзён.

Але для такой размовы мне проста неабходна ўявіць свайго візаві. Мы развіталіся, калі табе было ўсяго дзесяць летаў і зім, і пакуль я падарожнічаў з Еўропы ў Афрыку, а потым з кута ў кут маёй каморы (восем з паловаю крокаў), ты неўпрыкмет ператварыўся з хлопчыка ў юнака.

У маіх вандраваннях прыгады аб табе былі самым дарагім, што я меў. Вольнаю хвілінай я асцярожна перабіраў іх, як калекцыянер бясконца разглядвае каштоўныя камяні са свайго збору. Вось гэты апал —

---

* Так Незабытоўскі называў у сваіх лістах цара Мікалая I.

той Вялікдзень, калі ты гасцяваў у мяне і мы з табой і фурманам Янкам наладзілі наезд на мой маёнтак. Заміж пісталетаў у нас былі петарды і ляскоткі, у цябе адклеіліся вялізныя чорныя вусы, а пан Янушэўскі, высакародна кінуўшы жонку, скочыў у брычку і з перапуду ледзьве не загнаў коней. А вось гэты гранат — дзень, калі мы знайшлі ў архіве пірацкую мапу з пазначаным на ёй скарбам. Апоўначы мы адкапалі каля стайні зусім новы гаршчок з пяццю залатымі. «Вуйку Олесь, — шаптаў ты, — а піраты будуць нам помсціць, так?..» Прабач, я раблюся сентыментальным. Напэўна, гэта туга па сыне, якога ў мяне ніколі не будзе.

Паўсюль ты быў маім невідочным спадарожнікам, у любы момант я мог выклікаць з памяці дзесяцігадовага гарэзніка з каштанавымі кудзеркамі і ў запэцканых зелянінаю нагавічках, якога лёкай толькі што зняў з бераста. Такім і яшчэ крыху незадаволеным, што цябе адарвалі ад вывучэння грачыных гнёздаў, ты быў у дзень нашай апошняй сустрэчы, калі ля ганка стаяў мой шасцярык. Але аднойчы я зрабіў не вельмі прыемнае адкрыццё. Я зразумеў, што такога цябе ўжо даўно няма. І вось тут адбылося нешта цікавае...

Неяк у часы студэнцтва я ехаў з Дэрпта праз Пецярбург і ў доме, дзе спыніўся, убачыў некалькі карцін Аляшкевіча*. Мяне вельмі ўзрушыў адзін партрэт — дама ў блакітнай сукенцы з галінкаю лаўра ў руцэ і побач з ёю дзеці: дзве дзяўчыны і два юнакі. Уражанне было моцнае і свежае, аднак найглыбей чамусьці запаў у памяць адзін з юнакоў, злёгку кучаравы, амаль круглатвары, з разумнымі вачыма і пячаткаю летуценнасці на ўсім абліччы. Памятаю, я адразу падумаў: з такога ніколі не вырасце нягоднік. І вось праз шмат гадоў, спрабуючы ўявіць цябе, я рап-

* Іосіф Аляшкевіч (1777–1830) — вядомы беларускі жывапісец.

там убачыў не мілае дзіця ў брудных штоніках, а таго летуценнага юнака ў гафтаванай кашулі з вялікім адкладным каўняром. Мо калі-небудзь ты зможаш спраўдзіць, ці нашмат памылілася маё ўяўленне, але для мяне ты застанешся такім да астатняй хвіліны.

А зараз сядай бліжэй, вось сюды, на край майго ложка, і я гатовы адказваць на твае пытанні. Прадбачу, што іх нямала і некаторыя ўжо маглі пачуць твая маці ці дзядзька Канстанцін. Баюся, што іх адказы знаходзяцца прыкладна на такой самай адлегласці ад ісціны, як мой Нясвіж ад Парыжа.

Даруй, Ежы! Я зусім забыўся на свой партрэт, а ты ж, пэўна, таксама хочаш бачыць свайго вуйка. У мяне барада ў пояс, расчасаныя пяцярнёй брудныя валасы да плячэй, вочы... Не, лепей папрасі ў маці дагератып, які я прыслаў вам з Францыі (маю падазрэнне, што цяпер ён ляжыць у патайным прыскрынку бюро), і паглядзі на паважнага маладога чалавека з прычоскаю a la Sultan Mahmoud. Ён даволі саманадзейна трымае ў руцэ гусінае пяро, а локцем абапёрся на стосік аркушаў. На драпіроўцы можна разабраць слова «Liberte»* — дагератыпіст быў заўзяты рэспубліканец.

Лепей уяўляй мяне такім...

Цяпер я цалкам да паслуг васпана. Чытаю ў тваіх сініх вачах галоўнае пытанне: як я апынуўся ў адзіночнай турэмнай каморы?

О, у абвінавачанні шмат пунктаў, аднак іх пералікам я займуся трошкі пазней.

Адзін разумны чалавек сказаў, што ў Расеі два праваднікі: язык — да Кіева, а пяро — да Шлісельбурга. Гэта адказ на тваё першае пытанне, бо турма ў віленскіх дамініканскіх мурах мала чым розніцца ад шлісельбургскіх казематаў. Прынамсі, выйсці адсюль не менш цяжка.

* Свабода (франц.).

—Падсудны Незабытоўскі! Вы абвінавачваецеся ў тым, што... Пункт першы: ганьбавалі спосаб кіравання ў імперыі. Пункт другі: дзікімі лаянкамі зневажалі гасудара імператара і іншых асобаў дома Раманавых, як «ныне здравствующих», так і «почивших в Бозе». Пункт трэці: заклікалі да стварэння таемных таварыстваў і паўстання жыхароў усіх плямён, станаў і веравызнанняў. Пункт чацвёрты: выяўлялі зацятую варожасць да манархіі і любоў да рэспублікі. Пункт пяты... Але досыць.

Ну як, нябожа, нагнаў на цябе страху? Відаць, не надта, бо ў тваіх вачах толькі паболела цікавасці. Якім чынам я трапіў у рукі нашых доблесных жандараў? Між іншым, гэта сапраўды вельмі займальная і не менш павучальная гісторыя.

Ты, магчыма, чуў, што я напісаў нейкія крамольныя кнігі. Гэта праўда, твой вуек з разраду людзей, якія адважваюцца давяраць паперы свае сумневы і нават імкнуцца пашыраць іх сярод суайчыннікаў. Я аўтар сямі кніг, яны выходзілі ў Вільні і ў Парыжы.

—Але ніхто не ведае літаратара Аляксандра Незабытоўскага... — зусім слушна зазначаеш ты.

У адказ я мог бы сказаць, што не шукаў славы, а толькі хацеў прынесці хоць каліва карысці нашай пакутнай зямлі. Праўда, тады я быў бы няшчыры. Homo sum... Я чалавек... Я марыў аб вядомасці. У тваім вяку за адну бяссонную ноч я напісаў параўнальны жыццяпіс Напалеона і Аляксандра Македонскага.

Усё жыццё я ўтаймоўваў прагу славы. Я пераконваў сябе, што не магу ні дня быць шчаслівы, пакуль няшчасная мая Айчына. І ўсё ж было багата дзён, калі я забываў пра гэта і адчуваў сябе шчаслівым. Я быў малады, Ежы! Але аднойчы, каб адолець свой непамерны гонар, я даў сабе абяцанне, што ніводную маю кнігу не будзе аздабляць маё імя. І я не парушыў слова.

Мае першыя драмы былі надрукаваныя ў Вільні з дазволу цэнзуры. Зрэшты, Шэкспір спакойны за свае лаўры: вялікага драматурга з мяне не выйшла. Суцяшаюся тым, што мае літаратурныя экзерсісы ўсё ж нечага вартыя. Не кожны літаратар атрымлівае ў якасці ганарару дваццаць гадоў катаргі.

Я стрымаў слова, хоць гэта і далося мне з пакутамі. Колькі сіл адабрала выданне рамана! Спачатку друкары не хацелі набіраць тэкст, потым крывадушная і баязлівая зграя парыжскіх гандляроў кнігамі адмовілася купіць раман, напалохаўшыся ягонай назвы. «Мары пра славу, каханне і свабоду»? Крый Божа!

Як я чакаў у Мадрыдзе паштовы дыліжанс, з якім адправілі маю кнігу! І вось два тамы ў мяне ў руках, і разам з усцехаю — разуменне, што, апроч двух-трох сяброў, ніхто на свеце не ведае і наўрад ці калі-небудзь даведаецца імя аўтара. Гаркаватая радасць.

Цяпер ты ведаеш, што я ехаў за мяжу не толькі лекаваць сухотку.

Дарэчы, вярнуўшыся памяццю ў тую пару, хачу цябе крыху развесяліць. Генерал-губернатар двойчы клаў пад сукно мае прашэнні аб выдачы замежнага пашпарта. Ніякіх падстаў для падазрэнняў у яго не было. Тады чаму? Калі здагадаешся — аддаю дамаскую шаблю з маёй гасцёўні.

Аднаго разу ў Вільні ў нас з губернатарам прычынілася векапомная сустрэча. Уяві такі малюнак. Баль у князя R. Я вяду свецкую размову з дамамі і раптам заўважаю, як усе вакол мяне праглынаюць языкі і са страхам утаропліваюцца на нешта за маёй спінай. Азіраюся — і што? Сам яснавяльможны пан Мірковіч. Вочы па яблыку, шчокі і левая нага трасуцца.

—Как вы смели, сударь, явиться в таком виде?! Я сам, сам, сам остригу вас!

У губернатара ёсць цудоўная звычка тупаць нагамі. Князёўне зрабілася млосна. І тут я шаркаю ножкай і гэтак ветліва адказваю:

— Да вашых паслуг, пане цырульнік…

Вось табе, Ежы, выдатны ўзор таго, якія людзі займаюць у нашай імперыі дзяржаўныя пасады.

Пасмейся, хлопчык мой, пасмейся, табе так пасуе смех…

Як у нас кажуць, зімовы дзень, што ў вераб'я дзюба. Час запальваць свечку. Ты не разумееш, Ежы, якая гэта раскоша — свечка. Уяві сабе дванаццаць, чатырнаццаць, шаснаццаць гадзін цемры са шкрабаннем у кутах, ад якога цемра робіцца яшчэ больш глухою. Уяві бясконцую ноч, калі пачынае здавацца, што ўжо ніколі не развіднее. А самае жахлівае, што можна заснуць і прачнуцца па-ранейшаму ў цемрыве, не ведаючы, доўжыцца вечар ці ўжо блізка раніца. Тады нараджаецца адчуванне, што цябе проста не існуе, што ты памёр або яшчэ не паспеў нарадзіцца. Такімі хвілінамі даходзіш да таго, што шалёна радуешся, пачуўшы крокі вартавога, бо яны, прынамсі, нагадваюць, што ты ў гэтым свеце не адзіны, што ёсць не толькі морак, але й цьмяны, аплецены павуціннем ліхтар у калідоры… Аднак цяпер я — Крэз! Камендант нарэшце дазволіў перадаць мне шэсць фунтаў свечак. Цэлых шэсць фунтаў, Ежы!

Ну вось, свечка ўжо гарыць, робячы маё жытло такім утульным, і мы можам працягваць размову.

Ты, вядома, хочаш пачуць аб маіх прыгодах і ў цывілізаваных краінах, і ў краях, не вельмі кранутых сумнеўнымі выгодамі нашага часу. Не, у палон да канібалаў я не трапіў, затое басконскія разбойнікі тры дні трымалі мяне ў пячоры, чакаючы выкупу. Калі застанецца час, неадменна раскажу пра гэта, а пакуль у нас ёсць больш важлівыя тэмы.

Давай перанясёмся з табою на паўтара года назад. Сядай у маю каляску! Яе верх падняты, і цёплы вецер абвявае нашы твары. Гэта вецер вяртання. Коні бягуць па дарогах Галіцыі, а ў думках я пад'язджаю да Клецка, я ўжо бачу з Ляхоўскай гары нашу дуброву і яліны смаліцкіх* прысадаў, ужо ўзбягаю на ганак…

І раптам сэрца сціскае трывога. Я зноў у Галіцыі. Шыбеніца на местачковым пляцы. Спаленая вёска. Мы з Рыгорам ехалі па мясцінах, дзе летась лілася кроў. Аўстрыйцы спярша дазволілі сялянам граміць шляхецкія атрады, а потым прыйшлі імперскія войскі… Божа, калі ўжо і тут, і ў нас паны рэвалюцыянеры даўмеюцца, што перамагчы без сялянскіх косаў гэтаксама проста, як спляжыць дуб без сякеры?! Калі б у 1794-м ці ў 1830-м** нашы хлопы атрымалі зямлю і волю…

Аўстрыйскія жандары траплялiся нам літаральна на кожным кроку, усё паказвала, што на тым баку мяжы іхніх блакітнамундзірных сваякоў з расейскай палітычнай паліцыі будзе не меней. Мой неспакой перадаўся і Рыгору.

— Глядзіце, пане Волесь, каб не пад'елі мы з вамі верашчакі, — паўтараў ён ледзь не пры кожнай сустрэчы з гэтымі панамі.

У апошнім аўстрыйскім мястэчку Бродах я затрымаўся. Трэба было нешта рабіць з кнігамі і рукапісамі. Хоць яны і былі ананімныя, усё адно везці іх у Расею легальна азначала б самахоць садзіцца ў турму. Заставалася дамова з кантрабандыстамі, а хачу табе сказаць, што гэтым паважным рамяством там не займаюцца хіба што немаўляты. Цэлы дзень я шукаў сярод тых мазурыкаў фізіяномію, якая выклікала б

* У вёсцы Смалічы (цяпер Нясвіжскі раён) быў маёнтак А. Незабытоўскага.

** Маюцца на ўвазе паўстанне Тадэвуша Касцюшкі і паўстанне 1830–1831 гадоў у Польшчы, Беларусі і Летуве.

у мяне давер, і кожны спрабаваў мне нешта збыць. Прызнаюся, што не ўтрымаўся і купіў-такі літы слуцкі пояс, які праз тыдзень прысвоіў зухаваты паліцэйскі прыстаў.

Увечары ў бродаўскім шынку да майго стала асцярожліва падсеў чарнявы парабак, што адразу прыйшоўся мне да душы нейкім наіўным дзіцячым паглядам. Я не стаў таргавацца, а накінуў да яго цаны пяць фларынаў.

Назаўтра мы пераехалі мяжу. Перад расейскім шлагбаумам каранні к спатыкнуўся. Рыгор спалатнеў і пачаў утрапёна жагнацца. Афіцэр варты звярнуў на гэта ўвагу, і я мусіў растлумачыць Рыгоравы паводзіны прылівам патрыятызму.

—У такія хвіліны, — з піетэтам сказаў я, — кожны расейскі падданы перажывае нешта падобнае.

Афіцэр ветліва згадзіўся і ўзяўся трэсці мае саквы.

Ніякай крамолы там не было, і мытню я пакінуў, бесклапотна насвістваючы пад няўхвальнымі позіркамі Рыгора «Вэндруй, дзяўчына»…

Ад'ехаўшы дзясятак вёрстаў, мы спыніліся ў павятовым гарадку. Астатні багаж павінен быў прыбыць уначы.

На чацвёрты дзень чакання за нейкую гадзіну мне тройчы трапіў на вока вяртлявы чалавечак у зашмальцаваным лапсердаку. Цяпер толькі дурань мог сумнявацца, што мы з Рыгорам сапраўды пад'елі верашчакі.

Я не ведаў, што губернатар падпісаў ужо загад аб маім арышце. Мех з кантрабандай…

Прабач, Ежы, на сёння я развітваюся з табой. Старшы наглядчык загадаў гасіць святло. Аказваецца, вязні, прынамсі палітычныя, павінны такой парою спаць. Цяпер каля шасці вечара. Вось і ўся ўсцеха ад маіх свечак…

Заходзь, хлопчык мой, заходзь. Я так рады зноў бачыць цябе ў сваім самотным прытулку.

Учора я забыўся абмаляваць яго. Акрамя чатырох сцен, у мяне ёсць тапчагі і кульгавае крэсла, якое паставілі, калі хвароба больш не дазволіла мне ўставаць. Наогул ужо цэлы тыдзень я жыву, як ангельскі лорд. Замест голых дошак у мяне пярына і дзве пуховыя падушкі. На мне ядвабны шлафрок, а каля тапчагаў стаіць пара чаравікаў, у якіх я нікуды не схаджу. Дарэчы, ад мяне толькі што пайшоў турэмны капелан. Ён прыносіў навіну, што Бог пачуў маю просьбу і мне вярнулі права на штодзённы шпацыр. Le bon Dieu envoye toujours des culottes a ceaux, qui n'ont pas de derriere*.

Яшчэ ў мяне ёсць пыльнае вакенца ў глыбокай нішы. Раніцой на падвоканні звінелі сініцы, значыцца, маразы прыцiснуць яшчэ мацней. Буду маліцца, каб не замерз атрамант і пяро не зрабілася бездапаможным. Цікава, ці чуваць на небе малітвы атэістаў?

Краты на вакенцы ты бачыш і сам.

У адзіночнай каморы, без кніг, без паперы і пёраў, якія з'явіліся ў мяне толькі днямі, розум заўжды павінен мець нейкі занятак, інакш ён трапіць у палон да хімераў. На шчасце, ніякім турэмшчыкам яшчэ не ўдавалася закратаваць акно памяці. Таму мая цэля амаль ніколі не бывала бязлюднай. Я часта гутарыў з філаматамі**. Міцкевіч чытаў мне тут «Пана Тадэвуша». А часам робіцца цесна, і я зноў выпраўляюся падарожнічаць. У мяне багаты выбар. Бой быкоў у Кадысе. Калізей, які нагадвае, што ўсе імперыі раней ці пазней развальваюцца. Аднак ведаеш, Ежы, ужо даўно я найбольш люблю блукаць па смаліцкіх ваколіцах.

* Міласэрны Госпад заўсёды дае штаны тым, у каго няма зада (франц.).

** Таемнае студэнцкае таварыства ў Віленскім універсітэце. У 1823 годзе было разгромлена царскімі ўладамі.

Люблю сесці пад мэндлік і пагаманіць з людзьмі, якія ніколі не прачытаюць маіх кніг і наўрад ці зразумеюць, дзеля чаго я жыў на свеце. Ды хіба з гэтае прычыны я маю права любіць іх меней?

Днямі я сустрэў у такіх блуканнях маю няньку Хіму з Лявонавічаў. Адгадай, аб чым я папрасіў яе? Зноў расказаць мне казку пра цмока-трыгалова, што вартуе каралеўскі скарб. Каб ты быў меншы, хлопчык мой, я пасадзіў бы цябе зараз на калені, і ты таксама слухаў бы Хіміны казкі. Але ты ўжо дарослы, і ўчора мы спыніліся на загадзе аб маім арышце.

Той чарнявы кантрабандыст з бродаўскага шынка быў чалавекам мясцовага прыстава, а ў маім мяху разам з кнігамі і рукапісамі ляжала частка фамільнага архіва. Былі там і лісты на імя нейкага Аляксандра Незабытоўскага.

Напачатку следства вёў штабс-капітан Мілер. Не ведаю, дзеля чаго — каб выклікаць мяне на шчырасць ці каб пачуць пікантныя прызнанні ў адказ — гэты rondelet* сібарыт на допытах апавядаў пра свае поспехі ў жанчын.

Вось ён пускае блакітныя кольцы духмянага дыму ад дарагой цыгары, і яго ленаваты мяккі барытон гучыць зусім лагодна:

—Аляксандр Хрыстафоравіч, ну няўжо вы верыце, што ўсталяваны ў Расеі лад можна змяніць? Яшчэ ніколі манархія не была такой моцнай. Мне здаецца, вы паводзілі сябе проста несур'ёзна. Навошта вам рэвалюцыя? Хіба людзям нашага з вамі кола закрытыя якія-небудзь магчымасці паўнакроўнага жыцця?.. Вы хацелі, каб такія магчымасці былі ў кожнага? Але, згадзіцеся, тады іх не будзе мець ніхто…

Спрачацца з ім — усё роўна што прасіць ваўка не есці мяса, і таму я лічу за лепшае адмоўчвацца.

---

* Кругленькі, пульхненькі (франц.).

—Дарагі Аляксандр Хрыстафоравіч…

Ён знаходзіць прыемнасць у тым, каб лішні раз назваць мяне на свой капыл, відаць, здагадваючыся, што ў мяне згаданае імя выклікае не самыя лепшыя пачуцці: не вялікі гонар быць аднайменнікам пана Бенкендорфа.

—Дарагі Аляксандр Хрыстафоравіч, да чаго прывяло вас ваша, мякка кажучы, неспакойнае пяро? Вы, адзін з самых багатых памешчыкаў павета, чалавек, звыклы да раскошы, бавіце час у сырой халоднай каморы. І гэта з вашым здароўем. Грубая ежа, нямытае адзенне, прабачце, насякомыя… Нават толькі дзеля захавання чалавечай годнасці я на вашым месцы зрабіў бы ўсё магчымае, каб аблегчыць свой лёс. Ужо адно прызнанне віны…

Але ў нас са штабс-капітанам былі розныя ўяўленні пра чалавечую годнасць і спосабы яе захавання.

Перамогі над віленскімі да́мамі відавочна даваліся Мілеру лягчэй, чым над палітычнымі злачынцамі, і наша знаёмства не здоўжылася.

Наступнага следчага прызначыў сам генерал-фельдмаршал Паскевіч, граф Эрыванскі, святлейшы князь Варшаўскі і прочая і прочая. Пра гэтага пана Явецкага варта пагаварыць трохі падрабязней.

Калі Rondelet, нягледзячы на ўсе свае спагадныя словы, ставіўся да мяне, па сутнасці, абсалютна абыякава (і за гэта я яму па-свойму ўдзячны), дык стацкі саветнік Явецкі шчыра любіў мяне. Так-так, любіў. Пратэжэ генерал-фельдмаршала любіў мяне за тое, што я так своечасова падвярнуўся яму для новага кроку ўгору. Ад стацкага саветніка да сапраўднага стацкага, ад св. Ганны з каронай да св. Уладзіміра. Напэўна, нешта падобнае адчувае да сваёй ахвяры кат, калі ведае, што пасля смерці асуджанага зможа пагрэць рукі. Хто асмеліцца назваць пачуццё ка́та няшчырым?

У дужках заўважу, што як літаратар я буду пану Явецкаму давеку ўдзячны. Такога адданага і ўважлівага чытача не меў, пэўна, і сам пан Бальзак.

Я хутка адчуў яго любоў і тады паставіў сабе за мэту: зрабіць усё, каб следчы знелюбіў мяне, каб я стаўся на ягоным шляху прыступкаю не ўгору, а ўніз.

Не трэба вялікага таленту, каб здагадацца параўнаць почыркі ў маім прашэнні аб паездцы за мяжу і ў захопленых жандарамі рукапісах. Да таго ж у мемуарах я імкнуўся быць зусім праўдзівым, і следству было вельмі проста суаднесці ананімныя мемуары з жыццём нясвіжскага памешчыка Незабытоўскага. Карацей, Явецкаму мроілася, што не сёння, дык заўтра ён пачуе маё поўнае прызнанне і будзе трыумфатарам. Сапраўды, яго доказы было немагчыма абвергнуць.

Затое, Ежы, іх можна было не прызнаваць.

Уяві сабе гнуткага смуглявага мужчыну гадоў на сорак, які нечым нагадвае цыркавога артыста. На ім бездакорны светла-шэры сурдут, пашыты ў найлепшага варшаўскага краўца, на гальштуку бялее вялікая перліна, і наогул ён пакідае прыемнае ўражанне чалавека, задаволенага сабою і іншымі.

Сёння Явецкі яўна ў гуморы, а ў такія дні за сталом яму не сядзіцца.

—Ну-с, пане Незабытоўскі, — весела гаворыць ён, пахаджаючы па кабінеце, — раніцою я скончыў чытаць адзін надзіва займальны раман пад назваю… гм… «Мары пра славу, каханне і свабоду». Спадзяюся, з гэтае прычыны размова ў нас атрымаецца больш змястоўная, чым мінулым разам.

—Мне заўсёды цікава пагаварыць з чалавекам, які чытае кнігі, — адклікаюся я.

—А яшчэ цікавей звесці знаёмства з чалавекам, які іх піша, ці не так?

—Каго пан следчы мае на ўвазе?

—У вашай някемлівасці сапраўды няма межаў. Але вернемся да справы. У нас цяпер тысяча восемсот сорак восьмы год. Такім чынам, да прадказанай вамі рэвалюцыі застаюцца лічаныя гады, калі не месяцы…

—Не зусім разумею вас, пане следчы. Аб якім прадказанні ідзе гаворка? Мяне ніколі не вабіла роля аракула.

—Аб вашым, пане Незабытоўскі. — Сашчапіўшы за спінаю дагледжаныя кароткія рукі, ён працягвае мераць кабінет. Ход гутаркі яму пакуль відочна даспадобы. — Я гавару аб прароцтве, якое вы робіце ў сваім рамане.

—Але я ніколі не пісаў раманаў. Прызнаюся, нават лісты да сяброў даюцца мне з цяжкасцю.

—Тым не менш почырк рукапісу, — ён ківае на дзве пульхныя тэчкі на стале, — супадае з почыркам вашага дзённіка.

—На жаль, пана следчага ўвялі ў зман. У мяне няма звычкі заводзіць дзённікі.

—Цудоўна, цудоўна… — Явецкага не так проста вывесці з яго настрою. — А штоваспан скажа наконт гэтага аркушыка паперы? Між іншым, на ім пералічваюцца назвы раздзелаў памянёнага рамана. І, між іншым, аркушык я знайшоў у вашай спальні. У следчай практыцы гэта называецца рэчавым доказам.

—Вы ўжо дабраліся да маёй спальні? Віншую, віншую… Значыцца, на думку пана следчага, я склаў змест невядомага мне рамана? Прабачце, але гэта пярэчыць элементарнай логіцы.

Шэры сурдут на імгненне застывае, а потым сядае за свой засланы зялёным сукном стол.

—Тады як вы растлумачыце з'яўленне паперкі ў вашым маёнтку?

— Васпан жа дзеля нечага лётаў такімі маразамі за дзвесце вёрст у мае Смалічы…

Ён адкідваецца ў крэсла — яшчэ адзін знак, што яго настрой мяняецца. У сувязі з гэтым у мяне мільгае бяскрыўдная ідэя.

— Прабачце, пане следчы… Раман, пра які вы гаворыце, заняў у размове такое вялікае месца, што я насмелюся прасіць вас хоць у двух словах акрэсліць яго сюжэт і ідэю.

— З вялікай прыемнасцю, пане падследны, — адказвае шэры сурдут з іроніяй, якая сведчыць, што птушка трапіла ў маё сіло. — У рамане апісваецца жыццё ў заходніх губернях пасля перамогі нейкай, з дазволу сказаць, народнай рэвалюцыі. Вядомы вам, напэўна, сэр Томас Мор мусіць недзе там, на Парнасе, пасунуцца, каб даць месца аўтару новай утопіі. Толькі яго фантазія, на вялікі жаль, скіраваная не на ўдасканаленне жыцця дзяржавы, а на падрыў яе святых асноў. Вось ідэя гэтага невядомага вам рамана. Вы задаволілі цікавасць?

— Збольшага. Аднак, пане следчы, дазвольце заўважыць, што ў вашых паводзінах ёсць пэўная дзіўнасць. Спярша вы безапеляцыйна заявілі, што раман напісаў я, а потым згадзіліся расказаць аўтару яго сюжэт. Вы не адчуваеце тут супярэчнасці?

Рабацініcты пісарчук, які, чакаючы паказанняў, ловіць мух, пакутліва моршчыцца, каб не засмяяцца. Следчы ўспыхвае, як дзвотка ад скаромнага слова, і колер сурдута падкрэслівае малінавую чырвань яго твару. Мінае не менш хвіліны, перш чым ён здольны весці допыт далей.

— В таком случае… — Явецкі імкнецца гаварыць па-расейску лепей за прыроднага русака, але ў раздражненні ў яго непазбежна вынырвае аднекуль польскі акцэнт, і гэта толькі прыспорвае пану следчаму зласлівасці. — У такім разе, міласцівы гасудар,

я таксама адзначу адну дзіўнасць. У нататках нейкага падарожніка ёсць згадка, што па Егіпце ён вандраваў у турэцкім уборы. А сярод вашых рэчаў, адпраўленых у Смалічы пасля арышту, знайшлі дакладна такі ўбор. Вось шаравары, вось зялёны турбан, вось такія самыя похвы з зорачкамі…

Ён выкладвае трафеі з шуфляды на стол, які робіцца падобны да прылаўка дзе-небудзь на ўсходнім базары.

—На вашу думку, усё гэта з'явілася ў маёнтку таксама ў выніку майго візіту?

—Цалкам магчыма.

Пісарчук у кутку прыкусвае губу і адварочваецца да сцяны…

Зразумей мяне правільна, Ежы. Я не строю з сябе героя, я проста хачу пераканаць цябе, што нават у самым цяжкім, невыносна цяжкім становішчы, калі ўжо, здаецца, няма і не можа быць ніякага выйсця, у чалавека абавязкова застаецца магчымасць змагання.

Чую тваё пытанне:

—А дзеля чаго, вуйку, ты вёў гэтае змаганне? Ці не разумней было б прызнаць неабвержныя факты?

Ты кажаш, што тады яны, прынамсі, пакінулі б мяне ў спакоі і не цягалі на бясконцыя допыты. А ведаеш, якую шалёную радасць чуў Мікалай, калі пасля Сенацкага пляца сябры расейскіх таварыстваў давалі паказанні? Мы з табой не маем права папракаць гэтых пакутнікаў, але я ні за якую ўзнагароду не згадзіўся б падараваць падобную радасць «рыцарам» з Трэцяга аддзялення. Лёс даў мне выпадак паказаць стаўпам прастола іх бяссілле, і адмовіцца ад такога шанцу было б злачынствам перад сумленнем.

І потым, допыты падабаліся мне. Не рабі круглых вачэй — сапраўды падабаліся. Не толькі таму, што я бачыў перад сабой ворагаў і мог з імі змагацца. Наглядчыкам і канваірам забаранілі са мною

размаўляць, і допыты сталі адзінаю ніткай сувязі са знешнім светам. Тут я мог уведаць хоць кроплю з таго, што чыніцца па-за межамі маёй клеткі. Часам я чакаў допыту, як вандроўнік у пустэльні чакае ратавальнага глытка цёплай вады з амаль пустой біклажкі.

Аднойчы новы ўжо следчы, відаць, маючы на мэце давесці мне, які лёс чакае любое паўстанне, паведаміў, што ў Вене быў мяцеж, але войскі імператара ўзялі горад.

—Думаю, у Вугоршчыне ім будзе цяжэй, — ва ўладзе нейкага натхнення заўважыў я, хоць насамрэч не меў аніякага ўяўлення аб тым, што адбываецца цяпер у Вугоршчыне.

—Разгром вугорцаў — справа самай блізкай будучыні, — адчаканіў чапурысты следчы. — Тым больш імператар Франц Іосіф звярнуўся па дапамогу да нашага гасудара.

—Значыцца, у Вугоршчыне таксама рэвалюцыя?! — я не мог дый не хацеў хаваць радасці.

—Але ў Расеі мы яе не дапусцім, пане Незабытоўскі.

Праз колькі дзён я неспадзявана змог выкарыстаць навіну. На мяне заманулася паглядзець усяму сінкліту. Я кажу пра Віленскую следчую камісію. Напачатку яе старшыня Чаваці — яўны вугорац і прозвішчам і абліччам — дзеля праформы пацікавіўся, якія пытанні ёсць у падследнага. Тады я і спытаў, штó пан падпалкоўнік адчувае ў дні, калі яго браты па крыві ваююць за свабоду. Трэба было бачыць, як ён ускочыў з крэсла. Дарэчы, той допыт фактычна пачаўся і скончыўся маім пытаннем.

Ты змеціў, Ежы, што ў палове папярэдняй старонкі літары раптам пачалі падскокваць і напаўзаць адна на адну, нібы іх выводзіла чужая рука, а потым зноў выраўняліся. Я дапісаў тую старонку цяпер, а тады,

учора, знячэўку праваліўся ў нейкі нязвычны сон, дзе мая свядомасць растала, як сняжынка на нечай далоні. Нам з табой пашанцавала: на варце быў якраз мой дабрадзей. Ён забраў спісаныя аркушы, а апошні схаваў у мяне на грудзях. Сёння я распароў край пярыны, і на будучае мы дамовіліся, што тут будзе наша схоўка.

Маё глухое забыццё было так падобнае да смерці… Затое зараз, быццам у адплату, я чую прыліў сіл, напэўна, здолеў бы нават падняцца і зрабіць колькі крокаў. Але не буду рызыкаваць, бо павінен закончыць ліст. Суткі нябыту — папярэджанне, што трэба спяшацца.

Яшчэ два словы пра следства. Пан Явецкі вярнуўся ў Варшаву залагоджваць нездаволенага патрона. Справу перадалі ў ваенны суд, я адмовіўся даваць паказанні, і абвінаваўчы акт стаўся адначасна прысудам. Што-што, а судзіць у нашай імперыі ўмеюць. Аднак хопіць пра гэта.

Дык вось, Ежы, сёння я прачнуўся з дзіўным адчуваннем, што ў сне рака часу зрабіла плаўны паварот і я зноў трапіў у блаславёную пару дзяцінства. Я ляжаў з заплюшчанымі вачыма і быў дванаццацігадовым хлопчыкам, што часта прахопліваўся сярод ночы ад нейкай шчымлівай радасці. За вокнамі пансіённага дартуара гуляў вецер, сябры спалі, а я ляжаў пад цёплаю коўдрай і думаў, што мне наканавана незвычайнае, не такое, як у іншых, жыццё. Я не разумеў і не мог разумець, у чым яго незвычайнасць, трагічным ці шчаслівым яно будзе, але я і не прагнуў такога разумення — было дастаткова радасці, ад якой замірала душа.

Сёння я зноў перажываў тыя хвіліны. І раптам час абрынуўся на мяне шалёным вятрыскам, і за адно імгненне пранесліся ўсе астатнія гады.

Я адплюшчыў вочы: на цёмнай сцяне зімовы ранак ужо накрэсліў акенца з кратамі. Дапусцім немаг-

чымае, падумаў я. Той хлопчык у хвілю шчаснага бяссоння ўбачыў вязніцу і сябе самога на гэтых тапчагах. Як бы ён жыў далей?..

Мне здаецца, у кожнага чалавека быў ці яшчэ будзе дзень, гадзіна або адзін момант, пра якія мы можам узгадаць часам толькі праз шмат гадоў, а мо і зусім не ўзгадаем, але менавіта ад іх і пачынаецца, па сутнасці, наша жыццё.

У Італіі я быў знаёмы з невідушчым жабраком. Вінчэнца — так звалі гэтага старога, якому не было і сарака, — распавёў мне сваю гісторыю. У маленстве, гуляючы ў руінах замка, ён міжволі стаў сведкам расстрэлу. Каля абымшэлай сцяны аўстрыйскія салдаты расстрэльвалі трох італьянцаў. Самы малады з іх перад залпам крыкнуў: «Перадайце маёй маці, што я нікога не выдаў!»

Вінчэнца рыхтаваўся атрымаць спадчыну ад дзядзькі-банкіра і стаць добрапрыстойным буржуа. Замест гэтага ў няпоўныя пятнаццаць ён стаў карбанарыем. Сляпым яго зрабілі аўстрыйскія астрогі.

Такі дзень ёсць і ў мяне. Мне было сем ці восем гадоў, якраз той век, калі чалавек яшчэ неўміручы і жыве ў суладнасці з усім светам. Я гойсаў па маёнтку і забег на псярню пагуляць са сваім сетэрам. Ежы, тое, што я ўбачыў, і цяпер стаіць уваччу. На псярні секлі прыгоннага хлопа. Ён быў распнуты на шырокай лаве, і па спаласаваных рамёнах бег тонкі чырвоны струмок.

Колькі разоў я чуў потым свіст таго бізуна і бачыў прывязанае да нахілёнай лавы маладое цела! Сон паўтараўся шмат разоў, нібы нехта дбаў, каб я заўсёды памятаў той дзень і чорныя ад болю і нянавісці вочы таго чалавека… Ён ненавідзеў і мяне, дагледжанага паніча, які ў жаху знерухомеў на парозе.

Можа, цяпер я заслужыў ягонае дараванне?

Я пабадзяўся па свеце, Ежы, але нідзе не бачыў большага здзеку з чалавечае годнасці, чым у гэтай імперыі. За самае мізэрнае непаслушэнства чыноўніка — на гаўптвахту, студэнта — у салдаты. Гэта, так бы мовіць, свабодных падданых. А што казаць пра рабоў?

Ты не чуў, як аднаму тамбоўскаму памешчыку прыйшло ў галаву пажыць турэцкім пашою? Завёў сабе сераль з трыма дзясяткамі прыгожых сялянак, выпісаў аднекуль еўнухаў, а вёску пачаў пераварочваць у магаметанства. Дзякаваць Богу, суседзі падалі скаргу ў сінод.

А ў нашых губернях хіба нашмат лепей?

Уніятаў у праваслаўе перахрысцілі з-пад палкі. Неяк зайшоў я на казань у царкву — трохі з цікаўнасці, трохі з ахвоты пацвяліць прававерных католікаў. Паслухаў бы ты, як святар распінаўся, даводзячы, што пад царом нашаму мужыку вальней жывецца, чым пад каралём. Я ледзьве сам не паверыў. А адзін з гэтых ашчасліўленых мужыкоў потым на цвінтары другому кажа: «Даўней хаця ў салдаты не бралі, а цяперака Петрачка майго на дваццаць гадоў у рэкруты павялі. Толькі на небе з сынком і ўбачымся».

Ежы, ужо два разы свой дзень анёла я сустракаў у няволі. Восенню мне споўніцца трыццаць… Прабач, я агаварыўся… Я не ўбачу не толькі восені, але і гэтай вясны.

Трыццаць гадоў… Здаецца, у такім вяку ўзышоў на эшафот смаленскі шляхціч Кахоўскі. Той самы, што на Сенацкай плошчы ці не адзіны з паўстанцаў адважыўся націснуць на курок. Столькі ж было Канарскаму[*] і Францішку Савічу[**]. Спадзяюся, ты ведаеш гэтыя імёны.

---

[*] Сымон Канарскі (1808–1839) — чынны ўдзельнік паўстання 1830–1831 гадоў. Расстраляны ў Вільні.

[**] Францішак Савіч (1815–1845) — беларускі рэвалюцыянер-дэмакрат, паэт і публіцыст. У Віленскай медыка-хірургічнай

Герой — не той, хто зрабіў больш, чым іншыя. Герой — той, хто зрабіў усё, што мог. Таму я не магу назваць сваё жыццё незвычайным. Што я паспеў? Напісаў праект вызвалення сялян і не паспеў даць вольную ўласным прыгонным. Склаў план чыну нелегальнага таварыства і не паспеў заснаваць яго. Марыў узяць у рукі зброю, а цяпер ледзьве трымаю пяро…

І ўсё ж, Ежы, я без сораму зірну ў вочы хлопчыку, што прачынаўся сярод ночы ў пансіённай спальні.

Уяўляю, як дзесьці паміж дэсертам і вістам узнікае размова пра маю асобу і нехта, прыкрываючы далонню позех, падрахоўвае: «Я не разумею, панове, дзеля чаго пражыта жыццё…» Ежы, я веру, што ты змог бы…

Хлопчык мой, я пішу пасля доўгага перапынку. Тры дні і тры ночы мяне як быццам не існавала. Прадчуваю, што наступны раз магу ўжо не вярнуцца з гэтага чорнага прадоння, а мне яшчэ трэба сказаць табе нешта важнае.

У мяне эйфарыя, але розум мой ясны. Менш за ўсё я хачу, каб ты бачыў у лісце штосьці ментарскае. Сёння ў мяне зноў быў капелан. Я адмовіўся ад споведзі. Калі хочаш, лічы ўсю нашу размову споведдзю табе.

Ежы, не перапыняй мяне і даруй, калі сёння ў маіх словах не будзе паслядоўнасці, да якой ты прывык.

Памяць пераносіць мяне ў спякотны паўднёвы дзень. Мы са слугой адпачывалі ў халадку платана каля таверны. Побач спявалі некалькі маладых італьянцаў. Не магу пахваліцца дасканалым веданнем італьянскай, але ўпэўнены, што жандары не ўхвалілі б песні. Яна была пра падарожніка, які марыць вярнуцца дадому, ды яго зямля ў няволі, і толькі птушкі там свабодныя.

акадэміі арганізаваў «Дэмакратычнае таварыства», якое працягвала ідэі філаматаў. Арыштаваны і высланы ў салдаты на Каўказ.

Цяжка вытлумачыць, што адбылося са мною ў той момант. Я пачуў раптам зусім іншую песню. Я ведаў яе, але ніколі не лічыў сваёй. А цяпер мне здавалася, што я не змагу далей жыць, калі не заспяваю яе, песню, якую пяюць у нас простыя людзі.

—Рыгор, ты ведаеш такую песню? — страшэнна хвалюючыся, я напеў яму першыя словы.

—Анягож, паночку, — уразіўся ён. — У нас яе ўсе ведаюць.

—Спявай, Рыгор!

І мы спявалі, Ежы. Магчыма, гэта былі найлепшыя хвіліны майго жыцця, хвіліны, за якія не шкода аддаць гады.

Сакол, сакол,
Высока лятаў,
Высока лятаў,
А што ж ты відаў?
Ой, відаў, відаў
Зялёна жыта,
А ў тым жыце
Казака забіта.
Забітага, несхаронена,
Ой, парасла трава
Скрозь рабёрачкі,
Ой, адкіпела кроў
Кругом сэрданька.
Прыляцелі, ой,
Да тры пташачкі,
Тры пташачкі —
Родны сёстрачкі.
Адна пташачка
Села ў ножанькі,
Друга пташачка —
У галаванькі,
А трэцяя —
Каля сэрданька...

Я не заўважыў, як італьянцы абступілі нас.

— Grazia, — падзякаваў гаспадар таверны. — Мне невядома, якога народа гэта песня, але вы спявалі душой.

Сэрца так часта апярэджвае наш розум… Менавіта тады я ўпершыню засумняваўся: хто я?

Пасля я шмат думаў пра гэта. Я прыгадваў, як у варшаўскім пансіёне сябры кпілі з майго працяжнага вымаўлення, успамінаў, як выкладчык гісторыі заўсёды казаў пра вялікую Польшчу, быццам нашай зямлі проста не існавала. Я ўжо не мог заставацца спакойным, калі на нас глядзелі звысаку, калі гэтыя пыхлівыя паны велягурыста разважалі аб сваёй гістарычнай місіі. У такіх выпадках я пытаўся, а што рабіў бы пад Грунвальдам кароль Ягайла, калі б наш Вітаўт не прывёў свае сорак палкоў?

Мы называем сябе ліцвінамі, але з вуснаў аднаго чалавека я чуў і іншае слова — беларусы. Ты не ўяўляеш, як бы я хацеў пагутарыць з ім цяпер. Калі не памыляюся, яго прозвішча было Марцінкевіч. Тады ён служыў у Менску, а я ў канцылярыі ігуменскага маршалка. Памятаю, на губернскім з’ездзе з пана Марцінкевіча пасміхаліся, што світка яму бліжэй да душы, чым сурдут. Ён пісаў вершы на сялянскай гаворцы. Чамусьці я пэўны, што, калі ён не пакінуў свайго занятку, ты пра гэтага чалавека яшчэ пачуеш.

Памятаю, за сталом ён сказаў тост «папросту» і была бура рогату.

Следчы Явецкі рабіў мне вочныя стаўкі з фурманам Янкам і слугамі з маёнтка. Якімі вачыма глядзелі яны на мяне, калі я таксама загаварыў на іхняй мове! Відаць, падумалі, што пан крануўся з розуму. А пан проста зразумеў, што ён адной з імі крыві, што ў яго ёсць свой народ, а без гэтага чалавек падобны да матылька, якога нясе вецер…

Ежы, хлопчык мой, свечка дагарае, а дацягнуцца да новай сам я не змагу.

Я хачу, каб ты запомніў: нельга служыць чалавецтву, не служачы свайму народу…

Свечка пагасла. Пішу гэтыя словы ў цемры. Можа, заўтра мы яшчэ сустрэнемся, але я баюся пайсці, не развітаўшыся.

Дай мне тваю руку, Ежы!..

1985

Пяць мужчын у леснічоўцы

*Gloria victis!**

Травеньская навальніца нацешылася маладой сілай і пакацілася над пушчаю далей, але дождж паранейшаму шамацеў так заўзята, што ў ягоным шуме дазвання раставала таканне старых ходзікаў. У цеснаватай леснічоўцы было сутонна і плаваў слабы пах мяты і яшчэ нейкіх сухіх зёлак, што пучкамі віселі на шастку ў цёмным надпеччы. Падраная падушка з натрушаным на прыпеку пер'ем і луснуты гаршчок-спарыш у прыдзверным куце казалі воку, што гаспадары чамусьці пакінулі сваё жытло і калі вернуцца — невядома.

Аднак цяпер людзі тут былі. Двух зусім маладых і двух старэйшых мужчын у аднолькавых шэрых світках без шнуроў і ў высокіх, да каленяў, ботах з першага погляду можна было прыняць за паляўнічых. Здавалася, яны ад раніцы гойсалі па лесе, і цяпер пушча ласкава падаравала ім схоўню ад залевы.

Але гэта былі не паляўнічыя.

Каля халоднай печы стаялі ў пірамідзе чатыры штуцэры вайсковага ўзору, з якімі не ходзяць на лясную зверыну, а за поясам кожны з чацвярых меў рэвальвер або пісталет.

Трое мужчын прымайстрыліся збоч вокнаў, куды раз-пораз кідалі насцярожаныя позіркі; чацвёрты тварам дагары ляжаў на бурносе, пасланым на палку каля глухой сцяны. Яго правая рука была на тальмаху.

* Слава пераможаным! (лац.)

Апроч таго, у леснічоўцы быў пяты, і ён ужо ні на каліва не выдаваў на паляўнічага, бо на ім ладна сядзеў цёмна-зялёны мундзір з чырвонымі пагонамі капітана імператарскай арміі.

Пяты быў палонны.

Мужчыны маўчалі, і хоць кожны з іх маўчаў на свой лад, можна было з пэўнасцю сказаць, што думаюць яны цяпер пра адно.

Нейкую пару гадзін назад шырокі ўтравелы падворак леснічоўкі быў повен чалавечых галасоў і конскага гігатання. Потым гоман аціх, і перад калодзежным зрубам замёр шыхт узброеных людзей. На абымшэлым зрубе вісеў на кароткай дзідзе, апускаючыся краем да самага долу, абцёрханы бела-чырвоны сцяг. Людзі па чарзе выходзілі, цалавалі яго — хто стоячы, хто на каленях — і знікалі за стаўбурамі змрачнаватых вячыстых ялін, што цесна абсталі галявіну. Адны, перш чым ступіць пад шаты лесу, яшчэ прыпыняліся і крычалі на адвітанне нейкія астатнія словы, другія не азіраліся і толькі наддавалі кроку або паганялі коней…

Тыдзень таму аддзел інсургентаў цёмнаю ноччу ўвайшоў у павятовы гарадок Горы-Горкі на ўсходзе Беларусі. На пляцы ўжо чакалі колькі дзясяткаў студэнтаў тамтэйшага земляробчага інстытута. Тыя, у каго не было зброі, атрымалі стрэльбы і штуцэры.

Знячэўленая каманда ўнутранай варты супраціўлялася адчайна, але нядоўга. Паўстанцы ўзялі цэйхгаўз, казармы і скарбоўню і без ніводнага стрэлу занялі інстытут. Даўжэй за ўсіх адстрэльваўся з вокнаў кватэры начальнік варты, але на досвітку, які прыспешвала паланіца пажараў, страляніна заціхла і ўвесь горад апынуўся ў руках у інсургентаў.

Камандаваў паўстанцамі высакалобы цёмна-русы чалавек у канфедэратцы, з навіслымі над вузкімі

вачыма брывамі і прычасанымі данізу вусамі. Ён меў блізу сарака гадоў, адно плячо трымаў вышэй другога і адзываўся на мяно Тапор. Пад хмурным ранішнім небам ён сказаў прамову перад рэдкім натоўпам сабраных на пляц перапалоханых месцічаў. Пяць-шэсць чалавек у адзенні службоўцаў марна спрабавалі наладзіць авацыю. Тапор перасмыкнуў плячыма, саскочыў з параконкі, на якой стаяў, і аддаў аддзелу загад рыхтавацца да выступу.

Неўзабаве мяшчане, што сядзелі па хатах, цікуючы на вуліцу праз фіранкавыя візэрункі і шчыліны неадшчэпленых аканіцаў, зноў пачулі стрэлы. Паўстанцы аддавалі вайсковую пашану сваім забітым. Іх хавалі пад маладымі бярэзінамі на высокім рачным беразе. Часу збіваць труны не ставала, і сяброў па зброі аддалі зямлі загорнутымі ў рэквізаваныя персідскія дываны.

Надвечар, пакінуўшы цяжкапараненых у інстытуцкім дартуары, інсургенты на лёгкіх фурманках і забраных на конскім заводзе рысаках вырушылі з горада па дарозе на Крычаў. Тапор вёў свае сто пяцьдзясят шабляў і стрэльбаў на злучэнне з атрадам Касыґ. Паўстанцы мелі загад захапіць магілёўскі артылерыйскі парк і прабівацца на захад.

Узяцце Горак было іх першым і апошнім поспехам.

За шэсць дзён, палячы паперы валасных праўленняў, валячы тэлеграфныя слупы і затрымліваючы пошту, аддзел прайшоў палявымі іляснымі дарогамі болей за сотню вёрст. У кожнай вёсцы паўстанцы збіралі сялян і чыталі маніфест аб надзяленні зямлёй і скасаванні паншчыны. Але з дня ў дзень гэты паход усё больш нагадваў кружлянне аточанага лаўцамі звера. Аршанскі і крычаўскі атрады ўжо былі разбітыя, і камандзір аршанцаў Будзіловіч чакаў у фартэцы расстрэлу. Па наваколлі яшчэ насіліся чуткі, што пад рукою ў Тапара ледзьве не паўтысячы ўзброеных да

зубоў людзей, з суседняй Смаленшчыны яшчэ ляцелі ў сталіцу панічныя тэлеграмы аб прысылцы дадатковых войскаў, але кінутыя супраць аддзела чатыры рэгулярныя роты і два дзясяткі казакоў з гарматаю шчыльней і шчыльней сціскалі кальцо. Каб адрэзаць мяцежнікам шлях за Дняпро, усе паромы і чаўны былі пераведзеныя на правы бераг і пры іх стаялі сялянскія варты. За спайманне паўстанца са зброяй мужыкі атрымлівалі ад бацюхны-цара пяць рублёў, за бяззбройнага — тры.

Учора на світанні, пусціўшы карнікаў па падманным следзе, Тапор пераправіўся цераз Проню і спаліў за сабою паром. Аднак надзея на тое, што аддзел прарвецца ў менскія лясы, пагасла ўжо і ў самых адважных сэрцах.

Сёння каля гэтае леснічоўкі Тапор, сапраўднага імя якога не ведаў, пэўна, нават ягоны ад'ютант, звярнуўся да інсургентаў з кароткім словам. Ён гаварыў сечанымі, дарэшты зразумелымі фразамі без усякае патэтыкі. Змагацца цяпер да апошняга — значыць зрабіць паслугу царскім генералам. Паўстанцы мусяць ратаваць сябе дзеля далейшага служэння справе. Выйсці з акружэння можна толькі невялікімі купкамі. Хто не адчувае ў сабе рашучасці працягваць змаганне, няхай здаецца ўладам. Тыя, што складуць зброю не пазней чым паслязаўтра, трапяць пад абвешчаную ўрадам амністыю. У роўным камандзіравым голасе не было ні разгубленасці, ні паняверкі. Так мог гаварыць чалавек, які даастачы выканаў абавязак перад сваімі людзьмі і можа памерці або жыць далей з чыстым сумленнем.

Пасля роспуску аддзела каля леснічоўкі, на якую напаўзала чорная з жаўтлявым падчарэўем навальнічная хмара, разам з Тапаром застаўся ягоны ад'ютант Здзіслаў Міткевіч і яшчэ двое: вольны слухач земляробчага інстытута Сокалаў з прастрэле-

наю рукой і камандзір ужо няіснага першага плутона* студэнт Восіп Антановіч. Яны апынуліся заадно не таму, што сябравалі. Калі не лічыць прыяцельскіх дачыненняў камандзіра і ад'ютанта, гэтыя чацвёра былі проста таварышы па зброі. Іх аб'яднала, можа, і не ўсвядомленая яшчэ на ўсю глыбіню думка, што, пакуль яны разам, працягвае жыць аддзел. Была і іншая прычына — палонны афіцэр, ад якога ні на крок не адыходзіўся Антановіч. Капітана артылерыі Крыніцкага ўзялі ўначы на паштовай станцыі пасля шалёнай перастрэлкі, у якой адзін паўстанец быў забіты напавал, а другому куля трапіла ў жывот, і яго давялося пакінуць у доме ў станцыйнага наглядчыка. Лёс палоннага, які не атрымаў ані драпіны, дагэтуль заставаўся нявырашаны.

Крануты ржою ківач невядома кім заведзеных ходзікаў няўтомна адкройваў ад неабдымнасці часу імгненне за імгненнем, збіраў іх у цяглыя хвіліны, а дождж і не думаў сціхаць. Ён паліваў саламяныя стрэхі пустога хлява і адрыны, ля якой прыткнулася кінутая паўстанцамі фурманка, мыў чорнае голле пасаджанага пры хаце дубка, што, не даючы веры першаму цяплу, не спяшаўся выпускаць лісце з пупышак, прыпляскваў да зямлі малады дзьмухавіннік. Неба над леснічоўкаю было цяжкое і беспрасветнае. У такія вось хвіліны, пад такім небам, людзей апаноўваюць самыя змрочныя і безнадзейныя думкі. Пагатоў калі побач ходзіць смерць, а па аднаго яна можа прыйсці зусім хутка, бо ён біўся супраць чацвярых астатніх і забіў іх паплечніка, а можа, і двух, таму што паранены ў жывот таксама мог памерці.

Маўчанне зрабілася гнятлівым і фізічна адчувальным. Каб парушыць нясцерпную вусціш, нехта павінен быў зараз штосьці ўчыніць ці проста

* Узвода.

прамовіць слова. Відаць, вастрэй ад усіх адчуў гэтую неабходнасць ад'ютант Міткевіч, прысадзісты гарбаносы чалавек з рудымі ба́камі ды барадою і нявыспаным тварам. Першыя за паўгадзіны словы сказаў, хоць і быў маўкліўцам, менавіта ён.

—Мне згадаўся мой дзед па кудзелі. Стары любіў паўтараць, што ў любым становішчы найперш трэба пад'есці.

Тапор з лёгкаю ўсмешкай кіўнуў, і ад'ютант адчыніў дарожны куфэрак. Ён раскінуў на краі шчарбатага стала сурвэтку, і на ёй з'явіліся чорныя сухары, кавалак саланіны і аплеценая раменьчыкамі біклажка. Бадай, адно цяпер яны ўспомнілі, што ў іх ад раніцы не было ў роце ні макулінкі. Усе скінулі здранцвенне і неяк пажвавелі, толькі палонны па-ранейшаму абыякава сядзеў на адзіным у хаце крэсле, зробленым з нязграбнаю прэтэнзіяй на панскасць. Але калі Тапор рукою запрасіў яго да стала, палонны таксама нібы ачуўся і без угавораў падсеў бліжэй.

Камандзір і ад'ютант адпілі з біклажкі седзячы і без слоў. Калі чарга дайшла да Антановіча, ён ускочыў і, трохі тэатральна ўзняўшы руку з біклажкаю, выгукнуў: «За адраджэнне Айчыны!» Гэта быў высокі, па-дзявочаму танклявы юнак з мяккімі рысамі безбародага твару. Калі б не вішнёвая радзімая пляма амаль на ўсю правую шчаку, ён, бясспрэчна, лічыўся б прыгажуном. Антановіч піў, закінуўшы русую галаву, на тонкай шыі перакочваўся востры коўцік.

—Вы забыліся, што мы не на банкеце, — заўважыў камандзір, калі юнак адарваўся ад біклажкі.

Чыстая смуглявая шчака Антановіча ўспыхнула, але ён перамаўчаў і перадаў біклажку параненаму. Той нязграбна ўзяў яе здароваю рукой і адно памачыў вусны. Бацькі параненага, дваццаць гадоў таму ахрысціўшы сына Апалонам, яўна спудлавалі. Ягоны непрыго-

жы шырокі твар з рэдкімі, быццам вышчыпанымі, вусікамі і цельпукаватае цела настолькі не адпавядалі імю, што яно ўспрымалася амаль як насмешка. Толькі вочы Сокалава былі надзіва гожыя глыбокаю сінечай, у якой свяціліся дабрыня і спагада.

Тапор цераз стол падаў біклажку палоннаму.

—Няхай жыве хрысціянская міласэрнасць, — з іроніяй прамовіў той. — Чалавека накормяць, напояць, а потым...

Ён не дагаварыў.

Капітану Крыніцкаму было за трыццаць. Ён насіў кароткую стрыжку і меў абсівераны валявы твар з адкрытым паглядам карых вачэй і цвёрдымі вуснамі пад цёмнаю шчотачкай вусоў. Здавалася, ён раскаяўся ў сваіх словах, бо хрумстаў сухаром крыху збянтэжана. Антановіч кідаў на палоннага касыя позіркі, якія не абяцалі нічога добрага. Сокалаў пазіраў на капітана са спачуваннем, а расчытаць пачуцці Тапара і ад'ютанта на іхніх непарушных тварах было немагчыма.

Пасля падмацунку паранены заняў ранейшае месца на бурносе, Тапор і ад'ютант вярнуліся да вокнаў, а студэнт прываліўся плячыма да сцяны і задрамаў. Сон сцёр з ягонага аблічча змрочнасць, пульхнаватыя вусны кранула дзіцячая ўсмешка.

Грымець зноў пачало бліжэй: навальніца вярталася. Знячэўку пярун раздзёр роўны шум дажджу недзе зусім побач, і Антановіч здрыгануўся і расплюшчыў вочы. Юнак адразу ўспомніў, дзе ён, і ўсмешка пагасла, як кволае цяпельца пад парывам ветру.

—Ведаеце, што мне прыснілася? — са зласлівай маркотаю спытаў ён пасля нядоўгага маўчання. — Тое, што здарылася роўна год назад.

—Не сказаў бы, што мы ўсё зразумелі, — не адрываючыся ад свайго занятку, азваўся камандзір, які чысціў на каленях рэвальвер.

—Я ведаю, грамадзянін* Тапор, вам будзе смешна. Але мне хочацца гаварыць пра гэта. Я буду расказваць і смяяцца разам з вамі, — з нейкім хваравітым імпэтам працягваў юнак. — Дык вось, год таму, якраз такой парою, мы наладзілі фэст з манеўрамі. Які быў час, панове! Сабраліся ў фальварку за дзве вярсты ад горада. Спачатку спявалі гімны, казалі прамовы. Потым практыкаваліся ў стральбе. Здагадайцеся, якія ў нас былі мішэні?

Антановіч абвёў таварышаў ганарлівым позіркам.

—Расейскія гербы. Мы стралялі ў расейскія гербы. Таму, хто за пяцьдзясят крокаў трапіў арлу з двух стрэлаў у абедзве галавы, панна Гелена падносіла келіх свянцонай вады. Панна Гелена таксама страляла разам з намі...

Пачуўшы гэтае імя, Сокалаў заварушыўся, ямчэй уладкоўваючы параненую руку. Палонны заўважыў яго рух і глянуў на Сокалава з цікавасцю.

—А потым феерверк... — Студэнт на момант заплюшчыў вочы. — Але самае вясёлае было пасля. Па дарозе дамоў знайшлі на ўскраіне паркан сажняў на пятнаццаць, далі залп і ў адзін міг узялі гэтую фартэцу прыступам. Уяўляеце? І тут быццам з-пад зямлі з'яўляецца гэты пісклявы таўстун Іверсон, наш наглядчык. «Вы нем'едленно дольшны разойтис! Иначе вы испортите себе фсю сфою шизнь!» Пакуль ён абяцаў нам самыя страшэнныя пакаранні ад імя дырэкцыі, мы яшчэ цярпелі. Аднак калі стаў гразіцца ад імя гасудара імператара, ужо не стрывалі. Вы калі-небудзь бачылі, як вядуць у хлеў натурыстага маркача? Конча цягнуў яго за гальштук, а я паганяў дручком... Праз два месяцы прыехала следчая камісія, але сведкаў не знайшлося, і гер наглядчык застаўся пры сваіх казырах. Які быў фэст, панове! Хай бы ён доўжыўся вечнасць...

* Форма звароту ў паўстанцаў 1863–1864 гадоў.

—Хай бы вечнасцю стаў дзень, калі горад быў нашым, — падаў голас паранены.

—Вы памятаеце, як нас прымалі ў прафесара Жабенкі? — жвава падтрымаў яго студэнт. — Як панна Гелена з сястрой танцавалі нам польку…

—Я мяркую, ваш Іверсон ужо данёс і на іх, — зазначыў Тапор.

—Усяго пяць дзён таму! Няўжо толькі пяць дзён? — Антановіч нібыта не чуў апошніх камандзіравых слоў. — Гэты ўздым, і перамога, і думкі, што ўсё яшчэ наперадзе… Пяць дзён… А цяпер?..

—Жыццё не любіць летуценнікаў, грамадзянін Антановіч. Яно жорсткае да іх. — Камандзір скончыў чысціць рэвальвер і звыклым рухам заткнуў яго за пояс. — Я не супраць таго, каб вы займаліся прыемнымі ўспамінамі, але ўлічыце, што мы не адны.

Студэнтаў позірк упёрся ў палоннага і загарэўся непрыхаванай нянавісцю.

—Грамадзянін Тапор, я не разумею, чаму вы дагэтуль не загадалі… У нас ёсць права помсты, і я…

Сустрэўшы ўладны пагляд камандзіра, ён асекся, аднак яго гарачая кроў утаймоўвалася неахвотна.

—І ўсё ж мы недарэмна ўзяліся за зброю. Недарэмна! — зноў загаварыў Антановіч праз хвіліну. Ён імкнуўся пераканаць, відаць, не столькі таварышаў, як сябе самога. — Мы замацавалі крывёю межы будучай Айчыны!

—Паны з жонду былі б задаволеныя вамі, — сказаў камандзір.

—Нашы войскі ўзялі горад! — з выклікам адказаў Антановіч, і паранены з ухвалаю кіўнуў яму.

—Магу толькі паўтарыць свае папярэднія словы, — стамлёна прамовіў Тапор. — Зрэшты, я не вінавачу вас. У вашым вяку чалавек адгукаецца на прыгожыя заклікі хутчэй, чым на голас уласнага розуму.

—Мяне прывялі да ўдзелу ў інсурэкцыі* пераконанні, а не прыгожыя заклікі. — Антановіч падняўся і пачаў нервова хадзіць ад стала да дзвярэй і назад. — І не якія-небудзь іншыя прычыны…

—Якія іншыя? — зацікавіўся камандзір.

Паранены чамусьці насцярожыўся.

—Якія? Вы чулі, як трапіў у атрад Арліцкі? Цяпер я магу адкрыць яго таямніцу. Аднойчы на біваку мы разгаварыліся, і ён прызнаўся, што нявеста запатрабавала ад яго доказаў смеласці.

—Bravo! Bravo! — шчыра засмяяўся палонны. — Каханне як аснова палітычных поглядаў, або Як пазбавіцца ад жаніха. Панове, вы дазволіце мне далучыцца да размовы? Можаце лічыць гэта маім апошнім жаданнем.

Ён гаварыў вясёлым бесклапотным тонам, які дазваляў прыняць ягоныя словы за жарт.

—Ніхто не мае права адмовіць чалавеку ў апошнім жаданні, — прымаючы тон палоннага, адказаў Тапор.

—Між іншым, — заўважыў ад'ютант, звяртаючыся да Антановіча, — Арліцкі браў цэйхгаўз так, нібыта ўсё жыццё толькі тым і займаўся, што браў цэйхгаўзы.

Студэнтавы вусны скрывіла пагардлівая ўсмешка.

—Мне заўсёды здавалася, што ён у любы момант можа перабегчы ад нас на баль да Беклямішава.

Словы юнака прыглушыў удар грому, але палонны пачуў іх.

—Пане Антановіч, вы згадалі тут імя губернатара. Вам вядома, дзе яго дастойнасць зрабіў сабе кар'еру?

—У паліцыі, — пазіраючы не на Крыніцкага, а некуды ўбок, адазваўся юнак.

—А ці вядома вам, што ў маладыя гады ён маліўся на Фур'е і праходзіў па справе Петрашэўскага?.. Вось што робіць час з гарачымі галовамі…

---

* У паўстанні.

Студэнт спыніўся насупроць палоннага і паклаў руку на рэвальвер.

—Гэта падобна на здзек… — з пагрозаю прамовіў ён.

—Грамадзянін Антановіч!

—Грамадзянін Тапор? — рэзка павярнуўся студэнт.

—Што яшчэ вы маеце нам паведаміць? — спакойна запытаў Тапор.

—Што… што, нягледзячы ні на што, мы пераможам!

У гэтым хлапчукоўскім выбрыку было нешта настолькі адчайнае і чуллівае, што халодныя камандзіравы вочы пацяплелі.

—Магчыма, — з нечаканай мяккасцю сказаў ён. — Але не тут. Тут у нас нічога не атрымаецца. C'est une affaire flambée*. Мужыкі вераць у цара і не вераць нам, а без мужыкоў мы — нішто. І ў дадатак паны з Віленскага жонду скасавалі ўсе акты «чырвоных». Калі хто-небудзь з гэтых «рэвалюцыянераў» трапіць мне да рук, даю вам слова павесіць яго на першым прыдатным суку.

—У Касы было дваццаць хлопаў, — сказаў Антановіч.

—А дзе яны падзеліся праз два дні? — суха спытаў Тапор.

—Успомніце, — не здаваўся юнак, — як вы чыталі маніфест у царкве і хлопы цалавалі вам рукі…

—А ўвечары таго ж дня папярэдзілі казацкія раз'езды, — сумна ўсміхнуўся камандзір. — Мужыкі хочуць, каб зямля належала ім, а такога паўстання нашы паны баяцца, як чорт крыжа. Тут увесь іхні патрыятызм імгненна сходзіць на бзік. Учора яны сплачвалі доўг перад Радзімай тым, што бадзяліся па маёнтках у канфедэратках і падымалі тосты… — Зірнуўшы

---

* Гіблая справа (франц.).

на худую спіну Антановіча, які па-ранейшаму мераў леснічоўку, ён не скончыў фразу. — А сёння садзяцца і пішуць такія вось лісты.

Тапор выцягнуў з кішэні разарваны канверт.

—Знайшоў у мяху з перахопленай поштай, — растлумачыў ён і з грэбліваю грымасаю пачаў чытаць:

—«Приставу третьего стана Пуцилло К. Е. Вчерашнего дня, возвратившись домой из губернского города Могилева, нашел я у себя там людей, которые разграбили мой дом и, собрав крестьян, объявили им какую-то противозаконную свободу. А за тем покорнейше прошу ваше благородие...» І гэтак далей. Подпіс: «Помещик Август Минкевич».

Студэнт плюнуў у качарэжнік.

—Але ёсць іншыя! — ударыў ён далонню па стале.

—З намі лепшыя людзі імперыі. — Паранены сеў і спусціў з палка ногі. На ягоным непрыгожым твары выступіў румянак.

Палонны павярнуўся да яго і насмешліва сказаў:

—Мяркуючы па вашым вымаўленні, прынамсі аднаго з гэтых людзей мы маем шчасце бачыць.

—З паўстаннем салідарныя многія мае адназемцы. Вось... — Леваю рукой Сокалаў няўклюдна разгарнуў на калене складзены ў колькі столак пакамечаны аркуш. — Вось... Гэтая адозва хадзіла нядаўна ў Аршанскім гарнізоне.

Палонны як быццам нечаму ўзрадаваўся. Ён падышоў да Сокалава і зазірнуў у паперыну.

—«Солдаты и офицеры, не обагряйте рук своих...» Так-так...

Пад цяжкім позіркам Антановіча Крыніцкі вярнуўся на сваё крэсла, але на твары ў яго засталося незразумелае ажыўленне.

—Маю паведаміць, што мне гэты... дакумент вядомы. Калі вы дазволіце, панове...

Ён скасіўся на Тапара, і той у згодзе нахіліў галаў.

—Дык вось. Месяца паўтара таму да нашага палкоўніка Мухіна заявіліся феерверкер і двое шараговых з дакладна такой праклaмацыяй, якую вы, пане студэнт… прабачце, пане інсургент, трымаеце ў руках і якая выклікае ў вас такі імпэт. Толькі не падумайце, што салдаты прыйшлі агітаваць палкоўніка. Яны прыйшлі данесці. Гэта так уласціва людзям, панове. — Палонны ўсміхнуўся нейкаю цьмянай усмешкай. — Яны сказалі, што праклaмацыю даў ім на вуліцы разам з залатоўкаю чалавек у белым паўкажушку. Натуральна, залатоўка паспела ўжо бясследна знікнуць.

Палкоўнік даставіў адозву разам з прыкметамі таго чалавека гараднічаму, дарэчы, свайму добраму прыяцелю. Праз яго мы потым і даведаліся пра далейшыя падзеі. За вечар і ноч паліцыя, як і трэба было чакаць, нікога не знайшла, а раніцою гараднічы ўспомніў, што сам бачыў на вуліцы гэтага чалавека ў паўкажушку. Гараднічы нават ведаў яго. Гэта быў… тут, панове, я раблю нота бэнэ… гэта быў нейкі пісар сёмай акругі шляхоў зносін Мечыслаў Савініч, што прыехаў на гасціны з Магілёва. А ў Воршы таксама пісарам служыць у казначэйстве ягоны родны брат. Гараднічы выклікае гэтага аршанскага пісара, і той пацвярджае, што ў брата сапраўды ёсць белы паўкажушок. А ўжо праз чвэртку гадзіны (заўважце, панове, колькі часу спатрэбілася чалавеку, каб наважыцца загубіць іншага), праз чвэртку гадзіны ва ўправу прыбег і сам гэты Мечыслаў Савініч. Прыбег і стаў дапытвацца ў гараднічага, ці не падазрае яго той у зламыснасці. І, між іншым, заявіў, што, калі атрымае пасведчанне, што невінаваты, адкрые сапраўднага злачынцу і ўкажа, дзе яго можна злавіць.

Чацвёра мужчын слухалі надзіва ўважліва.

—Мы з вамі, панове, цудоўна разумеем, што ніякага пасведчання аб невінаватасці ніхто атрымаць не можа, — працягваў палонны. — Хаця б з тае прычыны, што такіх пасведчанняў, так бы мовіць, проста не існуе ў прыродзе. Гэта самае і растлумачыў яму гараднічы. Але Савініч заяўляе, што, пазнаёміўшыся днямі з аўтарам пракламацый у цукроўні, з самых першых слоў западозрыў яго і вырашыў падтрымаць знаёмства выключна з мэтаю данесці ў паліцыю. Ён настолькі ўвайшоў у ролю, што пачаў ужо не прасіць, а патрабаваць паперу аб тым, што першым зрабіў данос. Але гараднічы не дурань і цану збіць умее. Ён заўважыў, што данесці можна і не займаючыся ўручэннем пракламацый салдатам. На гэтым таргі скончыліся, і Савініч абвясціў, што чалавек з адозвамі пешшу накіраваўся ў Віцебск. Савініч выказаў гатоўнасць асабіста ўдзельнічаць у пагоні і выехаў з двума паліцэйскімі на паштовых конях. На шостай ці сёмай вярсце яны здагналі чалавека, у якога быў пісталет і пачак пракламацый... Цяпер яго чакае катарга.

—Мярзотнік... — працадзіў Антановіч. — Страляць такіх.

Палонны падняў брыво.

—Каго вы маеце на ўвазе?

—Вашага Савініча!

—Наконт мярзотніка цалкам з вамі згодны. Але мой ён у такой самай меры, як і ваш, пане інсургент.

Зноў гакнуў і рассыпаўся сухім трэскам пярун.

—Дзеля чаго вы расказалі нам гэту гісторыю? — калі аціхлі грымоты, пацікавіўся камандзір.

—Каб спытаць, як вы збіраліся перамагчы з такімі патрыётамі, як Савініч.

—І толькі? — Тапор кінуў на палоннага хуткі позірк. Іх пагляды на імгненне сустрэліся і разляцеліся, быц-

цам більярдавыя шары пасля ўдару спрактыкаванага гульца.

Палонны сцвярджальна кіўнуў. У куточках яго цвёрдых сціснутых вуснаў нібыта затаілася ўсмешка, але ў паўзмроку леснічоўкі гэта магло проста здавацца.

—Колькі б нягоднікаў ні было сярод якога-небудзь народа, я веру, што сумленных людзей у яго ўсё адно больш, — сказаў паранены. — Я… мы ўсе… хацелі б мець за сумленнага чалавека і вас.

Антановіч, пратэстуючы, махнуў рукой.

—Паберажыце сілы, пане Сокалаў, — з'едліва прамовіў палонны. — Паверце, у вас нічога не атрымаецца. — Ён кпліва ўсміхнуўся. — Хаця, шчыра кажучы, я менш здзівіўся б, убачыўшы паміж інсургентаў сябе, а не вас. Вы, рускі чалавек, дваранін… Што прывяло вас сюды? Таксама капрыз нейкай легкадумніцы?.. — Здавалася, Крыніцкі хацеў прадоўжыць сваю думку, але чамусьці стрымаўся.

—Калі паўстанне пераможа, гэта будзе спрыяць вызваленню і маёй Радзімы, — ломкім голасам сказаў паранены.

—Вы пачынаеце займацца сафістыкай. Ваш народ і ваша Радзіма свабодныя.

—Народ, які пануе над іншымі, не можа быць свабодным. Ён разбэшчваецца і жыве ў духоўным рабстве.

Вузкія вочы Тапара як быццам расплюшчыліся шырэй і цяпер глядзелі на Сокалава з усцешлівым здзіўленнем.

—Вы ведаеце, што вас будуць судзіць значна больш сурова, чым шмат каго з вашых таварышаў? — пасля цяглай пярэрвы спытаў палонны.

—Mon siège est fait*, — Сокалаў у абладзе хвалявання тузануў параненаю рукой і зморшчыўся ад болю. — Я не ведаю, які лёс нас чакае, але мяне не пакідае

* Я зрабіў свой выбар (франц.).

адчуванне, што гэтыя некалькі дзён — галоўныя дні майго жыцця. Чалавек павінен нечым апраўдаць свой прыход на зямлю...

З-за спіны ў палоннага Антановіч рабіў Сокалаву знакі, якія выказвалі захапленне.

— Вы яшчэ вельмі малады... — У голасе ў Крыніцкага ўжо не было з'едлівасці, а чулася штосьці іншае: ці то шкадаванне, ці то незразумелы смутак.

— Не ўсё можна вытлумачыць гадáмі, пане капітан, — адказаў за параненага Тапор.

Сокалаў працягваў моршчыцца і ніяк не мог прымасціцца лацвей. Міткевіч адарваўся ад акна, кіўком загадаў студэнту заняць ягонае месца і, памацаўшы ў параненага развярэджаную руку, пачаў рабіць перавязку.

— Ніхто ў такі дождж сюды не сунецца. — Антановіч павярнуўся да вакна спінай і сачыў за ўмелымі рухамі ад'ютанта.

— У каго засталася корпія? — спытаў Міткевіч, з асцярогаю адкручваючы рудую ад закарэлай крыві рэшту бінта.

Студэнт падхапіўся і дастаў з паходнае кайстры невялікі пакунак. Словы, якія ён сказаў пры гэтым, былі неабавязковыя, але не сказаць іх ён, відаць, не мог.

— Гэтую корпію шчыпала панна Гелена...

Засяроджанасць на твары ў параненага раптам змянілася разгубленасцю, аднак ён хутка авалодаў сабой. Міткевіч паклаў на рану свежай корпіі і стаў бінтаваць. Скончыўшы, ён разарваў край бінта зубамі і завязаў акуратны вузельчык.

— Баліць? — запытаўся ён і, не чакаючы адказу, прынёс са стала біклажку.

У няпаленай хаце было халаднавата, і гэтым разам паранены зрабіў колькі глыткоў. Ён адразу закашляўся, і Міткевіч асцярожліва пастукаў далонню яму па ра-

мёнах. Ад’ютант перадаў біклажку камандзіру. Той адмоўна пакруціў галавой. У вачах у Антановіча, зусім як у хлапчука, што збіраецца выкінуць коніка, заскакалі чорцікі, але не вясёлыя, а змрочныя і зацятыя. Атрымаўшы біклажку, ён баўтануў яе і з выклікам абвясціў:

— За нашу вялікую Айчыну ў межах семдзесят другога года!

— Здаецца, я ўжо тлумачыў вам, што мы не на банкеце. — У спакойным голасе Тапара з’явіліся ноткі ўквеленасці. — У мяне склалася ўражанне, што мы з вамі ваюем за розныя мэты. Я супраць выключных правоў шляхты. Я за тое, каб даць мужыкам зямлю і сапраўдную волю. А без гэтага на адраджэнне Айчыны яны, прабачце, хацелі...

— Як вы... — задыхнуўся Антановіч. — Як вы можаце?

— Магу. Хаця б таму, што дзеля гэтага адраджэння зрабіў больш, чым вы, грамадзянін былы камандзір першага плутона. Дарэчы, я спадзяюся, вы не будзеце ўслед за некаторымі пераконваць мяне, што сяляне тых вёсак, праз якія мы праходзілі, належаць да польскага племені?

— Значыцца, вы з паноў сепаратыстаў?! З тых, што знайшлі сабе гэтую Беларусь і ўхапіліся за яе, як тапелец за трэску. Я чуў, нехта з іх нават выдае на сялянскай гаворцы газету.

— А чаму вас так устурбавала, што нехта друкуе газету зразумелаю мужыкам моваю?

— Таму што цяпер, як ніколі, трэба аб’яднацца пад адным сцягам. Сярод нашых былі такія, што хадзілі вучыць па-мужыцку ў патайнай школцы*. Я заўсёды

* У Горках напярэдадні паўстання існавала нелегальная беларуская школа, дзе выкладалі студэнты земляробчага інстытута.

казаў, што гэта памылка. Будучыня для тутэйшага народа толькі ў зліцці з намі. — Студэнт рашуча размахваў біклажкаю.

—Чаму? — у голасе ў Тапара ўжо не чулася раздражнення. Ён быў па-сапраўднаму захоплены спрэчкай.

—Хаця б таму, што… Скажыце, дзе іх паэты? Дзе гісторыкі? Палітыкі?.. У іх нікога няма.

Вузкія карыя вочы Тапара загарэліся вясёлай злосцю.

—Грамадзянін Антановіч, вы выпадкова не чулі пра спосаб, якім можна даказаць, што органы слыху ў павукоў знаходзяцца на нагах?

—?!

—Павука садзяць на стол і загадваюць бегчы. Ён бяжыць. Тады яму адрываюць ногі і зноў кажуць: «Бяжы!» Ён не можа. Адсюль робіцца выснова, што вушы ў павука на нагах.

—Я не зусім разумею… — насцярожана азваўся юнак.

—Той самы прынцып доказу, грамадзянін Антановіч. Спачатку мове цэлага народа пакідаюць правы толькі ў сялянскай хаце, а потым разводзяць рукамі: маўляў, гэты народ няздатны стварыць літаратуру. Спярша адбіраюць у яго гісторыю, прымушаюць забыць мінулае, якім мог бы ганарыцца любы еўрапейскі народ, а потым пытаюцца: дзе яго гісторыкі?..

—Bravo! — падаў голас палонны. — Баюся, вашаму юнаму сябру няма чаго запярэчыць.

—Вас можна павіншаваць, грамадзянін Тапор, — з’едліва сказаў Антановіч. — У вас з’явіўся паслядоўнік.

Тапор, пакінуўшы гэтыя словы без адказу, загаварыў:

—Пане Крыніцкі, я разумею, чаму вы слухалі нас так пільна.

—Калі вы маеце на ўвазе маё паходжанне, вы не памыліліся. Я з карэннай полацкай шляхты. Аднак, пане Тапор, я не хачу, каб у вас заставаліся нейкія ілюзіі. Гонар мне даражэйшы за жыццё. І потым, калі б я нават не быў звязаны прысягаю і спачуваў вашым поглядам, не ў маіх правілах увязвацца ў безнадзейныя справы.

—Якія справы вы называеце безнадзейнымі? — рэзка спытаў Тапор.

—Тыя, што не пакідаюць па сабе нічога, апрача крыві і сірот, — не менш рэзка адказаў палонны. — Можа, вам і вашым сябрам апошняе і неістотна, а ў мяне двое дзяцей, за якіх я нясу адказнасць перад Богам і самім сабой.

—У яго іх чацвёра, — Тапор паказаў на ад'ютанта.

Палонны знячэўку сумеўся. Ён быў падобны цяпер на чалавека, які перажывае сваю віну. Магло падацца, што капітан ведаў, колькі дзяцей у Міткевіча. Праз хвіліну ён узяў сябе ў рукі, і ўсё ж голас у палоннага гучаў ужо не так упэўнена.

—Калі я не памыляюся, пане Тапор, вы самі надоечы прызналі, што прайгралі сваю гульню.

—Я буду з вамі спрачацца, пане капітан!

—Мне здаецца, апошняе слова ў спрэчцы ўсё адно застанецца за вамі.

Злавесны сэнс сказанага змусіў параненага зноў сесці. Ён правёў вачыма па хаце, шукаючы нейкай падтрымкі, і спыніў позірк на ходзіках, гіра якіх апусцілася амаль да самае падлогі. У вачах у Сокалава мільганула роспач. Антановіч, наадварот, неяк паарлеў. Толькі ад'ютант нічым не выяўляў сваіх пачуццяў, быццам гаворка ішла аб рэчах, якія яго зусім не датычылі.

—Я буду з вамі спрачацца, — паўтарыў Тапор. — Так, цяпер наша змаганне найверагодней скончыц-

ца паразаю. Але гэта не азначае, што яно скончыцца нічым. Частцы людзей ва ўсе часы было ўласціва ўвязвацца ў так званыя безнадзейныя справы. Калі б не гэтыя людзі, мы з вамі сядзелі б сёння не тут, а дзе-небудзь каля самавара, бавячы час за размоваю, чаму нехта атрымаў чарговы чын, а ў некага выйшла затрымка. Мы былі б добранадзейныя падданыя імперыі, шчаслівыя шчасцем сытай жывёлы. Вы разумееце, пра што я кажу? Пра тое, што называецца ідэаламі. Я ўпэўнены: калі б не героі Касцюшкі, калі б не паўстанне трыццатага года, не існавала б ні сённяшняга мяне, ні маіх людзей. І вас, капітан, — таксама. — Тапор яшчэ вышэй падняў правае плячо. — Ідэалы жывыя, пакуль яны жывуць у сэрцах. Калі яны застануцца толькі ў старых кнігах, яны памруць. Кнігі можна схаваць у сховішчах, куды нельга дступіцца, а можна проста спаліць. Каб ідэалы жылі, трэба, каб за іх нехта гінуў. Такі закон. А таму — Gloria victis! Хай і цяпер мы не пераможам, але ўрэшце людзі пачнуць разумець, што яны не статак, а народ. — Тапор сціснуў пальцы ў кулак. — Народ! У яго ўжо ёсць імя і калі-небудзь з'явіцца годнасць.

—Шукайце для сваіх казаняў бязвусых хлопчыкаў, — са злосцю абазваўся палонны. — Са мной у вас нічога не атрымаецца. Найлепшае, што вы можаце зрабіць, — не цягнуць час, а расстраляць мяне, pour encourager les autres*.

Антановіч наблізіўся да камандзіра і нешта шапнуў. Тапор перамаўчаў. Яго нізкія бровы навіслі над вачыма яшчэ ніжэй.

За вокнамі шапацеў дождж. Палонны, закінуўшы нагу за нагу, з абыякавым выглядам пазіраў на ходзікі. На іх было без пяці пяць. Сокалаў імкнуўся сустрэцца вачыма з Тапаром, але той унурыўся ў пыльны кут.

---

* Каб узбадзёрыць іншых (франц.).

Стрэлкі ходзікаў паказалі пяць. Палонны раптам устаў.

— Пане Тапор, мне трэба канваір.

Антановіч ускочыў з лавы. Тапор з ад’ютантам абмяняліся хуткімі позіркамі, і Міткевіч таксама падняўся.

— Пайду я, — запярэчыў Антановіч і зрабіў крок да дзвярэй. Ён быў бледны як смерць.

— Не, — сказаў ад’ютант.

— Я! — крыкнуў студэнт.

З абраза над сталом дакорліва глядзелі на людзей валошкавыя вочы Міколы Цудатворца.

— Камандзір першага плутона! — ад хвосткіх слоў Тапара юнак міжволі выцягнуўся. — Пойдзе Міткевіч. Гэта загад.

Антановіч закусіў губу і адвярнуўся да вакна. Ягоныя плечы біла дрыготка.

Калі дзверы зачыніліся, паранены лёг тварам да сцяны. Тапор з Антановічам сачылі, як палонны і ад’ютант, які трымаўся крокі на тры ззаду, прайшлі пад дажджом паўз студню і схаваліся за рогам адрыны.

Праз нейкую хвіліну ў небе грымнула і амаль адразу загрымела зноў.

Паранены ўздрыгнуў і сеў. Боль у сініх вачах зрабіў спалатнелы твар трагічна прыгожым.

— Ходзікі… — пачаў і не скончыў Сокалаў.

Камандзір скасіў вока на застылыківач і, таргануўшы вышэйшым плячом, не адказаў. Студэнт нервова глядзеў у вакно. Нарэшце на сцежцы з’явіўся Міткевіч. Ён ішоў адзін.

— Я разумею, на вайне трэба быць жорсткім, — нібыта баючыся цішы, загаварыў паранены. — Але як гэта страшна… Калі чалавек хаваўся разам з табой ад дажджу і еў твае сухары…

—Не забывай, што ён забіў Дамарацкага і параніў Кончу, — адрывіста сказаў Антановіч.

Ляпнулі дзверы сянец, на парозе стаяў Міткевіч. Ён меў выгляд чалавека, якога кагадзе з галавой акунулі ў ваду. З барады крапала, з навылёт прамяклай світкі ўмомант набегла вялікая лужына. Не кажучы ані слова, ад'ютант прагна прыклаўся да біклажкі. Антановіч таксама маўчаў, але было відаць, што яго грызе нейкая неадчэпная думка. Яму рупіла нешта спытаць, аднак ён марудзіў, як быццам гэтае нешта было надзвычай важлівым і ад яго вельмі шмат залежала. І ўсё ж Антановіч адважыўся:

—Ён… адчуваў?

Міткевіч, няўцямна паглядзеўшы на юнака, адказаў не адразу.

—Хіба вы не зразумелі, што ён сам не хацеў цягнуць? — ад'ютант скінуў цяжкую світку і пачаў сцягваць боты.

—Ён штосьці казаў вам? — працягваў Антановіч.

—Не.

—Мне здалося, вы стралялі якраз тады, калі грымеў гром? — дапытваўся студэнт.

—Я не хачу гаварыць пра гэта, — адгукнуўся Міткевіч, пазіраючы ў акно.

—Чаму? — падазрона спытаў Антановіч.

Ад'ютант змоўчаў. Антановіч з хвіліну вагаўся і раптам імкліва выйшаў у дзверы.

—Зараз будзе бура, — прамовіў Міткевіч.

Тапор ледзь прыкметна ўсміхнуўся. Сокалаў здагадаўся, забыўшыся на параненую руку, усхапіўся з палкай і ўзбуджана забегаў па хаце. Ад'ютант змеціў, што ходзікі стаяць, спраўдзіў час па сваім «бурэ» і, падцягнуўшы гіру, пусціў ківач.

Антановіч уварваўся ў лесьнічоўку як віхор.

—Цела няма! Вы адпусцілі яго! — з перакошаным тварам і рэвальверам у руцэ ён кінуўся на Міткевіча.

Ад’ютант няўлоўным рухам выбіў з рук у юнака зброю і прыціснуў рэвальвер нагой. Яны, абодва мокрыя да ніткі, з наліплымі на лбы валасамі, стаялі адзін супраць другога і цяжка дыхалі.

—Я меў... у вас... прытулак і хлеб, — задыхаючыся, гаварыў студэнт. — Я любіў вас за мужнасць, за тое, што вашы грошы былі грашыма паўстання. Я да апошняга верыў, што вы... А вы аказаліся нягоднікам, пане Міткевіч... Я магу плюнуць вам у вочы. Грамадзянін Тапор, загадайце арыштаваць вашага ад’ютанта!

—У чым вы яго абвінавачваеце? — з непраніклівым тварам спытаў камандзір.

—У тым, што ён адпусціў на волю свайго даўняга прыяцеля капітана Крыніцкага.

—Як?! — ускінуўся паранены.

—Я быў прыняты ў ягоным доме, — студэнт з пагардаю кіўнуў на Міткевіча, — і нераз сустракаў там Крыніцкага, чуў яго імя. Я адчуваў, адчуваў, але я спадзяваўся да апошняй хвіліны... Толькі таму я змаўчаў і дазволіў ісці яму. Якая наіўнасць!..

—Грамадзянін Міткевіч, гэта праўда? — звонкім голасам запытаў паранены.

—Так, мы былі знаёмыя, — вытрымаўшы ягоны позірк, адказаў ад’ютант.

—Вы чуеце? Чуеце? — павярнуўся Антановіч да камандзіра.

—Я ведаў гэта.

—Вы хочаце сказаць, што здагадаліся?

—Не, я ведаў гэта з самага пачатку.

—Значыцца, вы... таксама спадзяваліся, што... — у голасе ў юнака жыла надзея.

Тапор пахітаў галавой.

—Тады чаму вы загадалі ісці яму?

—Дазвольце мне не адказваць на ваша пытанне. Калі-небудзь вы зразумееце самі.

—Гэта здрада! — закрычаў Антановіч. — Здрада! Здрада! — Ён быў страшны. Радзімая пляма на шчацэ зрабілася попельнай.

—Апамятайся, Восіп, — загаварыў Сокалаў. — Гэта абсурд.

Студэнт павёў вакол няўцямнымі, амаль вар'яцкімі вачыма, бяссіла апусціўся на лаўку і, абхапіўшы галаў рукамі, заплакаў.

—Ён страляў у нас... Ён забіў Дамарацкага... — вырывалася ў яго скрозь усхліпы. — Мы разам раслі... Яны не шкадуюць нас, а мы... Я павінен быў забіць яго... Хоць аднаго ворага... Хоць аднаго...

—Удзел у паўстанні вымяраецца не колькасцю забітых, — прамовіў Тапор. Ён глядзеў на юнака са спагадаю.

Плечы ў Антановіча трэсліся. Гэтае відовішча было для параненага невыносным, і ён не вытрымаў:

—Восіп! Панне Гелене было б сорамна за цябе.

Нягучныя словы падзейнічалі адразу.

—Што ты сказаў? Якое права ты маеш згадваць тут гэтае імя?

—Яно дарагое і мне, — мякка адказаў Сокалаў.

—Што?! — студэнт ускінуўся на ногі. Ён ужо не плакаў.

—Утаймуй сваю недарэчную рэўнасць, — з лёгкім сумам адазваўся паранены.

—Я хачу, каб ты выказаўся ясней!

—Восіп, мы не адны.

—Я патрабую!

—Ну добра, — пакутліва чырванеючы, сказаў Сокалаў. — Я... прызнаўся панне Гелене... у сваіх пачуццях.

—Вось як! — пагрозліва прамовіў Антановіч.

Тапор з ад'ютантам глядзелі кожны ў сваё вакно.

— Я рады, што ты супакоіўся, — сказаў Сокалаў.

— Я супакоюся толькі тады, калі ты скажаш мне ўсё.

— Няўжо ты не разумееш? Восіп, ты павінен быць варты яе кахання.

Антановіч падбег да параненага і імпэтна пацалаваў яго. Збянтэжаны і разгублены, не ведаючы, што рабіць, ён прысеў поруч з Сокалавым на палок.

У запанавалай цішыні з'явіўся нейкі новы гук. Гэта было таканне ходзікаў. Дождж высільваўся, неба ўжо не грымела.

Тапор* разгарнуў на стале мапу.

— Будзем прабірацца ў Магілёў, — сказаў ён пасля роздуму. — У бліжэйшым маёнтку зменім адзенне. З Магілёва — на захад, туды, дзе паўстанне працягваецца.

За вокнамі пасвятлела, на небе з'явіліся акрайкі блакіту.

— Апроч таго, — прамовіў камандзір, — у нас ёсць прычына зрабіць у Магілёве візіт нейкаму пісару Савінічу. Вы чуеце, грамадзянін Антановіч? Калі вы будзеце настойваць, мы, бадай што, даручым гэты візіт вам.

Студэнт кіўнуў стрымана, але ў ягоных вачах была ўдзячнасць.

— Трэба ісці, — сказаў камандзір.

Чацвёра мужчын падняліся і разабралі з пірамідзы зброю.

1985

---

* З тае прычыны, што інсургенты, якія сталі героямі гэтай гісторыі — рэальныя асобы і названыя тут сапраўднымі імёнамі, неабходна заўважыць, што пад мянушкаю Тапор хаваў сваё імя адзін з прадстаўнікоў «чырвонага» крыла паўстання, на той час вайсковы начальнік Магілёўскай губерні Людвік Звяждоўскі (1825–1864).

Рандэву на манеўрах

—Божа мой, пані Людвіка, ну як вы маглі падумаць... Ну няўжо ў вас сапраўды такое жорсткае сэрца? Што мне зрабіць, каб зноў убачыць, як вы ўсміхаецеся? Кажу, як на споведзі: я бязгрэшны, але дзеля вашае ўсмешкі я гатовы стаць на калені. Што?! О богі! Як да вас магла прыйсці такая думка? Пасля ўсяго, што было ўчора... Хіба мне гэта прыснілася? А калі нават і прыснілася, вы бачылі той самы сон. Вы таксама былі ў эдэме...

Пані Людвіка, дарагая мая... Буду размаўляць з вамі вось так, на каленях... Ну проста сабраліся ў палкавога камандзіра... Яго вялікасць зацвердзіў загад на двух афіцэраў... Некалькі келіхаў шампанскага за сяброўскім сталом... Ну так, я спазніўся, я крыху падшафэ... Mea culpa, mea maxima culpa*. Але, пані Людвіка, няўжо вы не разумееце, што прычына ў іншым...

О, называй меня безумным! Назови
Чем хочешь; в этот миг я разумом слабею
И в сердце чувствую такой прилив любви,
Что не могу молчать, не стану, не умею!

Божа мой, ну, вядома, праўда! Ды я кожную хвіліну дзякую небу за тое, што паслала мне вас. Страшна нават уявіць, што мог бы не трапіць на гэтыя манеўры, застацца ў сталіцы... Нарэшце вы ўсміхнуліся. У вас такая мілая ўсмешка, яна нагадвае мне ўсмешку маёй мамы.

* Мой грэх, мой страшэнны грэх (лац.).

Падымаюся, падымаюся… Вядома, не… Хіба можна адмовіцца ад *вашага* запрашэння? Дый, сказаць па шчырасці, цэлы дзень у роце, апрача шампанскага, ні расінкі.

Які стол! Пані Людвіка, зараз я зноў укленчу. У гэтай іпастасі вы таксама геній. Пры чым тут кухар? Ніякі кухар не здатны скласці такое меню. А гэта і ёсць славутыя вушкі з грыбамі, якія вы абяцалі?.. Не, сядайце насупраць, каб можна было кожнае імгненне абдымаць вас вачыма. Даруйце мне гэтую экзальтаванасць. Вы ведаеце, што ў шампанскага тут алібі…

Я болен, я влюблен; но, мучась и любя,—
О, слушай! О, пойми! — я страсти не скрываю…

Мальвазіі? У такім разе прашу ваш лафітнік. З вашага дазволу — я чаго-небудзь мацнейшага… А гэта, калі не памыляюся, той самы паштэт з рыжыкамі. Геніяльна!

Першы тост — за вас! За вас і за цудоўны месяц, які ў нас наперадзе! О, пані Людвіка, не мучце мяне! Я кажу пра наш *першы* месяц. Ну хіба мы ўчора пра ўсё не дамовіліся? На Каляды прыедзеце да мяне ў першапрастольную… Вядома, найперш да сына. Як цудоўна, што вы адправілі яго ў пансіён менавіта ў Маскву! Пазнаёмлю вас з maman, зімою яна заўсёды ў сталіцы. Паездзім па тэатрах… У Малым з’явілася летась дзяўчынка, якой прарочаць вялікую будучыню. Марыя… Марыя Ярмолава… Не, актрысы існуюць для мяне цяпер толькі на сцэне… Заручыны можна абвясціць на Вялікдзень. Улетку — абавязкова ў Крым, там, каля Ялты, у maman маленькі ўтульны дамок. Прынамсі, месяц ён будзе належаць нам. Такі, ведаеце, асколак мусульманскага раю. Татары, сонечнае крымскае віно… Будзем засынаць раніцай пад шум прыбою… За вас!

О, дзякую! Неадменна і паболей. Такі зваблівы пах! Як гэта называецца? Ма-чан-ка? Дзікунская назва! І з гэтае прычыны яна яшчэ смачнейшая. Калі дазволіце, глыток мальвазіі…

Ведаеце, пані Людвіка, здараецца, што ўвосень позна ўвечары ці ўначы едзеш кудысьці — мокры, пануры, агорнуты безнадзейнасцю, — і здаецца, што вось так, у цемры, будзеш ехаць бясконца, і ноч гэтая ніколі не скончыцца, і наперадзе ў цябе толькі імжа, гразкая дарога, голыя палі і безнадзейнасць…

І раптам, ужо тады, калі ўпакорыўся лёсу і гэтай дарозе з яе вечнай, усёабдымнай самотай, тады наперадзе, недзе за мокрымі прысадамі, — агні, цёплыя светлыя вокны, жаночы смех… Вы разумееце?..

У псіхолагаў ёсць такі выраз — déja vu*… О, ну што вы! Я не магу вас пакрыўдзіць — ні словам, ні нават думкай. Я хачу сказаць: тое, што цяпер адбываецца, ужо жыло ўва мне як светлая надзея. Не толькі вы, вашы цудоўныя валасы, вашы вочы, рукі, радзімка на мочцы маленькага вушка… Мне здаецца, і гэты вось камін, і клавесін, і гравюра — так, Міцкевіч, я пазнаў, — і гадзіннік… Яны таксама жылі ў маёй памяці яшчэ за шмат гадоў да нашае сустрэчы.

Я раблюся сентыментальны… Даруйце, дарагая, я не пытаюся, што здарылася з вашым мужам, чаму вы так рана засталіся адны… Паверце, хто б ён ні быў, я паважаю яго, бо калісьці вы даверылі яму свой лёс. Але я не хачу нічога ведаць. Я не хачу, каб паміж намі нехта быў. Нават у мінулым.

Дзякую, з вялікім задавальненнем. Усё, да чаго дакранулася ваша рука… Я паўтараюся, але я сапраўды не веру свайму шчасцю. Тут, у гэтым мядзведжым кутку, дзе да рэстарацыі, да цырульні, да… Даруйце, дара-

* Тое, што ўжо бачыў (франц.).

гая, гэта я цытую нашага штабс-капітана Пішчыкава, у яго свой набор прыкметаў цывілізацыі.

Напэўна, я замучыў вас прызнаннямі. Я і сам адчуваю, што, калі гэтыя словы паўтараеш, яны губляюць свой залаты запас. Буду паўтараць іх моўчкі. Усё роўна, пра што б ні гаварыў з жанчынаю, якую… Вы разумееце… Будзем проста размаўляць і глядзець адно на аднаго.

Кропельку лікёру? А я, з вашага дазволу, пакаштую амброзію з таго залацістага графінчыка. Між іншым, згаданы штабс-капітан Пішчыкаў мае ўнікальны талент. Пераняць любы почырк яму гэтаксама лёгка, як мне выпіць гэты кілішак. Неяк на вучэннях пад Вязьмай Пішчыкаў, уявіце, напісаў почыркам палкавога камандзіра загад… Дзякую, проста цуд… Выбачайце, на чым я спыніўся? А, загад… Загад быў такі: што б там ні было, даставіць з павятовага горада і здаць пад распіску штабс-капітану Пішчыкаву тузін шампанскага. А напярэдадні мы ў тым гарадку добра-такі павесяліліся, так што, па нашых разліках, ні ў адной з дзвюх тамтэйшых рэстарацый не магло ацалець ні пляшкі боскага напою. І што вы думаеце? Прапаршчык, якому ўручылі загад, — вядома, навічок, толькі з кадэцкага корпуса, — ледзь не загнаў каня, але шампанскае здабыў. Потым, калі ўсё раскрылася, запатрабаваў ад Пішчыкава сатысфакцыі, і справа была на валасок ад дуэлі…

Цудоўны паштэт! А яшчэ быў пацешны выпадак… Адзін наш таварыш… Увогуле афіцэр такога дапускаць не павінен, але ён быў зусім юны, даруем яму… Дык вось, у яго спатканне з дамай сэрца, прычым не проста спатканне, а такое, калі ўсё можа вырашыцца, а ён праз сваю маладосць ад хвалявання так выпіў, што не толькі не здольны з’явіцца сам — нават чыркануць колькі слоў. Тады мы ўсе разам ствараем ну проста

геніяльны ліст, а Пішчыкаў перапісвае... вядома, почыркам нашага закаханага...

Я не стаміў вас, дарагая? Але ж вы памятаеце: пра што б я ні казаў вам, усё роўна...

І вось назаўтра ў той дамы — не тое каб хоць нейкая крыўда... Яна перажывае нешта незямное, яна гатовая ехаць за абраннікам на край свету...

Дарэчы, яны пажаніліся і шчаслівыя. Мастацтва творыць дзівосы.

Зрэшты, забаўных гісторый, дзе замешаны талент нашага Пішчыкава, — безліч. Аднойчы яго ўнікальныя здольнасці прыдаліся нават у справе дзяржаўнай. У час мяцяжу... Не-не, не буду стамляць вас, пані Людвіка, тым больш — гісторыя не з самых вясёлых... Што вас здзівіла? Так, дарагая, у гэтым краі я не першы раз. Дзесяць гадоў таму... З вашага дазволу... Няма слоў!.. Тут, дарагая, засталася мая маладосць. Тут я пачуў песню кулі... не той, якую выпускаеш па мішэні на стрэльбішчы, — той, якую выпусцілі па табе самім. Тут пахаваў сябра па корпусе. Нашы ложкі стаялі ў дартуары побач. Але не будзем пра гэта. Сёння я хачу казаць вам толькі нешта вясёлае і пяшчотнае, каб бясконца бачыць вашу ўсмешку. Не памятаю, калі мне было так цудоўна і лёгка, як зараз... N’est-ce pas, que nous serons heureux*. Мне хочацца чытаць вам вершы. Вам падабаецца Фет? Я бачыў у вашай бібліятэцы яго томік... Не, дарагая, Фет не можа не падабацца. Міцкевіч? А я люблю Фета... Можа, таму, што ён таксама афіцэр...

Какое счастие: и ночь и мы одни!..

Вы ведаеце, пані Людвіка, мы з ім знаёмыя, нават пілі на брудэршафт. А сустрэліся пры вельмі цікавых акалічнасцях. Уявіце сабе... Яшчэ кропельку? З вялікай

---

* Мы будзем шчаслівыя, праўда (франц.).

прыемнасцю. Ваш лафітнік… А было так. Уявіце сабе… Пра што? А, зноў Пішчыкаў… Далібог, я пачынаю раўнаваць. Дзесяць гадоў таму? Паверце, дарагая, маё знаёмства з Фетам — гэта больш забаўна. Аднаго разу ў Маскве… Ну, калі вам так хочацца… Ваша жаданне — закон.

Дык вось, аднаго разу — калі гэта вас так зацікавіла — Пішчыкаву давялося перапісваць лісты мяцежнікаў. Думаю, іх дзеці павінны багаслаўляць яго. Ён справіўся з загадам бліскуча. Не, я не памыліўся, менавіта з загадам.

Пані Людвіка, пашкадуйце мой настрой, у такі вечар у мяне няма аніякай ахвоты вяртацца ў тыя гады. Край заміраны і дае трону верных слуг. Падзякуем за гэта Усявышняму. Хіба змаглі б мы з вамі, дарагая, сустрэцца, калі б… Я ўсё ж раскажу вам, як мы пазнаёміліся з Фетам. Вы ведаеце, ён служыў у кавалерыі…

Пані Людвіка, даруйце, але вы мяне здзіўляеце… Вядома, чытанне чужой карэспандэнцыі пярэчыць этычным і іншым нормам цывілізаванага свету. Але, пані Людвіка, я ўсё ж пастараўся б пазбегнуць такіх слоў… Ёсць сітуацыі, калі…

Вы настойваеце? Ну, зразумела, гэта былі лісты не простых мяцежнікаў… Але… Тады, калі дваране ўжо падпісвалі вернападданніцкія адрасы гасудару імператару, трое ас… гэтыя трое…

Добра, пані Людвіка. Шчыра кажучы, я ўражаны, але я не магу вам адмовіць. Хачу толькі, каб вы зразумелі: ішла вайна… Быў загад самога начальніка краю яго сіяцельства Мураўёва, няхай будзе яму зямля пухам. Да Міхаіла Мікалаевіча можна, вядома, ставіцца па-рознаму, але я перакананы, што не прызнаваць яго дзяржаўнай мудрасці могуць адно недалёкія людзі. Калі б не яго розум і воля… Гэта разумелі ўсе. Нават

Някрасаў са сваёй нястомнай, з дазволу сказаць, сатырычнай музай, нават гэты ці то ліберал, ці то рэвалюцыянер прысвяціў яго сіяцельству оду. Між іншым, даволі бяздарную.

Бокал заздравный поднимая,
Еще раз выпить нам пора
Здоровье миротворца края!
Так много ж лет ему. Ура! —

і гэтак далей.

Мне выпаў гонар сустракацца з графам і слухаць яго прамову перад дэлегатамі мясцовага дваранства. Я добра запомніў ягоныя словы: *Забудзьце наіўныя летуценні і мары, панове, і памятайце, што, калі вы не станеце тут па сваіх думках і пачуццях адданыя расейскаму трону, вы будзеце іншаземцамі і павінны пакінуць край.*

Асмелюся выказаць надзею, што гэтыя словы блізкія і вам... Блізкія сваёй мудрасцю. Ваш сын, якому я мару замяніць бацьку, вучыцца ў пансіёне ў Маскве, а не ў Варшаве. Не магу не адзначыць разумнасці вашага рашэння. Не, ну што вы... Дазвольце вас запэўніць, гэтыя друкаваныя аб'явы на грамадскіх будынках і канторах — *Размаўляць толькі па-расейску!* — у культурнага чалавека яны не могуць выклікаць нічога, апроч абурэння. Упэўнены, што яго сіяцельства не ўхваліў бы такіх абразлівых забаронаў. Міхаіл Мікалаевіч быў мудры чалавек. Ён лічыў, што адна школа — зразумела, расейская — зробіць больш за цэлую армію.

Дарагая, мы загаварылі з вамі на тэмы, якія, далібог, дрэнна стасуюцца з нашым вечарам і з маімі пачуццямі. Можа, нарэшце...

Што было ў тых лістах?.. Пані Людвіка, ну што маглі пісаць фанатыкі, якія насмеліліся кінуць выклік

гасудару імператару, а значыцца, і самому Богу? Замест таго каб перадаць бацькам і каханым словы пяшчоты і любові, яны, стоячы ўжо на краі… Нават у такім становішчы яны спрабавалі падтрымліваць ідэі мяцяжу. Прапускаючы такія лісты, мы, па сутнасці, самі рыхтавалі б новых бунтаўшчыкоў…

Ну, калі вы настойваеце… Я ўжо, здаецца, казаў, іх было трое. Адзін з лістоў я асабліва запомніў, бо ён, як высветлілася, — уявіце сабе — быў напісаны польскімі літарамі на гаворцы тутэйшых мужыкоў. Гэтаксама, як выдаваў свае падбухторніцкія ліcткі так званы камісар Гарадзенскай губерні Вікенцій… Вікенцій… Зрэшты, сутнасць не ў прозвішчы, якое раней ці пазней, але непазбежна забываюць. І вось аўтар таго, так бы мовіць, мужыцкага ліста патрабаваў ад жонкі выхаваць сына патрыётам… Іду ў заклад, што вы памыляецеся… не вялікай Польшчы, а, з дазволу сказаць, нейкай Бе-лару-сі… Гэтыя мясцовыя сепаратысты — на шчасце, іх у прыродзе, прынамсі з гэтага боку Урала, відаць, ужо не засталося — вельмі небяспечныя. У тым сэнсе, што Расеі для выканання яе высокай гістарычнай місіі яшчэ адзін, да таго ж штучна створаны народ зусім не патрэбны. Лішні народ — лішнія праблемы.

З вашага дазволу… Вам таксама? З задавальненнем…

І вось што, калі мы ўжо так шчыра гаворым, цікава. Уявіце сабе, пані Людвіка. Пішчыкаў, гэты не абцяжараны прынцыпамі цынік, спачатку адмаўляўся… адмаўляўся пусціць у ход свой талент, спасылаючыся на… А! Думаю, гэта была звычайная прыхамаць. Але загад ёсць загад.

Вы не памыліліся… Лісты, тыя, што меркавалася адправіць замест арыгіналаў, былі ўжо недзе падрыхтаваныя; здаецца, я не памылюся, калі скажу, што ў канцылярыі ў яго сіяцельства. Заставалася толькі

перапісаць іх адпаведным почыркам. Вядома... Нашы падапечныя пісалі, што зрабілі фатальную памылку... прызнаюць усю марнасць і непатрэбнасць барацьбы... заслугоўваюць самага суровага пакарання. Давалі наказы блізкім — захоўваць вернасць гасудару, выхаваць у такім духу дзяцей... Зразумела, усе тры лісты былі перапісаныя па-польску...

Калі дазволіце, яшчэ глыток...

Не, пошце вырашылі не даверыць. Усе лісты адрасатам даставілі афіцэры. Скажу шчыра, сярод іх быў і я. Асмелюся паўтарыць, я лічу гэта маральным. Трэба глядзець наперад... Няўжо вы хацелі б, каб некалі ваш сын таксама кінуў сям'ю на вырак лёсу і пайшоў у лес?.. Вось бачыце... Так, уручыў асабіста... Магу вас запэўніць, талент Пішчыкава зрабіў яшчэ адзін цуд.

Пані Людвіка, мне здалося, што вы... Вам блага?.. Дзякаваць Богу... Можа, вады?.. Добра, але ў такім разе я дазваляю вам толькі маленькі глыток. Мне не падабаецца колер вашага твару.

Можа, нарэшце пакінем гэтую тэму?.. Што было з тымі трыма? Пані Людвіка... Вы настойваеце? Ну добра... калі вы настойваеце... У вайны свае законы. Страшныя законы, пані Людвіка. Гэтыя людзі ведалі, на што ішлі...

Што з вамі?! Божа, наш вечар так цудоўна пачаўся...

Што вы сказалі?! Як вы загадаеце разумець вашы словы? Мадам! Як вы сабе дазваляеце гаварыць з расейскім афіцэрам?! Як вы смееце?!

1989

Далёка да вясны

Аляксандр павінен памерці. Ён памрэ, а разам з ім памрэм і мы, яго ворагі і забойцы.

Чалавек адклаў вечнае пяро і задумаўся.

За вакном яшчэ быў змрок, але дзесьці ўжо нараджаўся новы дзень. Першы дзень вясны, падумаў чалавек.

У гэтую ноч ён крыху нечакана для сябе самога спаў моцна і нічога не сніў, хоць прахапіўся вельмі рана. Сёння ён меў шмат клопатаў, куды болей, чым у звычайны чалавечы дзень, і першы з іх быў вось гэты — пяро і аркуш паперы, на якім застануцца ягоныя думкі.

У пакоі, увесь абсталюнак якога складаўся з вузкага, як труна, ложка, незасланага стала пры вакне і крэсла, было зімна, але чалавек не адчуваў холаду. Ягоны позірк адарваўся ад вакна і слізгануў па стале. Побач з газавай лямпай стаяла вялікая талерка з грубай парцаляны, на ёй чарнела горка попелу ад спаленых увечары папераў. Чалавек адчыніў фортку, вытрас попел у досвітную цямрэчу і паставіў талерку на падваконне. Парадак на стальніцы спадабаўся яму, але, каб зноў узяцца за пяро, чалавеку яшчэ нечага не хапала.

Ён узяў лямпу і падышоў да невялікага авальнага партрэта, што вісеў на голай сцяне над ложкам. З пажоўклай фатаграфіі глядзела маладая жанчына ў белай сукні. Яны былі надзіва падобныя: чалавек, што стаяў перад партрэтам, таксама меў не больш за дваццаць пяць гадоў, у яго быў такі самы высокі чысты лоб і ўважлівы пагляд з-пад тонкіх броваў, такі самы ўпэўнены і прыгожы малюнак вуснаў…

Ён зняў фатаграфію, і ягоны твар перасмыкнула: ад святла па сцяне разбягаліся прусакі. Узяўшы з падваконня кнігу, ён на хвілю затрымаў яе ў руках — гэта быў інстытуцкі падручнік фізікі, потым паставіў кнігу «хаткай» і прыладзіў партрэт так, каб сустракаць матчын позірк.

Было чуваць, як наверсе ўжо затупала, ставячы самавар, прыслуга. Ён яшчэ некалькі імгненняў памарудзіў, а потым схіліўся над сталом. Пяро лёгка, нібы чалавек пісаў звычайны ліст, забегала па паперы.

Не перачытваючы, ён паклаў ліст у кішэню сурдута і адразу пачаў апранацца.

Рэзка ляпнулі дзверы параднага. Чалавек, праводзячы вачыма лёгкі вазок з бесклапотным, яшчэ начным жаночым смехам, з насалодаю ўдыхнуў марознае паветра, наставіў каўнер падношанага зімовага паліто і рушыў па пустэльнай вуліцы.

У конусах святла пад ліхтарнямі вецер круціў рэдкія сухія сняжынкі. Цераз вуліцу паўзлі белыя вужакі дуйкі. Чалавек здзівіўся, што яму цёпла ў не надта ўгрэўнай апратцы. Першы дзень вясны, зноў падумаў ён і сам сабе ўсміхнуўся.

Жаночы смех з санак, што схаваліся за павароткаю, яшчэ звінеў у вушах, і яму згадаўся іншы, грудны і ціхі, як галубінае буркаванне, смех Юлі, а на памяць усплыла ўся нядаўняя паездка дахаты. Бадай, толькі цяпер, на прадзьмутай вятрыскам вуліцы, ён па-сапраўднаму даў веры, што тыя тры дні не прымроіліся яму, а папраўдзе былі.

Усё гэта было. І перамеценая завеяй вечаровая дарога з густымі ценямі ад сумётаў, і пырханне акрытага гунькаю дэраша, і прыхільнае маўчанне знаёмага мужыка, што няраз падвозіў яго, яшчэ гімназіста, ад станцыі. А потым — сонная, занесеная снегам да самых стрэх вёска, і маёнтак, і дзверы, што дыхнулі

прытульным цяплом, і ўсцешана-недаверны Юлін ускрык.

Пакуль падносілі чарку возніку і хапатліва збіралі на стол у гасцёўні, ён адчыніў валізку з пецярбургскімі гасцінцамі: памаранчамі і рахат-лукумам для ласухі Юлі і скрыначкай гаванскіх цыгар — бацьку. Сястра няўзнак падкралася ззаду і, паклаўшы падбародак яму на плячо, з пералівамі ў голасе спытала:

—Ой, Ігнась, і хто табе так хораша склаў валізку? Напэўна, нейкая панна?

—Так, панна. У мяне шмат добрых паненак ёсць,— жартам адказаў ён.

—Не веру! — тупнула ножкай Юля. — Толькі адна.

Яшчэ перад адыходам цягніка, на сталічным вакзале, няўважліва слухаючы ў купэ суседа, які, задыхаючыся ад патрыятызму, чытаў газетнае паведамленне, што генерал Скобелеў узяў апошні форт тэкінцаў у Закаспійскім стэпе, Ігнат наважыў забыць, што яго чакае, і жыць гэтыя тры дні бестурботна і шчасліва, як тады, калі прыязджаў дахаты з гімназіі. Ён не надта верыў, што з ягонае задумы нешта атрымаецца, але, як ні дзіўна, часам яму сапраўды ўдавалася забыцца на ўсё і пачуць сябе бесклапотным. Відаць, сама душа ведала, што гэтыя тры дні патрэбны яму менавіта такімі, каб потым ён быў даастатку моцны і не зрабіў аніводнае памылкі.

Жаданая шчасная бесклапотнасць агортвала яго ўранні, калі ён прачынаўся на старой, знаёмай з маленства пярыне і сцішана глядзеў на марозныя візэрункі на шыбах. У тыя хвіліны згадвалася нешта светлае і неацэннае — дзяўчынка-падлетак, з якой яны на куццю няўмела і, відаць, абое ўпершыню ў жыцці цалаваліся ў халодных сенцах, вандроўны катрыншчык-паляк, якога бацька прытуліў у маёнтку на цэлы месяц, і ледзь не штовечар яны ўдвух — катрынка

і скрыпка — давалі хатнія канцэрты для ўсёй ваколіцы. Ён перагортваў у ложку «Шляхціча Завальню»[*], і схаваныя ў гэтым томіку задаўненыя дзіцячыя страхі, цмок з пеўневага яйка і вядзьмарка Белая Сарока, здаваліся яму больш рэальнымі, чым назіранні за царскімі выездамі або лекцыі аб дынамітных прыладах.

Перад полуднем, паглядаючы на старую кухарку Тэклю, якая слугавала за сталом, ён весела дэкламаваў на памяць:

І з пастаялкай жур сцюдзёны,
А з кашы сала аж цякло,
Ды і гусяціны смажонай
Уволю ўсім багом было.
Як унясла ж на стол каўбасы,
Бліны аўсяны ў рашаце,
Аж слінкі пацяклі ў Тараса
І забурчэла ў жываце…

Побач з самотнай постаццю ранняга прахожага спыніўся рамізнік. Але чалавек адмоўна махнуў рукой. Ён яшчэ меў часу пабыць сам-насам са сваімі прыга́дамі, з самым, можа, дарагім, што ў яго цяпер заставалася.

Юля, улюбёная сястра. Яна так і не здагадалася… Яна раскладвала пасля вячэры пасьянс, а ён маленькімі глыткамі піў завараную на баркуне гарбату.

—Што кажуць карты? — знешне бестурботна, але з нейкай лёгкаю трывогай спытаў ён.

—Што хутка тваё вянчанне,— пачырванеўшы, адказала сястра. — Я ўяўляю, як ты цяпер жывеш там, у Пецярбургу, — мройліва працягвала яна. — Увесь дзень займаешся навукай, а ўвечары… Увечары вы

[*] «Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях» — кніга аднаго з пачынальнікаў новай беларускай літаратуры Яна Баршчэўскага.

з ёю едзеце ў тэатр. Напэўна, вы бываеце на балях. Уяўляю, як ты вядзеш яе пад руку цераз залу, абое такія маладыя, прыгожыя...

—Паваражы сабе, — мякка спыніў ён сястру, пазіраючы на тонкія чорныя абадкі сваіх пазногцяў, так і не адмытыя сляды доўгай работы са шрыфтамі. Яна даведаецца пра ўсё, але няхай гэта будзе не цяпер, думаў ён. Ігнат не хацеў, проста не мог разбурыць створаны яе фантазіяй свет, у якім ён нібыта жыў. У гэтым свеце не было месца нелегальнай друкарні, арыштам, пакараннямсмерцю на досвітку.

—Паваражы сабе, — паўтарыў ён.

У тыя тры дні ён чуўся добра і з бацькам, хоць яны ніколі не былі блізкія. Ігнат змеціў, што пасля матчынай смерці гэты цяжкі, часам нават дэспатычны чалавек хутка ссівеў і страціў усю нядаўнюю ўпэўненасць. Седзячы за сталом, бацька часта кідаў патайны позірк на такі самы, як і ва ўбогім сынавым жытле, авальны партрэт і потым доўга праціраў насоўкаю пенснэ. Гэта кранала Ігната і прымушала даравацьбацьку яго неразуменне, ягоныя былыя папрокі, што сын, найлепшы вучань Беластоцкай рэальнай гімназіі, забіў сабе галаву хімерамі і можа наклікаць бяду на ўсю радзіну Грынявіцкіх. Ігнату хацелася, каб бацька не ведаў, што сын паўгода таму выключаны з інстытута, і ён старанна пераводзіў усе рызыкоўныя размовы на падзеі ў Грынявічах і наваколлі. Бацька нічога не заўважаў, ахвотна і неяк мітусліва адказваў на нішчымныя пытанні і нараджаў у сынавай душы яшчэ большае шкадаванне.

Але ўсё было, відаць, не так проста.

У апошні вечар ён папрасіў бацьку сыграць на скрыпцы, і той знячэўку зайграў паланэз, прысвечаны Касцюшку. Ужо назаўтра, у цягніку, калі за вакном купэ праносіліся аблітыя нежывым месяцавым святлом аснежаныя беларускія лясы і ў ім зноў загучала,

паланіўшы душу, урачыстая і журботная мелодыя паланэза, Ігната апякла раптоўная думка: «Няўжо бацька здагадаўся?..»

Тае начы ў яго быў прыступ паняверкі, яму ўявілася, што край ужо немагчыма абудзіць, што ўсе надзеі згарэлі ў полымі апошняга паўстання і застаўся толькі халодны попел. «Ці не паспяшаліся мы назваць гэты люд нацыяй? — думаў ён. — Хочам заявіць аб ягоных правах, назвалі будучы часопіс «Гоманам»*, але ці загамоніць беларускі люд, ці паўстане? А мо зноў, як пачнецца паўстанне, будзе выдаваць змагароў, вязаць інсургентаў?..»

Ачуўшыся ад успамінаў, Грынявіцкі зразумеў, што ўжо некалькі хвілін стаіць перад патрэбным яму будынкам на Цялежнай. Як і дамоўлена, у вакне быў відзён вазон з пеларгоніяй. Кішанёвы гадзіннік паказваў без пяці восем.

Ён прыйшоў першы і, хоць раней не верыў у прыкметы, падумаў, што гэта добры знак. Добры не ў звычайным, а ў ягоным, толькі ягоным разуменні.

Услед за Ігнатам па адным з'явіліся і трое астатніх. Павітаўшыся, яны замаўчалі, і, бадай, маўчанне гэтае было больш шчырым, чым нейкая магчымая размова.

Двое засталіся ў вітальні, уладкаваўшыся каля дзвярэй на засланай зялёным аксамітам кушэтцы. Трэці, высокі бландзін з поўным тварам і даўгімі, зачасанымі назад валасамі, якому не набегла яшчэ і дваццаці, прайшоў у другі пакой, да Грынявіцкага, і на Ігнатаву душу адразу лёг ужо звыклы цень. Ён пераконваў сябе, што мусіць насамперш паважаць гэтага хлопца, самага маладога між імі, за згоду ахвяраваць жыццём, пераконваў, што сваімі думкамі абражае яго, аднак

* «Гоман» — нелегальны гектаграфічны часопіс, орган беларускай фракцыі таварыства «Народная воля», які пачаў выходзіць праз тры гады пасля апісаных падзей.

быў пэўны, што на месцы Выканаўчага камітэта ён выбраў бы чацвёртым іншага. У паводзінах маладзёна яго штосьці насцярожвала. Нават зараз Ігнат убачыў знарочыстасць у тым, што хлопец гартаў узятую з этажэркі «Ниву». Але гэта была не непрыязнасць, а трывога. Кінуць бомбу не так ужо і цяжка, думаў Ігнат. Неймаверна цяжэй да канца застацца чалавекам. Як ён будзе паводзіць сябе, калі трапіць у рукі жандараў? Ці не возьме верх над усім інстынкт самазахавання, ці не захлісне душу жаданне жыць, выжыць любой цаной? А там умеюць зламаць слабога, там умеюць правесці душу праз усе кругі здрады і потым, пакінуўшы ад чалавека адну абалонку, выкінуць яго на сметнік.

Намаганнем волі Грынявіцкі абарваў свае думкі.

Дзесьці, яшчэ схаванае камяніцамі вялізнага горада, узышло сонца. Дзесьці спяшалася сюды Соф'я. Дзесьці чакалі сённяшняга выбуху таварышы. Яны пачуюць яго, пачуюць і ў сталіцы, і ў самых аддаленых кутах імперыі. Выбух будзе напамінкам усім тыранам, будзе помстаю за ягоны абылганы, зняважаны народ.

З нейкай пільнаю ўвагай разглядаючы герань, якая зацвітала на вакне ружовымі кветкамі, Грынявіцкі злавіў сябе на тым, што ў ягонай свядомасці гучаць радкі з ранішняга ліста. Было такое адчуванне, быццам нехта дастаў запавет з кішэні і чытае яго ўголас, і ён, Ігнат, прагна слухае.

«Што будзе далей?.. Я баюся... мяне палохае думка, што наперадзе яшчэ шмат дарагіх ахвяр. Апошняя смяротная бітва, я веру, ужо недалёка. Яна залье палі і нівы крывёю, але гісторыя сведчыць, што раскошнае дрэва свабоды патрабуе чалавечых жыццяў. Я не буду жыць ніводнага дня, ніводнае гадзіны ў светлы час перамогі, калі народы імперыі стануць вольныя... Лёс асудзіў мяне, але гэта неабходна. Гэта неабходна дзеля тых, хто прыйдзе пасля нас...»

Ён баяўся пачуць хоць водцень фальшу ці няшчырасці, ды не пачуў іх, і з гэтае хвіліны запавет належаў ужо не яму, а тым, хто застанецца.

Соф'я з'явілася каля дзевяці, калі яны пачалі хваляваца; ён пазнаў хуткі стукат яе абцасаў у калідоры. Пры сустрэчы ён зазвычай цалаваў ёй руку. Соф'і гэта ніколі не падабалася, але яна кожны раз з грымаскаю незадавальнення ўсё ж цярпела ягоную цырымоннасць і дазваляла крануць вуснамі свае пальцы. Грынявіцкі не збіраўся адступаць ад завядзёнкі і сёння, аднак выгляд Соф'і спыніў яго. Бледная і змарнелая, з хваравітым бляскам у вачах і плямамі нездаровага румянцу на шчоках, яна паставіла важкі клунак на стол і задыхана села.

—Андрэя*... арыштавалі... — выдыхнула яна і закрыла далонямі твар.

Ігнат змусіў сябе застацца на месцы. Спакойна, загадаў ён сабе. Спакойна.

Праз хвіліну Соф'я паднялася і, знаёмым рухам скінуўшы з галавы хустку, загаварыла сваім звычайным нягучным голасам:

—Нашы тэхнікі зрабілі толькі палову бомбаў, па адной на кожнага. На большае не хапіла часу.

Яе на момант перапыніў прыход рослага мужчыны з чорнаю барадой. Побач з клункам Пяроўскай ён асцярожна апусціў свой і аднымі вачыма сумнавата ўсміхнуўся Ігнату. Гэта быў кіраўнік групы тэхнікаў Кібальчыч.

—У вас не будзе бомбаў для абароны, — гаварыла Соф'я. — І запасных на выпадак няўдачы таксама не будзе.

---

* Андрэй Жалябаў разам з Соф'яй Пяроўскай уваходзіў у склад кіраўніцтва «Народнай волі» і непасрэдна ўзначальваў падрыхтоўку да пакарання смерцю Аляксандра II, якое адбылося 1 сакавіка 1881 г.

Яна абвяла мужчын вачыма. Кібальчыч вінавата ўтупіўся ў падлогу, аднак Грынявіцкі ведаў, што і Кібальчыч, і зямляк-магілёвец Рыгор Ісаеў, усе тэхнікі зрабілі што маглі, і нават болей.

Соф'я затрымала спакойны пагляд на Ігнаце, і ён уразіўся, як гэтая маленькая жанчына валодае сабой пасля арышту каханага. Толькі хвіліну слабасці, адну хвіліну дазволіла яна сабе, каб зноў стаць такой, якою ён яе ведаў. Ён ніколі, мо таму, што яшчэ ніколі не кахаў, не прызнаваў вяршэнства жанчыны, а ёй гатовы быў падпарадкоўвацца з радасцю.

—Памятайце, што мы павінны лічыць гэта не толькі абавязкам, але і гонарам партыі, — сказала Соф'я, не адводзячы позірку, нібыта знайшла ў вачах у Грынявіцкага падтрымку свайму спакою і мужнасці.

—Мы гатовы, — трохі паспешліва адказаў ён. Паспешліва — бо баяўся, што першы загаворыць маладзён і яны пачуюць нейкія непатрэбныя і напышлівыя словы.

Соф'я ўзяла аловак і ўпэўнена накідала план. Усе абступілі стол.

—Што на Малой Садовай? — злёгку картавячы «л» і нават зараз саромеючыся гэтага, запытаў Грынявіцкі.

—Там ужо чакаюць, — адказала Соф'я, але яе паведамленне не змагло пахіснуць ягонага ранейшага прадчування, нават не прадчування, а амаль упэўненасці, невытлумачальнае ўпэўненасці, што ўсё вырашыць не міна ў падкопе на Садовай, а яны чацвёра, праўдзівей, не чацвёра, а толькі адзін з іх.

—Калі выбух будзе няўдалы, цар, найверагодней, накіруецца вось сюды, — Соф'я паказала алоўкам, — на Манежны пляц. Тут самае небяспечнае і адказнае месца. Міхаіл Іванавіч*, — падняла яна вочы на Ігната, — кіраўніцтва партыі лічыць…

---

* Канспірацыйная мянушка Грынявіцкага.

— Можаце не працягваць, — сказаў ён. — Ваш выбар супадае з маім.

Перад адыходам, калі ўсё ўжо было дамоўлена і ён трымаў пад пахаю загорнутую ў белую сурвэтку бомбу, падобную нечым на невялікі камяк снегу, Ігнатаў позірк зноў спыніўся на вазоне з ружовай геранню. Абапал вазона стаялі на падваконцы дзве абвязаныя паркалёвымі хусткамі бляшанкі з дынамітам. Невыразная думка, што мільганула ў яго раней, раптам набыла бязлітасную акрэсленасць. Ён зразумеў, што гэта яго апошнія кветкі, і падумаў: як, напэўна, здзівілася б Соф'я, даведаўшыся, што ў гэтую хвіліну ён шкадуе, што больш не ўбачыць ні сціплых здрыжнічак, якіх так багата на поплаве за Грынявічамі, ні сваіх улюбёных канвалій. Шкадаванне па канваліях было такое моцнае, што на імгненне ён адчуў іхні тонкі лесавы водар.

Цяпер, на пляцы, гэтая шкадоба і ўся размова на Цялежнай ужо былі далёкія і адлучаныя ад яго. Яны засталіся за нейкаю крэскаю, тамсама, дзе перад гэтым ён пакінуў запавет і прыга́ды пра дом.

Ігнат выняў з кішэні гадзіннік. Вялікая стрэлка набліжалася да малой, каб сустрэцца з ёю на лічбе 12. Надыходзіў час, калі цар меў звычай выязджаць у манеж на агляд гвардыі. Занятак, варты такога дзяржаўнага дзеяча, як імператар. Чаго яшчэ чакаць ад чалавека, з малых гадоў прывучанага да плац-парадаў, ад салдафона, які бачыць у падданых полк, а ў Айчыне — казарму?

У дні, калі Ігнат з таварышамі сачыў за царскімі выездамі, ён шмат разоў спрабаваў пранікнуць думкаю ў свядомасць імператара, пад гэты лоб з залысінамі, што часам мільгаў у прыцемненым вакне карэты. Ён ніколі не мог знайсці там нічога больш істотнага, чым боязь бунту і багавейлівасць перад дзядзькам, германскім імператарам. Грынявіцкі часта

шукаў у сабе нянавісць да цара і не знаходзіў яе. Ён ненавідзеў не Аляксандра, а ўсё тое, што стаяла за ягоным абліччам. Ды зрэдчас Ігнат адчуваў, што, насуперак сваёй волі, у далёкім цёмным кутку свядомасці ён на нейкае каліва яшчэ застаецца падданым гасудара імператара. Ведаў: гэта не стрымае яго, аднак канчаткова пазбыцца рэшткаў ганебнага пачуцця ён здолее толькі тады, у тую самую хвіліну.

Першасакавіцкае сонца марна намагалася сагрэць зямлю, але ранішні віскуцень угамаваўся, і на пляцы зрабілася даволі людна, можна было не хвалявацца.

Непадалёк маладая дама ў сабаліным футэрку карміла галубоў. Каля зграбных санак пачціва стаяў фурман з гаспадынінай муфтаю і пульхным пірагом на срэбным сподзе.

Мераючы пляц няспешнымі крокамі дробнага сталічнага службоўца, які выйшаў на нядзельны шпацыр, Ігнат зрабіў выснову, што думаць у гэтыя хвіліны пра цара — раскоша, якую ён ужо не можа сабе дазволіць.

Яму ўзбегла на памяць, як даўно, у гімназічныя гады, яго ўразіла смерць іхняга выкладчыка славеснасці. Той застрэліўся праз няшчаснае каханне, і Ігнату некалькі дзён не давала спакою пытанне: што думае і адчувае чалавек перад смерцю і што такое сама смерць?

Вось ты і маеш магчымасць даць сабе самы поўны адказ, падумаў ён.

Успомнілася, што яшчэ не развітаўся з сябрамі. Праўдзівей, ён увесь час памятаў пра гэта, але ўсё адкладваў і адкладваў, каб быць з імі ў апошнія хвіліны, і цяпер, яшчэ раз зірнуўшы на гадзіннік, зразумеў, што пара́.

Першы быў Жалябаў, і ўся Ігнатава істота абурылася супроць думкі, што ён больш не ўбачыць шырокай барады і зусім дзіцячай Андрэевай усмешкі, не

пачуе ягонага голасу. Ён з пяшчотай падумаў, што нават цяпер, арыштаваны, Андрэй дапамагае ім. Міністр унутраных спраў ужо, несумненна, даклаў цару, што галоўны змоўшчык схоплены, а значыць, самая вялікая небяспека для яго вялікасці мінулася…

Было паўгадзіны на першую. «Ну давай абдымемся і з табой, дарагі ты наш вынаходнік і філосаф». Ігнат убачыў меланхалічныя вочы Кібальчыча і падумаў, што заўсёдны спакой гэтага маўклівага летуценнага хахла — вынік не толькі ягонай сілы волі, але найперш — сілы думкі. Ён ніколі не пасміхаўся з сябравай мары аб паветранай лодцы. Узгадалася, як Кібальчыч нешта крэсліў дубчыкам на снезе, нават тады, калі яны ездзілі за Смольны манастыр выпрабоўваць бомбы. «Няхай лёс бароніць цябе дзеля навукі…»

Ігнату падумалася, што цяпер ён ведае, што такое смерць: глухая чорная сцяна, якая назаўсёды аддзяляе ад сяброў.

Ён убачыў сябе ў сырнай лаўцы, адкуль вялі падкоп пад Малую Садовую. Яны, зняможаныя так, што рукі і ногі, усё цела рабіліся чужымі і ўжо амаль не падпарадкоўваліся розуму, выпаўзлі з падкопу і паваліліся на скрынкі са свежай зямлёй. Гэта тады адзін з іх, фарсісты флоцкі афіцэр, улюбёнец жанчын, на якога некаторыя ў арганізацыі глядзелі з насцярогаю, сказаў ім: «Я не тэарэтык, я не займаюся разважаннямі. Але я адчуваю, што жыць без барацьбы цяпер проста няварта, занадта брыдка. У Расеі няма чым дыхаць, паветра няма…»

Было каля гадзіны дня. Царскі экіпаж мусіў з'явіцца з хвіліны на хвіліну. Ігнат напята глядзеў усцяж вуліцы, але замест карэты з казацкім эскортам заўважыў Соф'ю. Яна махнула белай насоўкаю, і гэта быў знак, што іхняе чаканне марнае: цар паехаў іншымі вуліцамі, і два пуды дынаміту ў падкопе ўжо непатрэбныя.

Ігнат быў рады і ўадначас крыху разгублены, што лёс падараваў яму яшчэ нейкую гадзіну, бо не чакаў адтэрміноўкі і не ведаў, чым гэты час запоўніць. Таму ён усцешыўся, калі Соф'я загадала сабрацца ў цукерні насупраць Гасцінага двара і чакаць, пакуль скончыцца развод гвардыі. Ён ужо даўно забыўся, што магчымасць заняцца такой простай і звычайнай чалавечаю справай, як яда, можа прынесці гэткую радасць. Адчуваючы на каленях важкасць бомбы, Ігнат з'еў усю порцыю гарачых піражкоў з гарбатаю і здзівіўся, што таварышы пакінулі свае талеркі некранутымі і пазіраюць на яго з захапленнем. Мусіць, яны, нават Соф'я, зайздросцяць ягонай вытрымцы. «Каб жа вы ведалі, што я проста галодны з учарашняга вечара».

Цукерня месцілася ў падвальным памяшканні, і, падняўшы вочы ўгору, можна было назіраць у невялікіх запыленых вокнах бясконцую чараду чалавечых ног, што спяшаліся па Неўскім.

На Кацярынінскім канале, куды яны пойдуць цяпер, і ў нядзелю зазвычай пустэльна. Значыць, непатрэбных ахвяр не будзе. Памруць толькі тыя, хто павінен памерці.

Яны выйшлі з цукерні па адным і сышліся ўжо на канале. Набліжаючыся да свайго месца, Ігнат сустрэўся з Соф'яй і ўсміхнуўся ёй ледзь прыкметнаю ўсмешкай. «Яна так ніколі і не даведаецца, што я...»

Ён не памыліўся: на набярэжнай было бязлюдна, адно вартаўнікі падмяталі панэль каля саду і водбліз Тэатральнага моста маячыла пара постацяў, яўна агенты паліцыі. Пакунак з бомбай быў невялікі і няцяжкі, не болей пяці фунтаў, але яго нельга было схаваць у кішэню, і пільнаму воку шпегаў ён мог здацца падазроным. Таму Грынявіцкі вырашыў не шпацыраваць па набярэжнай і, прыхінуўшыся спінаю да парапета, застаўся на месцы.

Уся ягоная разважнасць паступова некуды знікала, і душу браў у ледзяныя рукі страх. Яму здалося, што бомба, гэтыя шкляныя трубачкі з сернай кіслатой, кнаты, выбуховы жэлацін, ужо стала часткаю ягонага цела, што кроў па яго жылах гоніць ужо не чалавечае сэрца, а бляшанка са смяротным змесцівам. Розум на момант ператварыўся ў лядачы човен сярод хваляў страху. Але адно на момант.

Ігнат ачуўся, і з гэтае хвіліны ўсе ягоныя пачуцці абвастрыліся. Свет зрабіўся больш відочны, больш чутны і адчувальны. Грынявіцкі з прагнаю цікавасцю ўбачыў чыстае і халоднае, але нечым няўлоўным ужо веснавое неба над горадам. Унізе, на лёдзе, сварыліся вароны. Разам з іхнім голасам гучалі, аднак кожны паасобку, дзясяткі іншых гукаў. Ён узяў з парэнчаў жменю свежага снегу і стаў есці яго, як некалі ў маленстве. Свет здаўся яму суладным і дасканалым, і тае ж хвілі да яго даляцела цоканне капытоў.

Спярша Ігнат пачуў яго нейкім таемным нутраным слыхам, бо сапраўды чуць царскі экіпаж яшчэ не мог. Але цоканне набліжалася. Вось яно зрабілася цішэйшае — гэта на павароце ад Міхайлаўскага тэатра на канал фурман прытрымаў коней, і яны ішлі ступою. І зноў, ужо гучна, капыты ўдарылі па зледзянелым бруку.

На набярэжнай коні імператарскага экіпажа пайшлі буйной рыссю, і казакі з эскорту ўзялі наўскач. Карэта абагнала ўзвод юнкераў. Цару аддалі чэсць два сустрэчныя праабражэнцы. Экіпаж быў зусім блізка і даганяў малодшага з чатырох бамбістаў. У Грынявіцкага яшчэ паспела мільгануць трывога, як карэта зраўнялася з маладзёнам.

Тое, што адбывалася далей, было Ігнату такое знаёмае, быццам ён неаднойчы бачыў усё ў сне. Маладзён павярнуўся тварам да экіпажа і кінуў пад ногі рыса-

кам бомбу. Паветра скалануў выбух, як ад залпу дзясятка гарматаў. Трое казакоў зваліліся з коней, угару паднялося густое воблака снегу. Зазвінелі разбітыя шыбы будынкаў на тым баку канала.

Праз некалькі імгненняў чалавека, які кінуў бомбу, ужо трымалі паліцэйскія і казакі, да іх беглі праабражэнцы з юнкерамі.

З пашчапанага экіпажа выйшаў цар.

— Схвачен ли преступник? — данёсся зычны голас Аляксандра.

Ігнат адчуў, што і яму, і цару ратунку ўжо няма.

Сэрца адлічвала секунды. Ён знайшоў вачыма Соф'ю на тым беразе канала і, адарваўшыся ад парапета, павалі рушыў наперад.

Чорная сцяна была побач, але ён не баяўся. Грынявіцкі адчуваў Соф'ін позірк, адчуваў яе думкі і думкі тых, што чакалі на канспірацыйных кватэрах ці ў хваляванні хадзілі па вуліцах; ад кожнага з іх цягнуліся да яго невідочныя нітачкі, якія не дазвалялі яму спыніцца і якія ён павінен быў абарваць другім выбухам.

Заставалася крокаў дзесяць. Усё засланіў цароў твар з густымі бакенбардамі. Грынявіцкі яшчэ раз з палёгкаю пераканаўся, што не адчувае да гэтага чалавека нічога, акрамя абыякавасці. Цар быў бы для яго пустым месцам, каб за позіркам трохі пукатых вачэй не было крыві, не было сотняў павешаных і забітых у турмах, не было здратаванай, укрыжаванай Радзімы.

Ён стаяў ужо амаль поруч з царом.

Грынявіцкі адчуў, як нешта здарылася з часам. Час нібыта спыніўся, а можа, паплыў у адваротны бок, ператварыўшы гаману натоўпу ў гулкую цішыню, і ў ёй загучаў паланэз.

Грынявіцкі са спакойнай рашучасцю зрабіў апошні крок і ўскінуў рукі з бомбай над галавой…

«Схвачен ли преступник? Схвачен ли преступник?» Над ім схіліўся твар з бакенбардамі. Але бакенбарды ўвачавідкі знікалі, вусы і валасы імператара сівелі, а пукатыя вочы ператвараліся ў шкельцы пенснэ, і ён чуў бацькаў голас:

«Памятай, ты — гонар гімназіі. Твае здольнасці забяспечаць табе выдатную кар'еру і праславяць наш род».

Бацькава аблічча пачынала зыбацца, як адбітак у вадзяным люстэрку, якое крануў вецер, і раставала ў прасторы, саступаючы месца даме, што карміла на Манежнай галубоў. Пільней прыгледзеўшыся да яе, ён змеціў, што гэта не жанчына, а самы малады з іхняе чацвёркі, і вусаты фурман са сподам — у сапраўднасці не фурман, а жандарскі палкоўнік, і на сподзе ў яго ляжыць не пірог, а бомба. Бледныя пульхныя вусны маладзёна крывіліся і шапталі: «Я хачу жыць… Жыць хачу…», палкоўнік усміхаўся, а ён, Ігнат, у роспачы крычаў маладзёну: «Не смей! Не смей!»

Новыя і новыя малюнкі нараджаліся ў ягонай свядомасці і знікалі: адны паступова, нібыта іх развейваў вецер, другія гаслі, як гасне ад подзьмуху агеньчык свечкі, і ў бязладдзі гэтых малюнкаў скрозь гармідар гукаў і слоў чыстым струмком працачваўся аднекуль, то мацнеючы, то амаль прападаючы, журлівы голас бацькавай скрыпкі…

У гэты самы час у прапахлай карболкаю палаце прыдворнага шпіталя немалады прафесар чытаў медыцынскі акт:

— Дастаўлены ў непрытомным стане… На лбе шмат крывацечных ранак. Правае вока неадчувальнае да святла…

— Прабачце, пане прафесар, я не медык, — спыніў чытанне следчы ў цывільным, які неадлучна сядзеў пры ложку. — Мяне цікавіць іншае. Скажыце, яго можна хоць на хвіліну вярнуць да прытомнасці?

— Гэта можа цяпер толькі Бог.

— Я чую ў вашых словах спагаду, пане прафесар, — бескалёрным голасам прамовіў следчы, вывучаючы мыскі чаравікаў.

— Толькі як медыка да пацыента, — крыху паспешліва сказаў прафесар і пасля кароткага маўчання дадаў: — Для мяне ён найперш безнадзейны хворы.

— Для ўсіх нас ён найперш царазабойца, чалавек, які падняў руку на свяшчэнную асобу гасудара. — Следчы гаварыў з тым самым, што і раней, застылым выразам на чыста голеным твары, але ў голасе прарэзаліся металёвыя інтанацыі.

Сівы прафесар, адвёўшы вочы, глядзеў на схаванага пад бінтамі незварушнага чалавека.

Грынявіцкі быў у падкопе пад Малой Садовай. У задушлівым сутарэнні, ледзь асветленым мігатліваю лямпаю, было цесна і сыра, як у магільным склепе. На нейкі міг яму прымроілася, што гэта сапраўды склеп, і ён спалохаўся, але адразу згледзеў у прыцемку сяброў, усю іхнюю змену, і супакоіўся. Прамоклая, перапэцканая зямлёю сарочка ліпнула да цела, пот выядаў вочы, мучыла страшэнная смага, але ён капа́ў і капа́ў, не дазваляючы сабе перапынку. Гэта быў ужо не падкоп пад вуліцу: шляху назад не было, іх заваліла, прыціснула зямлёй, і яны адчайна прабіваліся з завалу ўгару, да святла, да паветра і вады. Ён ведаў, што засталося зусім мала, можа, некалькі ўзмахаў рыдлёўкі, і прыйдзе вызваленне. З астатніх сіл Ігнат сек непадатную зямлю над галавой, і вось зверху пасыпалася каменне, глыжы і жвір, і ён убачыў атвор.

Але замест сонечнага святла ў атворы быў нечы чыста выгалены твар.

— Імя… Скажыце мне ваша імя… — ласкава, амаль пяшчотна прасіў голас, які належаў гэтаму твару.

Ён памятаў сваё імя і, узрадаваны, што памятае, хацеў выгукнуць: «Грынявіцкі», ды за ласкавасцю голасу хавалася нешта іншае, і ён паспеў утаймаваць крык, што быў гатовы ўжо сарвацца з вуснаў.

—Імя… Мне трэба толькі імя… Імя! — паўтараў голас, і ўніклівая ласкавасць пераходзіла ў стылую злаславасць.

Грынявіцкі нарэшце зразумеў, дзе ён і хто з ім гаворыць. Але разам з вяртаннем свядомасці ў яго зраненае цела, у кожную клетку безліччу гострых кіпцюроў упіўся звер нечалавечага болю.

—Імя! Імя! — ускочыўшы на ногі, крычаў следчы.

Боль раздзіраў на тысячу кавалкаў, і адзіным збаўленнем было новае забыццё, але да Ігната яшчэ цягнуліся нітачкі, якія ён адчуваў перад выбухам на канале, і, перш чым абарвацца ў бездань, ён паспеў пачуць свой голас:

—Не… ведаю…

Боль адразу выпусціў са сваіх лапаў, ды голены твар у атворы не знікаў, і Грынявіцкі замахнуўся на яго рыдлёўкаю, што зноў апынулася ў руках.

Атвор засыпала зямлёю, і ён разграбаў яе — спачатку рыдлёўкай, а потым, дарэшты змогшыся, рукамі, і апошнія кроплі моцы падтрымлівала ў ім веданне, што ён не самотны, што недзе побач прабіваюцца да святла іншыя.

У той момант, калі сонечныя промні пырснулі Грынявіцкаму ў вочы, следчы страпянуўся і запытальна паглядзеў на прафесара. Доктар моўчкі нахіліў сівую галаву.

1985

АПОВЕСЦІ

Час чумы

Мы пад сякерай,
дык хай жа пачуецца ў свеце Гусаўца голас…
«Песня пра зубра»

Рым, 1521

I

— Гэта праўда, што вы нарадзіліся ў самым сэрцы варварства?

Жанчына хацела здавацца абыякавай, але ў трошкі прымружаных агатавых вачах пад негустымі цёмнымі бровамі свяцілася цікаўнасць.

Вясновы вецер варушыў празрыстыя запавесы, раз-пораз напаўняючы іх і робячы падобнымі да ветразяў. Са спічастага прачыненага вакна, што глядзела на кветнік, плыў водар размарыну. Удалечы жаўцелі тэрмы імператара Каракалы.

Мужчына маўчаў. Пытанне было не з тых, на якія можна адказаць адным ці двума словамі, і ён задумаўся.

Ён быў непаглядны, прынамсі паводле канонаў гэтай краіны і свету, да якога належала жанчына. Невысокі і шырокі ў плячах, з выцягнутым тварам, адзінаю вартасцю якога знаўцы законаў прыгажосці назвалі б грубаватую правільнасць ліній, з доўгімі дужымі рукамі, ён быў падобны да просталюдзіна, але гэтаму ўражанню пярэчыла ўнутранае святло, што адбівалася ў шырока пасаджаных вачах, выдаючы чалавека не толькі разумнага, але і асвечанага. Пра гэта казала і адзенне: белая кужэльная кашуля і строгі

глухі каптан з квадратным выразам, такі, што носяць бакалаўры або іншыя людзі, якіх кормяць вольныя мастацтвы. Незвычайныя ў італьянцаў звіслыя вусы, густыя валасы колеру жытняй саломы і нетутэйшы халаднаваты блакіт вачэй сведчылі, што чалавек гэты з далёкіх паўночных краёў. Мужчыну было блізу сарака, і ён пражыў на свеце ўдвая болей за сваю суразмоўніцу.

—Вы прымушаеце даму чакаць, — незадаволена сказала жанчына, папраўляючы залацістыя, з масянжовым адлівам валасы.

—Я не хацеў бы пакрыўдзіць вас сваім адказам.— Мужчына гаварыў па-італьянску, крыху расцягваючы словы. — Мне таксама даводзілася чытаць кнігі, якія сцвярджаюць, што ў маёй краіне зоркі свецяць удзень і ўначы, што золата ў нас нязмерна больш, чым жалеза, а людзі, не раўнуючы як цыклопы, маюць па адным воку пасярод ілба. Магу вас запэўніць, што гэтыя звесткі настолькі ж праўдзівыя, як і тыя, што па Рыме ходзяць мядзведзі і што ў Вечным горадзе ляжыць вечны снег. Зрэшты, пра колькасць вачэй у маіх адназемцаў вы можаце меркаваць і самі, варта толькі ўважлівей зірнуць на аднаго з іх…

Ён, відавочна непакоячыся, што апошнія словы прагучалі занадта рэзка, кінуў на жанчыну хуткі позірк, але тая сядзела, не мяняючы паставы, і, як і раней, ленавата абмахвалася прастакутным ядвабным вахлікам з жоўта-зялёнай выяваю заморскай птушкі.

—Але я схільны вінаваціць не аўтараў гэтых кніг і тым больш не чытачоў, якія мусяць верыць у бязглуздыя прыдумкі, — гаварыў далей мужчына. — Мы вінаватыя самі, бо яшчэ не здолелі сказаць свету слова праўды пра сваю зямлю.

—Няўжо ў вас няма дзівосаў, пра якія столькі гавораць? — расчаравана і недаверна спыталася жанчына.

—Дыму без агню не бывае. Ніхто не мае такіх бязмежных, як нашы, лясоў. Царства нашых звяроў і птушак найбагацейшае ў свеце. Толькі ў нас жывуць зубры, якіх ахоўвае княжая грамата. Мы і самі пакуль што не зведалі ўсіх таямніц сваіх пушчаў.

—Я чула, у юнацтве вы былі простым паляўнічым…

—Гэта праўда.

—Раскажыце. — Яе просьба прагучала амаль як загад.

Яна паднялася з лёгкага трохногага крэсла і наблізілася да вакна. На нізкім століку перад крэслам засталася ляжаць кніга. Гэта быў трактат Катарыны Сфорца «Як стаць прыгожай», які вывучалі цяпер знатныя дамы ўсёй Еўропы, і мужчыну захацелася сказаць, што донне Франчэсцы няма аніякай патрэбы чытаць гэтую кнігу, напісаную сваячкай вялікай княгіні літоўскай і каралевы польскай.

—Паляўнічымі былі мой бацька, і мой дзед, і дзед майго бацькі. Першы раз мяне ўзялі на ловы, калі мне споўнілася сем гадоў. Тыя ловы запомніліся мне назаўсёды. Калі праз два тыдні мы вярнуліся, маці не сустрэла нас, а на месцы сялібы мы ўбачылі пажарышча. Ускрай пушчы прайшлі татары… — Ён на хвілю замоўк. — Пушча была маёй першай школай. Я і цяпер часта чую яе музыку…

Ён падышоў да крэсла, дзе толькі што сядзела жанчына, і паклаў на прыслон свае шырокія далоні.

—У нашых лясах няма такога звера, на якога мне не давялося б паляваць. Але гэта могуць сказаць пра сябе многія. У нас кожны — паляўнічы…

Мужчына непрытоена любаваўся доннай Франчэскай. З таго цьмянага і настылага зімовага дня, калі ён убачыў яе ля калоны ў саборы святога Паўла і яна здалася яму ўвасабленнем самой маладосці, ён упершыню быў з ёю з вока на вока…

Ён лічыў за шчасце так блізка бачыць гэты пяшчотны авальны твар з бездакорнымі прапорцыямі, чысты і высокі ад прыроды лоб, над якім не трэба было, як рабілі рымскія красуні, на два пальцы галіць валасы, гэтае лёгкае золата, перахопленае ніткаю жомчугу, яе вялікія, крыху пукатыя вочы, яе круглявы падбародак з трыма пацеркамі маленькіх радзімак…

У донне Франчэсцы ўсё здавалася яму суладным: пашытая з цяжкога ядвабу бэзавая сукенка з гранатавым узорам дзіўным чынам адпавядала яе імю, а буйны смарагд у авянечніку не толькі надаваў бляск вачам, але і падкрэсліваў чырвань вузкіх, аднак жывых і паўнакроўных вуснаў. Нават абцягнутыя саф'янам чаравікі-цаколі на высокай, ледзьве не на локаць, драўлянай падэшве, мода на якія прыйшла летась з Венецыі і якія ён, сустракаючы ненатуральна высокіх модніц, пагардліва ахрысціў дыбамі, — нават гэтыя чаравікі на яе нагах выдавалі дарэчнымі.

Ён глядзеў на яе і апавядаў, як яшчэ дзіцем пераносіў па цаліку суліцы, як пераплываў побач з канём рэкі і месяцамі блукаў пушчаю. Яму хацелася, каб Франчэска ўвачавідкі ўбачыла, як стралец, злажыўшыся з лука, зразае жораву крыло, як ляціць па зямлі імклівы птушыны цень і, палохаючыся яго, маланкава зрываецца з месца зубр. Яму праглася, каб яна пачула, як разлягаецца ў прыцемку рэзкае «гох! гох!» і як, пазнаўшы саміцу, адгукаецца магутным працяжным ровам і напралом, абдзіраючы бакі, нясецца на здрадлівы голас паляўнічага вабіка падмануты лось…

Мужчына гаварыў і бачыў, што яе вялікія вочы расплюшчваюцца яшчэ шырэй і з твару знікае ўдаваная абыякавасць. Ён чуў радасць ад улады сваіх слоў, але раптам у вачах у Франчэскі плескануўся спалох і тонкія белыя пальцы — нібы яна хацела ад нечага абараніцца — моцна сціснулі тронак вахліка.

—Хопіць, — холадна прагучаў яе голас, і мужчына з горкім непаразуменнем замаўчаў.

—Я хачу пачуць, як гучыць на вашай мове вашае імя, — без усякай сувязі з папярэднім сказала яна.

Мужчына падумаў, што для яе гэта проста прыхамаць, не болей. Кароткай пярэрвы было дастаткова, каб Францэска з нейкай палёгкаю засмяялася.

—Ён забыў сваё імя, — узмахнуўшы вахлікам, прамовіла яна скрозь смех.— Памятае ўсіх сваіх звяроў, а імя — забыў.

Мужчына таксама ўсміхнуўся — стрымана, але ветліва — і са здзіўленнем адзначыў, што ўжо не адчувае аніякае крыўды.

—На мове майго народа мяне завуць Мікола. Мікола Гусоўскі.

Ён сказаў усю фразу па-свойму, і Францэска, услухаўшыся ў нязвыклае гучанне чужых слоў, на момант утаймавала весялосць. Аднак хутка ўжо зноў смяялася — без дай прычыны, як быццам проста дзеля таго, каб пахваліцца прыгожымі зубамі.

—Мі-ко-ла... — паўтарыла яна. — Як жа вы сталі паэтам?

—Вы ўмееце выбіраць цяжкія пытанні, донна Францэска. Баюся, гэтае з тых, на якія адказаць наогул немагчыма.

Гусоўскага ўсё больш хвалявала думка, ці прачытала яна ліст, што два тыдні таму ён перадаў праз слугу разам з кошыкам першых аксамітна-пунсовых ружаў.

У лісце не было нічога, апрача некалькіх новых эпіграм і вершаў, якія ён перапісаў сваім буйным каліграфічным почыркам на добрай паперы з зялёным водценем. Перапісваючы, з нечаканай сумотаю ўспомніў задаўнены выпадак з часоў вучэння ў калегіуме. Аднаго разу ён напаткаў у нейкай інкунабуле глыбакадумнае назіранне, што ўсе

каліграфы — дурні, і цэлы месяц старанна псаваў почырк, пакуль не зразумеў, што калі не спыніцца, дык адно пацвердзіць адкапаную ў інкунабуле мудрасць.

Відаць, гэтая смешная драбніца згадалася невыпадкова. Паміж юначымі практыкаваннямі з почыркам і лістом да маладой рымлянкі са знанай радзіны, несумненна, была сувязь. Мінулася столькі гадоў, а ты застаўся такі самы наіўны, думаў ён над лістом. Да таго ж пачаў верыць не толькі кнігам…

Маўчанне здоўжылася, але донна Франчэска яшчэ не збіралася канчаць гэтую дзіўнаватую размову, якая нагадвала іспыт, дзе настаўнік і вучань памяняліся месцамі.

—Вялікі Петрарка, — завучаным рухам адставіўшы вахлік, прамовіла яна, — пытаўся: паэзія — грэх ці святое прызванне?

—Паэзія — радасць, — пераканана сказаў Гусоўскі. — Паэт творыць з хаосу свой свет.

—О-о! — Франчэска відавочна здзівілася. — Я ведаю вашыя вершы. Некаторыя гавораць пра іх з захапленнем, але ад аднаго прыдворнага паэта я чула, што натхненне даюць вам копіі Грацыя[*] і Марка Немезіяна[**], якія вы хаваеце ў сваім стале. Няўжо гэта праўда?

Ён успыхнуў і міжволі зрабіў крок да Франчэскі.

—Такая ж праўда, як тое, што Строццы, які распускае гэтыя нізкія чуткі, роўны боскім паэтам старажытнасці, — гнеўна сказаў Гусоўскі. — Такія, як ён, не ствараючы, умеюць пісаць, як Вергілій, ды бляск іхніх вершаў — бляск фальшывага золата.

На матавым твары Франчэскі з'явілася задаволеная ўсмешка: яна непрыхавана цешылася тым, што вывела суразмоўніка з раўнавагі.

---

[*] Паэт, сучаснік Авідзія.

[**] Лацінскі паэт III ст.

—Дзе ж тады сапраўдная крыніца вашага натхнення?

Яна застыла ў прыгожай паставе, упэўненая, што ведае ягоны адказ.

—Дзе? — Гэтая ўпэўненасць не схавалася ад паэта. — Аднойчы я чуў, як пяюць пад звон кайданоў палонныя татары. Яны ворагі маёй краіны, але калі я пачуў, як яны плачуць па радзіме і па сваіх пустых тулах, у мяне зашчымела сэрца. Тут, у Рыме, я разумею іхнюю песню яшчэ лепей.

У агатавых вачах Франчэскі было расчараванне, аднак яна не пакідала сваёй гульні.

—Хіба вы палонны? Хто ж у такім разе паланіў вас? — Яна закрылася вахлікам і зірнула на паэта паўзверх жоўта-зялёнай птушкі.

Пісаныя і няпісаныя правілы галантнасці вымагалі ад яго толькі аднаго адказу, якога прагнула юная капрызніца. Здаецца, зусім проста — сказаць некалькі зазвычаеных слоў. Але ён ведаў, што не зможа.

—Хто ж паланіў вас? — настойліва паўтарыла яна.

—Туга па радзіме, — адказаў ён, заўважаючы, як у яе ў вачах прачынаецца злаславасць.

— Я хачу паслухаць вашыя вершы, — уладна сказала Франчэска.

Яна стаяла, напалову павярнуўшыся да вакна, і ветрык перабіраў яе валасы. Злёгку ўскінуўшы галаў, Гусоўскі пачаў:

Што толькі ёсць на зямлі,
гэта створана ўсё дзеля шчасця.
Зоркі ў цямноце мігцяць,
асвятляюць слабенькім зіхценнем,
Моцай таемнаю; пыл залацісты ў крынічным паветры
Шчасна згадаеш. Прыроды дарункі — імклівыя птушкі,
Рыбы, звяры, і пладоў, і металаў бясконцыя скарбы...

Гэтыя радкі ён таксама перапісаў два тыдні таму на зеленкаватую паперу, але на твары Франчэскі нельга было прачытаць: знаёмы ёй гэты верш ці яна чуе яго ўпершыню.

*Радуе ніва ратая сваім ураджаем аквітным...**

Краем вока Гусоўскі змеціў, што з дзвярэй робіць гаспадыні нейкія знакі чорнавалосая пакаёўка. Франчэска кіўнула ёй і рухам рукі загадала паэту спыніцца.

—Я атрымала ваш ліст, — сказала яна, пазіраючы ў вакно. — Цяжка ўявіць сабе ўчынак больш легкадумны, чым ваш. Вы забыліся, хто вы. Мне вядома, што ў спісах каралеўскага пасольства нават няма вашага імя. Толькі вашы паэтычныя здольнасці не дазваляюць мне неадкладна паведаміць пра ўсё маім бацьку і брату. Калі вы не спыніцеся, яны змогуць абараніць мяне ад вашых дамаганняў.

Гусоўскі адчуў, як усю ягоную істоту залівае задушлівая гарачыня. Ён хацеў нешта сказаць, ды гэтая ліпучая гарачыня ўжо запоўніла горла і грудзі. Высілкам волі ён здолеў пакланіцца і імкліва выйшаў у дзверы, несучы на сабе насмешліва-цікаўны позірк чарнявай пакаёўкі.

Ён ішоў, не заўважаючы нікога, сам-насам са сваім болем і сваёй крыўдай. Насустрач яму трапіўся струплявы ў каўпаку, які належала насіць усім, каго зачапіла гэтая немач. Таксама як вакол хворага на праказу нават на самых людных вуліцах утваралася пустата, вакол Гусоўскага была вязкая ціша, якую не маглі змагчы ні грукат жалезных брусоў па ваканіцах — гандляры ўжо зачынялі крамы, ні крыкі вулічных прадаўцоў вады, ні страшная ляскотка стру-

* Пераклад з лацінскай Сяргея Сокалава-Воюша.

плявага, які ў апошні момант сам адхіснуўся ад чалавека, што ішоў проста на яго.

Паэт не чуў лаянкі, якою ўзнагародзіў яго струплявы. У звонкай цішыні, што нябачным шчытным вопраднем абкружыла Гусоўскага, гучала адно і тое ж. *Вы забыліся, хто вы. У спісах пасольства нават няма вашага імя...*

Намагаючыся ўцячы ад наслання, ён прыспешваў хаду, але абразлівыя словы ўсё адно даганялі і смяяліся яму проста ў вочы.

Вы забыліся, хто вы...

II

У гэтыя хвіліны пасол вялікага князя літоўскага і караля польскага Жыгімонта І пры папскім двары ў Рыме біскуп Эразм Вітэліус узрушана хадзіў па даўгой галерэі, што з трох бакоў аблямоўвала пасольскую рэзідэнцыю. Эразм кагадзе вярнуўся дадому, і на ім яшчэ было адзенне для конных прагулянак — кароткі лёгкі плашч, скураныя нагавіцы да каленяў і высокія боты са светлага юхту.

Каралеўскаму паслу наўрад хто-небудзь даў бы ягоныя сорак з гакам — так лёгка нёс ён сваё паўнаватае, але падабрана-спружыністае цела, так маладжава выглядаў ягоны голены загарэлы твар. Маладосці дадаваў яму і высокі рост. Праўда, уражанне крыху псавалі зрадзелыя чорныя валасы, затое на буйной і круглай, як кавун, галаве іх заставалася акурат столькі, каб біскуп Вітэліус мог, нічым не рызыкуючы, не галіць танзуры.

Раз-пораз па ягоным твары прабягала лёгкая ўсмешка чалавека, якому раптам вельмі пашанцавала. Сёння ў яго сапраўды быў адзін з тых дзён, якія Катул меў звычку адзначаць белым каменьчыкам, адзін

з нячастых за тры пасольскія гады ў Рыме дзён, калі Эразм быў задаволены і сабой, і хадою падзей.

Сёння ён мог шчыра даравацць па́пу і празмернае захапленне ловамі, і вясёлыя начныя балюшкі ды іншыя чалавечыя слабасці, што не надта пасавалі яго святасці Лявону Х. Сёння хай сабе толькі на некалькі гадзін, але Вітэліуса пакінулі ўсе непамыслоты апошніх месяцаў. Забыліся нагаворы ордэнскіх паслоў, якія зацята змагаліся з ягонай прапановаю перавесці Тэўтонскі ордэн на мяжу з татарамі, дзе рыцары маглі б сапраўды бараніць веру, а не рабаваць суседзяў-хрысціян. Да часу адышлі некуды ўбок інтрыгі ў Польшчы, дзе прымас Ласкі з падбрэхічамі нястомна пляце сваё павуцінне, дзень пры дні ўводзячы каралю ў вушы, што ён, Эразм Вітэліус, — няздатны выскачка, народжаны ў абозе лютніст-самавук, які выпадкова ўбіўся ў міласць да былога вялікага князя Аляксандра.

Надзейныя людзі паведамляюць з Кракава, што Ласкі ўжо ўголас называе яго нявартым каралеўскае пашаны плебеем. Але хутка ён змусіць ворагаў прыкусіць свае подлыя языкі. Пурпур кардынальскае мантыі станецца для караля найлепшым доказам таго, на якіх людзей павінна багацець дзяржава. А калі Эразм Вітэліус зробіцца кардыналам Вітэліусам, лепей пойдуць і пасольскія справы. Можа, менавіта тады яму пашчасціць схіліць папу да аб'яднання хрысціянскіх краін супроць Порты. Туркі ды іхнія васалы — крымскія татары — ужо навіслі над Еўропай, нібы градавая хмара над спелаю нівай. І Карона, і Вялікае княства зазналі сілу і лютасць магаметанаў, а кароль і магнаты, як і раней, бавяць час у злачынным спакоі.

Колькі гадоў таму папа ўжо спрабаваў сабраць крыжовы паход на асманцаў. У рымскіх саборах адпраўлялі імшу за поспех вайны, а сам папа, босы

і з непакрытаю галавою, на каленях маліўся ў царкве Святых Апосталаў. На пляцах і ў храмах па ўсёй Еўропе стаялі жалезныя скрыні пад трыма замкамі, і бednякі кідалі туды свае астатнія дробныя манеты. Латэранскі царкоўны сабор быў узбунтаваны лістом імператара Максіміліяна, які дакляраваў вызваліць грэкаў. Але, здалёк пагражаючы мусульманам, імператар не спыняў войнаў з еўрапейскімі манархамі. Таму ніхто з іх не даў на крыжовы паход аніводнага ваяра, і пра той час нагадвалі цяпер адно сотні пашытых загадзя харугваў з партрэтамі папы і імператара ды страхалюднымі туркамі з чырвонымі ад хрысціянскай крыві шаблямі ў руках. Адна з тых харугваў вярэдлівым напамінкам пра адвечную нязгоду валадароў гэтага свету вісела навідавоку і ў пасольскіх апартаментах.

Але сёння Эразму верылася ў лепшае. Дыпламатычныя перамогі ўжо блізка. Іхняй зарукаю будзе кардынальская мантыя, якую дапаможа атрымаць паэтычная ліра Гусоўскага.

Вітэліус адчуў у душы няўтульнасць. У пасла з’явілася пачуццё вінаватасці перад сакратаром, аднак ён заспакоіў сумленне тым, што ўзвышэнне мецэната не можа не спрыяць славе паэта, якім ён апякуецца. І сапраўды, хіба сённяшняя просьба папы — не цудоўны дарунак лёсу для іх абодвух і найперш, магчыма, якраз для Гусоўскага? Менавіта просьба, а не прыхамаць, бо яна будзе мець далёкія вынікі. Пісаць на заказ самога Лявона X! Вядома, папа — чалавек са сваімі ва́дамі, але мала хто так тонка ведае і адчувае паэзію. Хіба не ён меўся перанесці з Равены ў Фларэнцыю прах Дантэ, што раней хацелі спаліць як прах ерэтыка? І, бясспрэчна, перанёс бы, калі б — дзіўныя і вусцішныя твае справы, Божа! — калі б пахавальня ў царкве Сан Петра Маджорэ не аказалася пустой. Не, нездарма папа выславіўся як шчыры прыхільнік музаў

і магутны мецэнат. Колькі паэтаў не пашкадавалі б і добрай часткі ўласнага жыцця, каб апынуцца цяпер на месцы Гусоўскага!

А маё сэрца яшчэ ўмее радавацца за бліжняга, думаў Вітэліус, назіраючы за ластаўкамі, якія ўжо вывелі птушанят і цяпер ад ранку да вечара напаўнялі прастору двара сваім імклівым лётаннем і шчабятаннем.

Пасол і ягоны сакратар былі аднагодкі, але наймацней іх лучылі не аднолькавы век і адукаванасць, не агульнасць поглядаў, а штосьці больш трывалае. У Эразмавай памяці ніколі не паміраў той цыбаты, апрануты ў бацькавы неданоскі кракаўскі падлетак з беднай мяшчанскай сям'і, які лічыў за найвялікшае шчасце пад'есці так, каб не смактала ў вечна галодным чэраве. Славуты дыпламат дагэтуль памятаў вінаватыя матчыны вочы, калі тая ставіла на стол місу паранай рэпы і клала перад кожным з дзяцей лусцік хлеба, трохі таўсцейшы ад аркуша грубай паперы, на якой шкаляр Эразмус старанна выводзіў першыя лацінскія словы ў касцельнай школцы.

З гэтага заўсёднага галадавання ён выбіўся, бадай, толькі ў Вільні, пасля магістарскага экзамену, пасля таго як разам з іншымі здольнымі маладзёнамі яго ўзяў на вока і пасадзіў у сваю канцылярыю вялікі князь Аляксандр. З тае пары ў польскую кроў Эразма і ўвайшло няўзнакі пачуццё, што па часе не высілілася, а адно ўзмацнела, асабліва цяпер, калі на радзіме, у саміх каралеўскіх пакоях, ганьбуюць і зневажаюць ягонае імя. Эразму даўно ўжо больш лёгка і прыемна мець за бацькаўшчыну Вялікае Княства, дзе пачаўся ягоны шлях угору — ад непрыкметнага канцылярыста да біскупа і спрактыкаванага дыпламата, якога ведаюць пры ўсіх еўрапейскіх дварах. Ён не крывіў душой, называючы сакратара сваім адназемцам, а пачасту, адпрэчыўшы лаціну і пальшчызну, з дзіўным для са-

мога сябе смакам любіў пагутарыць з Гусоўскім пабеларусінску, на мове Вялікага Княства.

У вечаровым зацішку галерэі яму наўздзіў выяўна, нібыта ў памяці расхінулася нейкая заслона, згадалася іх першая сустрэча, якая магла стаць і апошняю, бо выправіцца з таго палявання прамютка да Абрама на піва Гусоўскаму было нашмат прасцей, чым вярнуцца дахаты жывым.

Гэта здарылася ў гады ўладарання караля і вялікага князя Аляксандра, у шчаслівую для Эразма пару, калі ён і Гусоўскі яшчэ не ведалі, што іхнія пуцявіны не толькі перакрыжуюцца, але і непарыўна заплятуцца, як дзве ссуканыя суравыя ніткі.

Хоць пушча таксама належыць каралю, не след блытаць яе з каралеўскім палацам, бо старавечныя яліны і хвоі — не месца для забавак гуллівых купідонаў. Але ў тыя дні ў Налібоках Аляксандр нібыта забыўся на гэта і легкадумна папусціўся каралеве Алене, якой заманулася наладзіць паляванне з пацехаю. Прыдворныя шапталіся, што кароль замольвае перад жонкаю свае любошчы з маладой удавою менскага старасты Адэляй.

Дзень палявання выпаў сонечны і сляпучы ад першага снегу. Ускрай балацявіны з купкамі мерзлай асакі арцель цесляроў збудавала памост на пяці магутных, як калоны, дубовых слупах, спрэс высланы звярынымі шкурамі і кілімамі. Сама каралева і вялікая княгіня Алена — дачка князя маскоўскага Івана III, а за ёй і ўсе прыдворныя дамы выстраіліся, быццам на Каляды; ад чырвані, золата і блакіту жаночых убораў, ад крамянай марознай ружовасці шчок, ад усёй гэтай стракатасці на зіхоткай снежнай асноведзі ўмомант стамляліся і пачыналі слязіцца вочы.

За тры сотні крокаў ад памоста расцягнуўся ланцуг паляўнічых з дзідамі і цяжкімі рушніцамі. Ся-

род тых, хто ўсё больш наструнена прыслухоўваўся да пушчанскіх зыкаў і на ўсялякі выпадак яшчэ раз правяраў сошкі рушніцаў, Эразм убачыў самога сябе, маладзейшага на дваццаць гадоў. Ён у гэтай пушчы пяты ці шосты раз, ужо ўпаляваў зубра і трох ласёў, ды хвіліны чакання, напэўна, заўсёды аднолькавыя: сэрца ў грудзях усё роўна як вырастае, кроў робіцца гарачэйшая, але адначасна ў ёй чуецца і нейкі халадок, што дае галаве спакойную яснасць і рашучасць.

Аднекуль здаля далятае слабы сабачы ўзбрэх, потым яшчэ і яшчэ. У марозным паветры ўжо выяўна чуюцца чалавечыя крыкі і конскае гігатанне. Га́лас хутка набліжаецца, і кроў бяжыць па жылах кароткімі моцнымі штуршкамі.

Зубр паказаўся на краі галявіны знянацку. Прабегшы з паўсотні крокаў, ён на хвілю спыніўся, нібы акурат дзеля таго, каб даць сябе разгледзець — ахутаны белым воблакам пары, агромністы, як капа старога рудаватага сена, з трыма суліцамі ў загрыўку. З-за дрэў, адразу раздзяляючыся надвое, каб узяць ляснога волата ў кальцо, вылецела на ўспененых конях пагоня. Нейкі зухаваты вершнік на буланым кані вымкнуўся наперад і, наставіўшы дзіду, адважна рынуўся на звера. Кароль і астатнія коннікі прыпыніліся, стамлёны зубр ленавата павярнуўся, прымаючы выклік. І тут прычынілася непрадбачанае: буланы пакаўзнуўся на прыцярушаным сняжком лёдзе і, спудзіўшыся, скінуў гаспадара на дол. Лоўчыя кінуліся на падмогу, але было позна — раз’ятраны зубр двума скачкамі дапяў няшчаснага паляўнічага і кароткім страшным ударам рагоў выпусціў з чалавека дух.

З сотні жаночых грудзей вырваўся і разлёгся панад галявінаю лямант, у якім змяшаліся жах і захапленне. Адно цяпер зубр угледзеў нешта дагэтуль нябачанае: высокі памост са стракатым натоўпам

якіхсьці крыклівых істотаў. Звер ажно здрыгануўся ад лютасці. Не зважаючы на баханне рушніц, нагнуў кашлатую галаву і, падкідваючы цяжкі азадак, моўчкі памчаў проста на памост. Ён, як віхор, пранёсся непадалёку ад Эразма, пакінуўшы за сабою стаптанага паляўнічага і раструшчаную капытамі зброю.

Першы дубовы слуп зляцеў з падваліны, быццам тонкі бярозавы калок. Пераможна рыкнуўшы, звер завярнуўся і, прабегшы пад памостам, гэтаксама лёгка збіў асяродную палю. Край памоста пахіліўся, і некалькі прыдворных дам, анямеўшы ад жаху, апынуліся на снезе.

Зубр зноў развярнуўся. У ягоных крутых баках трымцела ўжо з дзясятак дзідаў, але магут не здаваўся. Пакуль стральцы падбягалі і ліхаманкава наводзілі свае рушніцы, зубр апусціў мокрую ад юхі галаву і зноў пайшоў на памост. І тады паляванне не дало веры вачам: паміж ашалелым ад дзідаў і куль мсціўцам і ягонымі ахвярамі, што безабаронна бэрсаліся на снезе ў сваіх цяжкіх футрах, скочыў малады лоўчы з рацішчам.

Зубр здзіўлена ўскінуў голаў і ўтаропіў на чалавека каламутны позірк, поўны невыказнай пакуты і нянавісці. Тым часам каржакаваты лоўчы, прытанцоўваючы, зрабіў насустрач зверу яшчэ тры крокі і знерухомеў. Выцягнуўшы руку, ён мог дастаць рацішчам да скрываўленых рагоў. Зубр падабраўся, каб зрабіць апошні скачок, але ў той самы момант, калі ён скрануўся з месца, лоўчы ў міг вока адскочыў убок і схаваўся за staўбуром вячыстай яліны.

Пачаўся вусцішны танец чалавека і параненага звера. Яны кружлялі вакол таўшчэзнага стаўбура, і разам з імі, невідочная, скакала ў цішыні сама смерць. Даўмеўшыся, што зваліць яліну немагчыма, зубр намагаўся злавіць чалавека сваім доўгім, як вужака,

языком. Кожны з паляўнічых, якія абсталі месца двубою, ведаў, што такое зубрыны язык. Развар'яваным зубрам няраз шэнціла схапіць лаўца языком і, падцягнуўшы, накалоць небараку на рогі. Кожны ведаў пра гэта, але ніхто не мог дапамагчы маладому паляўнічаму. Кружлянне вакол яліны было такое імклівае, што сам гаспадар Аляксандр, які меў славу найтрапнейшага стральца ва ўсім Вялікім Княстве, бездапаможна адышоў ад рушніцы.

Пушчанскі магут пакрысе знемагаў. Вось ягонае тулава працяла дрыготка, вось ён пахіснуўся, вось у сляпым шале, ужо чуючы непазбежнае, зачапіў рогам яліну, пакінуўшы на стаўбуры шырокую белую паску. Усе ўжо ведалі, хто пераможа ў гэтым двубоі, і калі шырокае лязо рацішча ўвайшло зубру проста пад сэрца, галявіна зараўла ад захаплення, угору ўзляцелі магеркі і аблавушкі, і ніхто не пачуў перадсмяротнага звярынага хрыпу.

Зубр яшчэ не сканаў, яшчэ стаяў на каленях, хапаючы пашчаю снег, а адчайнага лоўчага ўжо абдымалі, мацалі рукамі, нібыта не верачы, што жывы, і фарсісты пасыльны перадаваў яму ўжо запрашэнне да стала яго каралеўскае мосці. Жанчыны і сама каралева глядзелі на маладога паляўнічага з непрыхаванай цікавасцю.

Эразм не спяшаўся падыходзіць: аднекуль у ягонай свядомасці з'явілася вострае адчуванне значнасці гэтай хвіліны. «Хто гэта?» — спытаўся ён у суседа-шляхціча, і той адказаў: «Сын баярскі* Мікола. З Гусава родам».

Калі Вітэліус нарэшце наблізіўся, лоўчага ўжо атачылі дамы. Яны нешта ўзахапы шчабяталі свайму ратавальніку, і Эразм пачуў, як той смела сказаў камусьці на добрай лаціне: «Aut Caesar, aut nihil»**.

---

* У Вялікім Княстве Літоўскім баяры займалі сярэдняе становішча паміж шляхтай і народнымі нізамі.

** Ці пан, ці прапаў (лац.).

Такое было іхняе знаёмства, і цяпер, шпацыруючы па галерэі, пасол яшчэ раз падзякаваў небу, што звяло іх. Ён скажа Гусоўскаму, каб не забыўся на тое паляванне ў сваёй будучай паэме.

Вітэліус падумаў пра сакратара з нечаканаю цеплынёй. Колькі перажылі ўдвух! Разам былі і на кані, і пад канём. І цяпер таксама разам, у дні, ад якіх залежыць усё іх далейшае жыццё.

Блаславёны той, чый лёс уплывае на лёс Айчыны, з гонарам думаў пасол. Яму хацелася хутчэй даць адпаведныя загады кухару і стольчым і паслаць па Гусоўскага. Вітэліус пашкадаваў, што некалі згадзіўся з паэтавай просьбай і Мікола жыве цяпер не ў пасольскай рэзідэнцыі, а на самоце, за колькі кварталаў адсюль. Ён паспрабаваў уявіць, як той сустрэне навіну: як зазвычай прытоіць пачуцці ці дасць ім волю?

А ці здолее сёння ўтаймаваць свае пачуцці ён сам?

Так, іх з Гусоўскім можна назваць сябрамі, але пры ўсім пры тым ён — каралеўскі пасол пры двары яго святасці, а Мікола — усяго толькі ягоны сакратар, які не развітваецца са сваёй музай адно дзякуючы яму, Вітэліусу. Таму паміж імі паводле падпісанага дзесьці ў душах маўклівага пагаднення заўсёды пралягае неадольная мяжа, якую нельга парушаць і цяпер. Магчыма, цяпер — асабліва.

Пасол чуйна прыслухаўся да самога сябе і, не знайшоўшы ў сэрцы патрэбнага спакою, адклаў размову з паэтам на заўтра.

На Вечны горад апускалася мяккае вясновае сутонне.

III

Ён не любіў гэтай амаль разбуранай спаруды, што нагадвала яму страхотлівы вулей, куды час сабраў са свае бязмежнае лугавіны тое, што некалі было жыц-

цём з ягонымі марамі і спадзяваннямі. Ён не любіў заходзіць сюды, але антычны калумбарый меў над ім нейкую ўладу, і час ад часу, вось як цяпер, па дарозе да Вітэліуса, у Гусоўскага ўзнікала неадольнае жаданне пабыць тут некалькі хвілін сам-насам з сабою.

Прыстояўшы пад выгбаю, ён ступіў у рэдкі халаднаваты прыцемак першай залы, і па засціле тонкага пяску, што ўкрываў каменныя пліты падлогі, пацягнуўся за ім ланцужок вырáзных слядоў.

Нязвычныя і трывожныя пачуцці агортвалі душу сярод гэтых сцен з сотнямі цёмных паўкруглых нішаў, якія глядзелі вачыма самой Вечнасці. Большасць нішаў ужо даўно былі пустыя, толькі пад нізам кожнае бялеўся мармуровы прастакутнік з лацінскім надпісам. Ацалела ўсяго дзясяткі два урнаў з прахам і столькі ж бюстаў на нізкіх пастаментах: паблажлівыя твары эпікурэйцаў, твары вясёлыя і хіжыя, змрочныя і засяроджана-журботныя…

Гусоўскі чытаў імёны людзей, што жылі на пятнаццаць стагоддзяў раней ад яго. Ён чытаў гэтыя імёны з пільнаю ўвагай, быццам спадзяваўся сустрэць між іх знаёмае, ды белыя прастакутнікі казалі розуму толькі пра марнасць чалавечага жыцця.

Гусоўскі прысеў на ўломак калоны. Ён уявіў чалавека, што некалі будзе разбіраць на замшэлым камені ягонае імя…

Дні і месяцы сыплюцца, як жвірынкі ў пясочным гадзінніку, і ты не ведаеш, колькі іх у цябе засталося, затое ведаеш, што ніхто не пераверне твой гадзіннік назад. Спяшайся, пакуль гэты танюткі струменьчык пяску яшчэ не высіліўся ў сваім імклівым бегу.

Ад уваходу цягнуў скавыш, і Гусоўскі бачыў, як ягоныя сляды на пяску ўвачавідкі губляюць свае абрысы.

Доктар Скарына ўжо выдаў у Празе чэшскай Біблію на мове свайго народа. Ужо адспявала журботнае сэр-

ца Вісліцкага*, але той паспеў сказаць свету пра герояў Грунвальда. А ён, Гусоўскі, яшчэ здабывае танную славу эпіграмамі і вершыкамі на патрэбу мецэнату і сяму-таму з рымскіх вяльможаў. Ці вартае такое жыццё чалавека, што прысягнуў аддаць свой дар роднай зямлі, каб уславіць яе багацце і мужнасць і аплакаць яе пакуты? Ён судзіў сябе сурова і жорстка. Тут, перад прахам сотняў людзей, якія не пакінулі па сабе нічога, акрамя жменькі попелу, іначай ён не мог.

Ён зноў пачуў учарашнія халодна-зняважлівыя словы Франчэскі. Так, ягонага імя няма ў геральдычных кнігах, няма ў спісах пасольства, але зараз, у гэтым храме нябыту, ён быў, як ніколі раней, перакананы, што сапраўдны гонар чалавек здабывае не праз шляхецкую кроў.

Мінулай зімой на адным з рымскіх мастоў ён спаткаў жабрака, які гінуў ад голаду і холаду. Гэта быў беглы янычар. Гусоўскі хацеў ўратаваць чалавечую істоту, што вырвалася з крывавай няпамяці, ды былы султанскі ваяр вырашыў памерці. Пачуўшы ягоную гісторыю, Гусоўскі зразумеў, што іншага выйсця ў чалавека не было.

Ён не мог прамаўчаць пра гэты лёс і цяпер узгадаў дні і ночы, калі пісаў тую паэму. Усё пачалося, бадай, не з самой сустрэчы, а са сну, што стаў мучыць яго пазней.

Ён сніў сябе янычарам. Гэта яго навекі забралі людзі султана, гэта па ім, надзеўшы жалобны ўбор, галасіла маці, а бацька пасыпаў попелам галаву. Гэта яго разам з тысячамі іншых хрысціянскіх хлопчыкаў змушалі забыць сваё імя і вучылі чужым мове, веры і майстэрству забіваць людзей. Гэта ён пасля вечаровай малітвы валіўся на смуродную лямцавую пасцілку ў вялізнай

* Беларускі паэт-лацініст XVI ст., аўтар выдадзенай у 1516 г. у Кракаве гістарычнай паэмы «Пруская вайна».

кашары і не мог заснуць ад страшэннае стомы. Гэта ён утаймоўваў голад толькі пасля сечы, калі жывому належаў і чарпак плову, што застаўся ад забітага.

Сны перапляталіся з явою, і часам яму здавалася, што ён таксама ўмее за сорак крокаў прыкалоць чалавека да сцяны ятаганам або адным ударам выпусціць з жаночага чэрава ненароджанае дзіця. Няўжо, шмат разоў пытаўся ён у самога сябе, няўжо прыйдзе час, калі падатак крыві будзе плаціць і ягоная зямля, калі яе Базылёў і Янаў будуць называць Ібрагімамі і Мехмедамі і пасылаць па душы родных мацярок?

Паэма пра янычара забрала ў яго кавалак сэрца, ды ён ведаў, што галоўнае і самае запаветнае, тое, што наканавана зрабіць толькі яму, — наперадзе. Яго будучую кнігу яшчэ ахутвала смуга, але ён ужо даўно жыў прадчуваннем дня, калі вецер развее засмуж і мара стане такою ж выяўнаю, як наднёманскія даляглядыў ясны восеньскі дзень. Ён прыехаў у Рым з надзеяю паслужыць Айчыне і разам з тугою па ёй, разам з пакутлівымі сумневамі, у хвіліны паняверкі і хвіліны радасці чуў у душы веру, што здолее сказаць сваё слова пра свой народ і сваю краіну. Сказаць так, каб потым нястрашна было і памерці.

Сляды на падлозе ўжо даўно зніклі. Гусоўскі падняўся і рушыў да выхаду. Пад выгбаю ён азірнуўся, і свежыя сляды на момант здаліся яму літарамі на чыстым аркушы паперы.

IV

Эразм чакаў за сталом у кабінеце. Ён быў у новым каптане з вышыванымі залатымі ўзорамі, што прыгожа вылучаліся на цёмным аксаміце.

Пастава пасла нагадала Гусоўскаму прарока Іерэмію з роспісаў Сікстынскай капліцы. Той самы глыбокі

одум на твары, скіраваныя ўдалеч вочы. Правая рука моцна і разам з тым неяк журботна падпірае падбароддзе. Толькі ў левай — зусім зямны ліст са зламанымі пячаткамі.

Вітэліус страпянуўся і, адклаўшы ліст, скінуў з сябе тужлівую задуменнасць. Паэт адчуў, што прычынілася нешта благое. Нібыта прачытаўшы ў душы ў Гусоўскага гэтыя здагадкі і жадаючы развесці іх, пасол адразу пасля вітанняў завёў гаворку пра набытую днямі карціну, што заняла ганаровае месца побач з палотнамі Карэджа.

— Зірні на Хрыста і грэшніцу. Быў час, калі гэты мастак дапісваў карціны Джарджоне, але, павер мне, ён перасягне настаўніка. Яго завуць Тыцыян. Я хачу, каб ягоныя палотны трапілі да нас на радзіму. Калі пасольства будзе вяртацца...

Эразм чамусьці не скончыў і адвёў прыцьмелыя раптам вочы.

— Я прачытаў «Янычара»,— загаварыў ён пра іншае. — Твая ліра зноў падаравала мне асалоду, а талент нагадаў спелую вінаградную гронку. Наш зласлівец Строццы хутка праглыне свой брудны язык. Я зраблю, каб паэма патрапіла ў рукі папы. Тым больш цяпер. А тая сцэна, дзе янычар забівае маці... Тваё пачуццё, талент і фантазія твораць там сапраўднае дзіва.

— На жаль, мансеньёр, там няма ні каліва фантазіі. Я сустрэў гэтага чалавека на мосце Фабрыцыя. Ён блізкі нам па крыві, балгарын. У пяць гадоў асманцы ўзялі яго па падатку крыві. Астатняе мансеньёр ведае з паэмы.

— І гэта была ягоная маці?

— У маленстве ён зваліўся з дрэва і параніўся. Паміраючы, яна пазнала яго па меціне на шчацэ.

— О Божа, у які жорсткі век прыслаў ты нас на зямлю!

Абодва на нейкі час замаўчалі.

—Султан Сулейман выступіў на Бялград, — звязваючы нітку размовы, сказаў пасол. — З Балгарыі паведамляюць, што загадана сабраць дзесяць тысяч вазоў правіянту для султанскага войска. Туркі ўвялі новы падатак — за працу, якую іхнія зубы зробяць, пережоўваючы хрысціянскі харч. А татары тым часам спусташаюць памежныя абшары Княства і Кароны.

—І Ватыкан па-ранейшаму маўчыць…

Гусоўскі разумеў, што пасол паклікаў яго не дзеля таго, каб паведаміць пра новы паход султана. За доўгія гады іхняга своеасаблівага сяброўства ён навучыўся выдатна адчуваць унутраны стан мецэната і цяпер быў пэўны, што апрача паходу, апрача татарскіх набегаў і беспаспяховых пакуль што намаганняў пасольства Эразма гняце сёння і штосьці іншае. Вітэліус часта казаў, што поруч з ім не чуе на чужыне адзіноты. Ён, Гусоўскі, не мог бы шчыра паўтарыць тое ж самае. Аднак ён па-свойму любіў Эразма, і ў ягоным сэрцы таксама пасяліўся неспакой.

Ён быў шмат за што ўдзячны Вітэліусу. Пасля дабрадзейкі Соф'і, чацвёртай жонкі караля Ягайлы, краіна, бадай, не ведала мецэната больш слыннага. Біскуп Вітэліус апекаваўся паэтамі і дойлідамі, на ягоны пасольскі двор у Рыме зляталіся лісты з пячаткамі знакамітых вучоных мужоў усёй Еўропы. Італьянец Кларэці нядаўна прысвяціў яму пераклад з Лукіяна, а немец Барэальд з Кёльна — трактат пра землятрусы. І ўсяго гэтага ён дасягнуў у зацятай барацьбе з зайздроснікамі і радавітымі няздарамі.

Ды найперш Гусоўскі любіў Эразма за вернасць дадзенай у маладыя гады прысязе верай і праўдаю служыць Княству. Польскія арыстакраты не маглі дараваць яму не толькі ўзлёту, але перадусім гэтага сумленнага служэння. Яны не маглі дараваць Вітэліусу прамоў у Рыме і ў Аўгсбургу, дзе ён услаўляў Вялікае

Княства, яго былых валадароў і нават ягоную мову. Апрача таго нейкі спрытны рымскі друкар выдаў прамовы асобнаю кніжкай. Супроць пасла ўжо гучалі галасы на польскім сейме, і можна ўявіць, якая бура падымецца цяпер, калі ў Ватыкане пачалі гаварыць пра Вітэліуса як пра будучага кардынала. Відаць, нічога добрага не абяцаюць і каралеўскія пячаткі на лісце, які мецэнат чытаў перад ягоным прыходам.

Паэт рыхтаваўся пачуць благое і таму быў уражаны, калі Эразм абняў яго за плечы і загаварыў пра добрыя весткі з папскага палаца.

—Няхай узрадуецца тваё сэрца, як напоўнілася радасцю маё. Папа зацікавіўся паляваннем у нас на поўначы і выказаў жаданне мець у сваіх пакоях выяву зубра. Неба нарэшце пачула нашы малітвы. Табе давядзецца адкласці ўбок эпіграмы.

—Няўжо мансеньёр хоча паслаць мяне на паляванне? — спытаўся Гусоўскі са стрыманаю ўсмешкай і нейкім няясным, але ўсцешлівым прадчуваннем.

—Пра зубрыную шкуру няхай дбае Радзівіл, а мы з табою, Nicolaus, павінны ўпаляваць штосьці больш важнае. Папа пажадаў мець не толькі звера — яшчэ і праўдзівае паэтычнае слова пра ягоныя звычкі і лясы, што даюць яму прытулак. Ты няраз гаварыў, што твой човен застаяўся ў заване ціхіх азёраў. Выводзь яго ў мора і не бойся буры!

Гусоўскі маўчаў, таймуючы хваляванне, а пасол казаў далей:

—Памятай, што пасля Грунвальда пра нас даведаліся ва ўсім свеце. Кожны італьянскі вяльможа хацеў бы мець кнігу пра нашу краіну. Я ўжо стаміўся ад бясконцых роспытаў пра волатаў з вачыма на патыліцы ды іншую бязглуздзіцу, народжаную хворым уяўленнем несумленных пісакаў. Дакуль яны будуць пашыраць чуткі пра варварства і дзікасць

ліцвінскіх земляў? Мы даўно адкрылі для сябе Захад, і ўжо прыспела пара паказацца на людзях самім. Наша мінуласць мусіць належаць да гісторыі ўсёй Еўропы.

—Я хачу, — пасля пярэрвы сказаў Эразм, — каб ты памятаў і словы боскага Дантэ:

O, voi, ch'avete gl'intelletti sani
Mirate la dottrina, che s'asconde.
Sott'il velame degli versi strani[*].

Мара трох апошніх гадоў пачынала збывацца, аднак Гусоўскі не мог даастатку аддацца радасным пачуццям, бо чуў у мецэнатавых словах недагаворанасць.

—Сённяшні дзень з тых, што могуць перавярнуць усё жыццё, — прамовіў ён. — Але чаму радасць у вачах у мансеньёра патанае ў смутку?

Позіркі паэта і мецэната сустрэліся. Яны ўбачылі адзін у аднаго падзеленыя напалам удзячнасць і трывогу і ўадначас збянтэжана апусцілі вочы.

—Сёння я атрымаў ліст з Кракава. — У Эразмавым голасе з'явілася расколінка. — Інтрыганы дамагліся свайго. Кароль загадвае нам вярнуцца. Я ўжо не пасол.

Вітэліус сеў. Ягоныя плечы бяссіла апусціліся, маска ўпэўненага ў сабе дыпламата ўпала з твару, як сарваны ветрам ліст. Перад Гусоўскім быў разгублены няшчасны чалавек з пагаслымі вачыма.

—Я ўжо не пасол… — паўтарыў ён.

—Няхай мансеньёр скажа, каго з вялікіх не грызла ненажэрная пашча зласліўцаў. Але ж у пакутах гартуюцца дух і воля. Для Кракава мансеньёр не пасол, але для Рыма і Еўропы ён застаецца знакамітым дыпламатам і не менш знакамітым апекуном музаў.

---

[*] О вы, разумныя, зірніце самі,
І кожны зразумее настаўленне,
За дзіўнымі схаванае радкамі.

— Пасол без дзяржавы... — са слабаю ўсмешкаю азваўся Вітэліус.

— Кароль і двор — яшчэ не ўся дзяржава. У той час калі Сулейманавы сланы топчуць няшчасных сербаў, калі турэцкая чума распаўзаецца ўсё шырэй і шырэй...

— Sapienti sat. Разумнаму дастаткова. Я ведаю, пра што ты хочаш сказаць, — перапыніў мецэнат. — Статак сапраўды не вінаваты, што ягоныя пастыры больш падобныя да ваўкоў. — Ён зноў уладна браў нітку гаворкі ў свае рукі, і Гусоўскі здзіўлена ўбачыў, што за сталом сядзіць заўсёдны рашучы і гатовы да любых паваротаў лёсу біскуп Вітэліус.

Мікола заўжды зайздросціў волі апекуна, але такое хуткае вяртанне разгубленага і зламанага Эразма да звычайнай іпастасі нарадзіла акрамя зайздрасці і крыўду: паэт зразумеў, што шчырасць у паводзінах мецэната зараз добра-такі разбаўленая падступствам. Ён ведаў, што Эразм разлічвае на ягоную дапамогу, але разумеў, што хвілінная біскупава слабасць таксама была маскаю. Той і цяпер заставаўся дыпламатам, вёў сваю гульню, і ад немагчымасці прабіцца нават да гэтай блізкай душы, ад усведамлення мяжы, што пралегла паміж імі, як пралягае паміж дзвюма рэкамі ўзвышша водападзелу, не дазваляючы ім сустрэцца ў адным моры, ад гэтых думак, хоць Гусоўскі і разумеў, што замова папы ўсё адно ў сіле, яму зрабілася непрытульна і самотна.

— У нас няма выбару, — прамовіў Эразм. — З гэтага дня мы — ізгоі. Табе не трэба тлумачыць, колькі залежыць цяпер ад тваёй музы. І для цябе, і для мяне, і для мільёнаў суайчыннікаў.

Гусоўскі задуменна пазіраў на новую карціну. Востры сонечны прамень крануў чало Збавіцеля і слізгануў па малітоўна складзеных руках грэшніцы.

— Няхай умацуе мае слабыя сілы Усявышні.

Паэту хацелася пабыць на адзіноце, каб паўтарыць прамоўленыя словы таму, каму належала іх пачуць, але Вітэліус яшчэ не адпускаў яго.

—Дарагі Nicolaus, прызнаюся, што сярод трывог апошніх дзён у маім сэрцы знайшло свой куток і тое, пра што мы абодва пакуль што маўчалі. Мяне турбуюць твае сардэчныя справы.

—Я… — з выклікам пачаў Гусоўскі.

—Паслу ex officio* належыць ведаць усё, што чыніцца з ягоным сакратаром, — паспешліва сказаў Эразм, каб дапамагчы ці то паэту, ці то самому сабе. — А я не толькі пасол і мецэнат. Я сябра. Я ведаю імя тваёй абранніцы. Гэтая жанчына ніколі не пераступіць цераз забабоны, з якімі мы змагаемся ўсё жыццё…

—Яе няма ў Рыме. Я ўбачу яе не раней як праз паўгода, — сказаў Гусоўскі, каб хутчэй скончыць цяжкую тэму, і мецэнату не ўдалося схаваць ад яго радасць.

—Я ведаю, што ты пісаў да яе, і здагадваюся, што́ яна табе адказала. Няхай расстанне будзе бальсанам на раны. Памятай, у цябе ў руках не толькі твой лёс.

Вітэліус падышоў, каб развітацца, і калі ён злёгку сціснуў Гусоўскаму плячо, той насупор зусім нядаўнім пачуццям адчуў да мецэната спагаду. Знячэўку ён на ўсю поўніцу зразумеў, наколькі зніталіся іхнія лёсы, і зноў убачыў ланцужок слядоў на плітах калумбарыя.

V

Цяпер трэба заціць дыханне і знерухомець, каб не трэснуў пад нагою сучок.

Закаханы спявак пяе кароткімі, не даўжэйшымі за тры стукі сэрца, каленцамі і ў гэтыя імгненні не чуе анічога — хоць палі з гакаўніцы. Тры стукі сэрца —

* Паводле пасады (лац.).

тры імклівыя крокі, і песня абрываецца, а ён замірае, не паспеўшы паставіць нагу на дол. Адзін неабачлівы рух, адзін прытоены ўздых, і чырванабровы пяюн, залопаўшы крыламі, знікне ў лясной гушчарні.

Здаецца, пярэрва доўжыцца бясконца, але вось глушэц зноў падае голас. Тры крокі, галінка ляшчыны ледзьве не выколвае вока, і зноў — знерухомець. Ранішняя сцюдзёнасць лезе пад світу, паветра — як халоднае даўкае віно. Яшчэ тры крокі. «Мой! Мой!» — заходзіцца ад паляўнічага шчасця душа.

Пачуццё такое пранізлівае, што ён ачынаецца.

Бярэцца на ранне. Яшчэ праз туманец сну Гусоўскі бачыць над ложкам ладунку з барсучынае скуры. У махрах цьмяна паблісківаюць кованыя трокі. Цела дагэтуль памятае, як ладунка прыемна адцягвае плячо, і, каб узгаданае адчуванне было паўнейшае, ён на момант заплюшчвае вочы.

На белай сцяне праваруч вакна — скіфскага выгіну лук вышынёю на рост паляўнічага. Кібіць абкладзена касцянымі пласткамі з нябачнымі яшчэ маленькімі выявамі тарпанаў. Цеціва ўжо даўно аслабла, а часам, вось як у гэтую хвілю, так хочацца ўскінуць лук, нацягнуць да лёгкага звону і адчуць хвосткі ўдар па скураной наручцы. Калісьці ён мог выбраць за сотню крокаў дубовы стаўбур, і дванаццаць стрэлаў малявалі роўны шасціканцовы крыж.

Ён спрабуе разгадаць сон. Эх, пад'есці б зараз печанага на вуголлі глушцовага мяса! Учора яму выпаў зусім нішчымны дзень: думкі былі быццам камяні ў крушні, і на паперу леглі ўсяго два нежывыя радкі, а кожны паляўнічы Княства ведае, што глушцовае мяса дае спажыву не толькі целу, але найперш розуму; нездарма кажуць: жывіся глушцом — будзеш мудрацом.

Бліжэй да вакна, пры самым стале, тул з тузінам даўгіх стрэлаў з лебядзінымі пёрамі. Гэткія ж пёры

і на стальніцы, побач з кнігамі, свечкай і пясочным гадзіннікам. На перасценку, пад простым абразом Багародзіцы, вісіць няраз працёрты крывёю з мезеніка — каб быў шанцунак — самастрэл з казінаю нагой.

Туга па лясной маладосці заўсёды жыла ў ім, як у сухмень пад мохам і шыгавіннем жыве грыбніца. Сёлета туга прыходзіла да яго асабліва часта, аднак ён сустракаў яе з радасцю, бо разам з ёю ажывалі і абкружалі яго прызабытыя зыкі і пахі, і ён чуў у пакоі пошум пракаветных лясоў. Ён аддаваўся ўспамінам усёй сваёй істотаю, і надыходзіла хвіліна, калі знікалі сцены, знікалі камяніцы і галасы Вечнага горада, знікаў Тыбр і разлогія кроны піній, і ён бачыў мірную зубрыную чараду на тым баку Нёмана. Потым яму было цяжка даць веры, што гэтыя роўныя лацінскія радкі накрэсліла на паперы ягоная, а не чыясьці іншая невідочная рука, што іх пакінуў звычайны атрамант, а не нейкае магічнае рэчыва.

Але надаралася і шмат іншых дзён, такіх, як учора і пазаўчора, такіх, калі ягоныя блуканні па рымскіх вуліцах і пляцах нязменна выводзілі яго на Апіеву дарогу і вялі да пахавальні Цэцыліі Метэлы, сваячкі таго самага Краса, што ўкрыжаваў тут тысячы непакорлівых рабоў. Нядаўна ён даўмеўся, чым надзіць яго гэтая цыліндрычная спаруда сярод чэзлых дрэўцаў і хмызняку: у яе абрысах хавалася падабенства з Камянецкай вежай.

Вітэліус чацвёрты месяц падарожнічаў па Італіі, а ён пісаў і цешыўся з адзіноты.

У вузкія шыбы высокага вакна ўсё больш напорліва лілося ранішняе святло. Сталі відаць фігуркі звяроў на кібіці, а на сцяне насупроць ложка выступілі з прыцемку тры павешаныя ўсутыч гравюры. Бывала, ён цэлымі гадзінамі стаяў перад імі, зачараваны іхнім

таемным, суладным у сваёй жудлівай несуладнасці светам.

Левая гравюра з прасветленымі тварамі Адама і Евы, з аблітымі сонцам, поўнымі птушак і зверыны эдэмскімі садамі змушала душу трымцець ад няўцямнае радасці. Тут усё дыхала злагадай і ціхамірнасцю, і самі вочы адмаўляліся бачыць котку, якая ўжо трымала ў зубах прыдушаную мыш, і саву, што зладзіла кубло ў вадаліве жыцця. Але радасць хутка гасла, бо сярэдняя гравюра — безліч аголеных чалавечых істот і звяроў, іхні няспынны бег вакол загадкавай азярыны, фантасмагарычныя напалову жывёлы, напалову механізмы — нараджала ў сэрцы самыя змрочныя прадчуванні. І нарэшце душа трапляла ў палон пякельных пачвараў правай гравюры. Тут валадарылі жах, смерць і пакуты, напэўна, ва ўсіх магчымых абліччах. Невялікая гравюра выдавала бязмежнаю. Няхай невідочна, але на ёй стаяў і белы султанскі шацёр, складвалі піраміды з людскіх галоў янычары і брыла па папялішчы спаленай татарамі вёскі звар’яцелая старая…

Гэта быў падарунак мецэната, копія з алтара галандскага майстра Гераніма Босха. Геніем ці вар’ятам быў чалавек, што здолеў змясціць на адной карціне ўвесь крывавы хаос гэтага свету? — часта пытаўся ў сябе Гусоўскі. Але ж геніяльнасць і вар’яцтва вельмі часта ідуць побач. А можа, сам свет ужо даўно страціў розум, а мастак толькі адкрыў людзям вочы?

Аднак зараз паэт быў у абладзе іншых думак, бо сон пра радзіму не мог вешчаваць благога.

Паснедаў ён, як звычайна, у таверне каля моста Фабрыцыя, дзе ўранні падавалі свежую рыбу і кубак таннага віна. Трэба было вяртацца да стала і паперы. Сон абяцаў удачлівы дзень, але Гусоўскі нечакана для сябе рушыў вуліцаю ў бок Калізея.

Трохповісная аркада амфітэатра сустрэла яго цішынёй і пустэльнасцю. Калісьці, у першыя дні і месяцы ў Вечным горадзе, ён часта прыходзіў сюды. Яму дастаткова было заплюшчыцца і лёгка націснуць пальцамі на павекі, каб пусты амфітэатр да краёў напоўніўся гулам дзясяткаў тысяч галасоў. Ён быў то гледачом, то адным з тых няшчасных, што, павярнуўшыся да імператарскай ложы, ускідвалі над галовамі мячы і адрывіста крычалі кесару словы свайго змрочнага прывітання.

Але гэтым ранкам яго прывяло сюды абуджанае сном пачуццё нейкага чакання.

Памяць дазваляла яму пісаць без пёраў і паперы. Прымружыўшы вочы, ён паўтарыў апошнюю страфу, якая гучала ў думках адначасна на лаціне і пабеларусінску. Паэма яшчэ не мела назвы, але разпораз, як вясёлкавая стронга ў чыстых нёманскіх доплывах, у свядомасці праплывала: «Carmen de bisonte» — «Песня пра зубра».

Гусоўскі ўрупіўся ў работу і не адразу змеціў чалавека, што з’явіўся па другі бок арэны. То быў юнак у апратцы шкаляра з вышыванымі саквамі цераз плячо. Ён скінуў не надта пакоўныя саквы, выняў акраец хлеба і запусціў у яго маладыя зубы. Падхарчыўшыся, шкаляр паслаў на каменную лаву добра-такі зашмальцаваны фаляндышавы плашч і з насалодаю выцягнуўся на ўвесь немалы рост.

У гэты момант Гусоўскі нарэшце заўважыў юнака. Аднак ён заўважыў і іншае: трохі вышэй ад шкаляра сярод лаваў амфітэатра зладзеявата выткнулася і адразу схавалася нечая постаць у рызманах. Шкаляр умасціў саквы пад галавою і, відаць, заснуў, а абадранец больш не паказваўся. Ды раптам спрактыкаванае вока паляўнічага змеціла, як з-за каменя вытыркнуўся і пачаў паціху пасоўвацца да сакваў даўгі кій з гакам на канцы.

Гусоўскі крыкнуў, юнак усхапіўся на ногі, але было позна: злодзей уцякаў з саквамі на ўсе лапаткі. Спрытна пераскокваючы цераз лавы, ён бег акурат на Гусоўскага, нібыта збіраўся знайсці ў яго паратунак. Шкаляр нёсся за ім вялікімі скачкамі, і здавалася, што абадранец трапіў у нявыкрутку. Ды толькі, калі між ім і паэтам засталася нейкая паўсотня крокаў, а шкаляр вось-вось павінен быў схапіць валацугу за каршэнь, той, крыху збочыўшы, нырцануў у нішу і быццам праваліўся скрозь зямлю. Пакуль Гусоўскі, дакараючы сябе за някемнасць, падбег да чорнага атвору нішы, задыханы і ўзмакрэлы шкаляр ужо вылазіў адтуль, пэўна, зразумеўшы, што ягонае майно знікла ў лёхах назаўсёды.

—Кадук на яго! — вылаяўся ён і, змахнуўшы з ілба пот, прывітаўся на лаціне.

Ад неспадзяванкі Гусоўскі нават не адказаў на вітанне.

—Кадук на яго! — усцешана паўтарыў ён беларусінскую лаянку і сціснуў прыгаломшанага шкаляра ў абдымках.— Кадук на яго!

Не, нездарма прысніўся яму той сон. Не кожны дзень сустрэнеш у Рыме чалавека з Вялікага Княства, ды яшчэ з Нясвіжа.

Даўгалыгі, русявы і зеленавокі шкаляр адказваў на роспыты весела і з трохі круцельскаю ўсмешкай:

—Не прападу! У Нясвіжы людзі хіжы: салому таўкуць — бліны пякуць, сена смажаць — бліны мажуць. Адно кніжак шкода.

Ён прыгладзіў разбэрсаныя пагоняю валасы, нахіліўся да атвору, з якога цягнула холадам, і, склаўшы далоні ракавінай, закрычаў:

—Гэй ты, сіньёр шылахвост! Хлеб можаш есці, кашулю — насіць, а кнігі прынясі заўтра на гэтае месца і пакладзі на першай прыступцы. Тады Бог адпусціць табе грэх!

Сутарэнне азвалася здзеклівым рогатам. Італьянскае мовы шкаляру не хапіла, і ён выгукнуў у цемру ўжо па-свойму:

—Каб цябе чэрці смажылі столькі дзён, колькі слоў у тых кнігах!

Васіль — так звалі шкаляра — атрымаў у Кракаве бакалаўра і цяпер кіраваўся па навуку ў Падую, дзе таксама маглі вучыцца праваслаўныя. Сёлета там чыталі лекцыі два магістры-беларусіны: Ян з Полацка — «Лісты» Цыцэрона, а Марцін з Зэльвы — «Этыку» і «Метафізіку» Арыстоцеля. Рым зусім убаку ад дарогі, але ён, Васіль, зрабіў калена, каб на свае вочы ўбачыць Вечны горад.

Гусоўскі ўзгадаў маладосць. Ці сурова трымаюцца цяперашнія студыёзусы статутаў? Няўжо сапраўды гавораць у бурсе толькі па-лацінску? Ці выкладае яшчэ ў Ягелонскай alma mater доктар у медыцыне і вольных мастацтвах Мацей з Вільні?

Доктара Мацея, ахвотна адказваў бакалаўр, абралі рэктарам Сіенскага ўніверсітэта. Статуты — цудоўная вынаходка, бо іначай не было б асалоды парушаць іх. Што да лаціны, дык заўсёды знойдзецца пара пустадомкаў, якія за лішні шэлег адхрысцяцца не толькі ад роднай мовы, але і ад роднае маці. Яны і ідуць у віжы-люпусы. Быў у іх такі Марка з Мастоў, каб яму сем болек на язык. Яшчэ не навучыўся як след кашы па-лацінску папрасіць, а ўжо бегаў дакладаць на адназемцаў, што ганяць статут і гавораць, заміж лаціны, сваёю моваю. Так сэрца ад'еў, што пасадзілі яго аднае начы ў мех і, палічыўшы скабы, выраклі ўтапіць у рацэ. Пацягаўшы ж па вуліцах, разгайдалі дый кінулі, заместа Віслы, у лужыну насупраць бурсы. Вады там кату па пяту, але Марку і таго хапіла. Пачаў, як выпусцілі з меха, райскія шаты славіць, а суддзяў сваіх называў не інакш як паночкамі анёламі.

Абодва рагаталі да слёз. Можа, упершыню ў жыцці Гусоўскі пашкадаваў, што не мае сына.

Яны да цёмнага хадзілі разам па Рыме. Паэту не шкада было доўгага летняга дня. Гэты вясёлы дваццацігадовы дзяцюк, што перамераў нагамі палову Еўропы, быў жывым напамінкам, што ягоная зямля жыве, імкнецца да навукі, што гучыць яе мова, на якой ужо ёсць друкаваныя кнігі.

Увечары яны ўдвух — бацька і сын, на момант здалося паэту, — сядзелі ў ягоным пакоі пры збане захопленага з таверны маладога віна, якое амаль не хмяліла, адно рабіла ўсе рэчы нейкімі больш выразнымі і значнымі, як быццам адкрываючы іхнюю сапраўдную існасць. Пясочны гадзіннік, дзве злепленыя лякам шкляныя цыбуліны з сіткам, пакідаў быць проста гадзіннікам і ператвараўся ў сімвал самога часу. Сімваламі пачынала рабіцца і астатняе — лук, загостранае лебядзінае пяро, белы аркуш паперы…

Аказалася, кракаўскія шкаляры яшчэ памятаюць эпіграмы Гусоўскага. Праз адну з іх, напісаную на самога рэктара, ён мусіў развітацца з універсітэтам і шукаць абароны ў Эразма Вітэліуса, які на той час ужо быў біскупам плоцкім і марыў стварыць на поўначы Кароны агмень навукі і мастацтваў, роўны далёкай Падуі.

Памаўчаўшы, ён спытаўся ў юнака пра бацькоў. Маці засталася з ягонай сястрою ў Нясвіжы, дом пры самым рынку. Бацька, дзяк Міхей, быў пад рукою Міхала Глінскага ў Клецкай сечы. У той слаўны дзень, калі ваяры Княства паланілі чатыры тысячы татараў і адбілі сорак тысяч палонных жанок і дзяцей, малы Васіль стаў сіратою.

Гусоўскі ўзяў са стала кнігу:

—*Ac albos belli celebres virtute Ruthenos*…

—*Беларусіны, праслаўленыя сваёй мужнасцю на вайне...*— пераклаў Васіль.— «Пруская вайна» Яна з Вісліцы.

—Так. Славу Грунвальда ўжо ахутвала цемра, але ён разагнаў яе святлом свайго таленту. Каб захаваць наступнікам нашу гісторыю, мала запісаць яе ў хронікі. Яе трэба адчаканіць і ў паэтычных радках.

—Другую частку я ведаю на памяць,— сказаў бакалаўр.— Усё апісанне бітвы.

Узмахваючы ў такт рукою, Васіль пачаў чытаць. Князь Вітаўт хутчэй за ўсходні вецер ляцеў да Ягайлы, што сустрэў пачатак сечы ў малітве. Татарскія коннікі нацягвалі лукі і пускалі коней наўскапыт. Град смертаносных стрэл біў у браню, і падалі шыхты пыхлівых тэўтонцаў. Непераможнымі волатамі ішлі наперад ліцвіны. Ад стрэл і дзідаў цямнела неба...

На твар юнака легла пячатка ваяўнічасці. Шкадуе, што жыве на сто гадоў пазней, думаў Гусоўскі. Вядома, хацеў бы сам вывешваць на купалах Вільні і Кракава крыжацкія сцягі і бароды. Як бы сагрэў сэрца, каб прымеў убачыць гэтага маладзёна, сам Вісліцкі...

—Вітаўта народ назваў Громам вайны,— прамовіў Гусоўскі, калі юнак скончыў.— Нават татараў ён трымаў у цуглях. Князь Вітаўт адводзіў набегі ад нашай зямлі, а цяперашнія гаспадары аддаюць яе на здзек...

З хвіліну яны, паяднаныя аднымі думамі, сядзелі моўчкі.

—Ад годных людзей,— загаварыў Васіль, — я чуў, што шаноўны паэт, выконваючы волю папы, піша паэму пра паляванне на зубра...

—Гэтым людзям сапраўды можна верыць.

—Як бы я хацеў пачуць хоць некалькі радкоў... Няхай яны нагадаюць нам пра нашыя пушчы.

Юнак чакаў. На неба ўжо выплыў месяц, і ў ягоным аліўкавым святле Гусоўскі пачаў:

Летам заўсёды занятыя ў кровапраліццях
Войнаў усобных, якім ні канца, ні пачатку,
Ратнікі нашы з Піліпаўкі аж па Грамніцы
Маюць аддуху ў лясах — паляванне на звера.
Мабыць, свой звычай і Марс пераняў у ліцвінаў —
І ў адпачынак мячы гартаваць на марозах.
Войны! Злачынная справа — вайна выклікае
Гнеў мой, і слёзы, і боль. Без падтрымкі, бясконца
Войны вядзём мы адзін на адзін за свяшчэнны
Братні саюз хрысціянства з навалай з усходу.
Вораг страшэнны адольвае нас і зламысна
Рэжа пад корань наш род і вучэнне Хрыстова
Ў душах народаў на ўсіх заняволеных землях.
Ён, спадцішка уварваўшыся ў нашы ўладанні,
Цэламу свету нахабна сцвярджае: ваюю
Не за прастору сабе, а за лад у прасторы.
З верай сваёй ён ідзе і ў імя нам чужацкага бога
Лад свой агнём і мячом усталёўвае ў землях
Іншага веравызнання і іншых парадкаў.
Там, дзе арда саранчой прапаўзе, застануцца
Толькі асмолкі ды печышчы, попел ды косці,
Зграі варон ды чароды сабак адзічэлых.
Бог барані, калі нас перамогуць прышэльцы,
Лепш ужо смерць нам усім без пары, чым такая
Доля — жыццё пад'ярэмнае ў чорнай няволі…[*]

Васіль імпэтна ўстаў.

—Злыя языкі сцвярджаюць, што Эразм Вітэліус і ягоны сакратар выракліся Бацькаўшчыны і шукаюць славы і пашанотаў у Ватыкане. Цяпер я ведаю, чаго вартыя гэтыя размовы. Усё гаворыць, што аўтару паэмы наканавана еўрапейская слава.

—Тваімі вуснамі прамаўляе маладосць, — перапыніў Гусоўскі.

[*] Тут і далей пераклад з лацінскай Язэпа Семяжона.

—Не. Доктар Скарына нясе асвету свайму люду, але не менш важна сеяць праўду пра нашу зямлю ў цэлым свеце.

—Якія ж кнігі былі ў тваіх саквах? — паравёў размову на іншае паэт.

—«Арыстоцелева брама» і Скарынаў Псалтыр з Еклезіястэсам.

Прыклаўшы правую руку да сэрца, Гусоўскі працягнуў бакалаўру кнігу, з якой не разлучаўся ўжо чатыры гады. То быў Псалтыр, першая друкаваная кніга, у якой загучала жывое слова іхняга народа. *Абаронца младых і радасць, старым пацеха і песня, жонам пабожная малітва і пакраса, дзецям малым пачатак усякае добрае навукі, мужам моцнае ўцвярджэнне.* Паэту здалося, што прадмову чытае сам Скарына, што душа ягоная недзе тут, з імі…

Яны доўга не кладіся спаць. У спічастым вакне стаяла поўня, і яна нагадвала абодвум спелы яблык-папяроўку з садоў далёкай радзімы.

VI

Напрыканцы верасня, калі ў сухой спякоце рымскага лета пачулася дыханне восені, якая абяцала сплытчэламу Тыбру блізкія дажджы, Эразм Вітэліус вярнуўся з падарожжа ў Фларэнцыю і Парму.

Увечары таго ж дня паэт і мецэнат гутарылі ў багатай бібліятэцы пасла, якой зайздросцілі нават кардыналы. Адзінай аздобаю бібліятэкі была шпалера з Дантэ і Вергіліем і цудоўнай залацістаблакітнаю перспектывай. Усю астатнюю прастору сцен займалі друкаваныя і рукапісныя кнігі. Сярод лаціны тэалагічных і юрыдычных трактатаў, сярод кніг гуманістаў і антычных аўтараў тут можна было сустрэць кірыліцу летапісаў і выданняў апаль-

нага Фіёля[*]. Было тут і слова пра паход ноўгарад-северскага князя Ігара на полаўцаў, якое Гусоўскі любіў час ад часу перачытваць, заўсёды знаходзячы падабенства між Вітаўтам і Усяславам Чарадзеем, князем полацкім.

Усцешаны спатканнем, Вітэліус з тонкасцю сапраўднага знаўцы апавядаў пра размалёўкі Карэджа, захапляючыся зграбнасцю і лёгкасцю пуццы[**] пармскіх храмаў. Раз-пораз ён кідаў позірк на стос спісаных знаёмым почыркам аркушаў, якія суседзілі на стале з «Дэкамеронам». Гэтае суседства здавалася Эразму добрым знакам, і ён ужо смакаваў наперад хвіліны, калі будзе ўчытвацца ў першыя пяцьсот радкоў паэмы.

У такім гуморы ён успамінаў вандроўку са шчыраю асалодай.

— Уяві сабе, што ў царкве святога Яна анёлы лунаюць настолькі вольна, што купал знікае і ператвараецца ў неба. Пэндзаль мастака нараджае цуд, роўны боскаму. Ты ніколі не думаў, што менавіта ў геніях Госпад найпаўней выяўляе сябе і нагадвае нам пра сваю ўсемагутнасць?

Вітэліуса перапыніла з'яўленне слугі.

— Нейкі чалавек просіць у мансеньёра аўдыенцыі. Ён назваўся турэцкім купцом.

— Няхай зойдзе, — сказаў Эразм. — Мы выслухаем яго.

Нізкарослы турак, які праз вялікі блакітны турбан выглядаў амаль што карлам, схіліўся ў нізкім паклоне.

— Падзішах хім чок яш сана! Няхай жыве султан! — паўтарыў ён па-італьянску. — Няхай доўжыць Алах на зямлі ягоны цень!

---

[*] Швайпольт Фіёль — заснавальнік кірылічнага кнігадрукавання.

[**] Выявы хлопчыкаў — улюбёны дэкаратыўны матыў у мастацтве Адраджэння.

—Вітаем цябе, купец,— адказаў Вітэліус на лаціне.

—Асаблівасці маёй справы,— турак лёгка перайшоў на лаціну, — вымушаюць мяне прасіць у пана пасла размовы сам-насам.

—Гэта мой сакратар і сябра, — падумаўшы адно імгненне, адказаў Эразм.

Турак таксама на хвілю задумаўся, пацерабіў пальцамі даўгія рукавы зялёнага халата і, бліснуўшы чорнымі вачыма, у згодзе нахіліў турбан.

—Мяне паслаў сам падзішах, валадар свету, месяца і сонца…

—Валадар свету? — насмешліва перапытаў пасол.— Здаецца, у Рыме ўладараць іншыя.

—На ўсё воля Алаха, — анізвання не збянтэжыўся блакітны турбан. — Нядаўна словы, падобныя тваім, казалі і ў Бялградзе. А сёння муэдзіны славяць з бялградскіх муроў імя Алаха і выканаўцу волі ягонае на зямлі султана Сулеймана, няхай доўжыць неба яго шчаслівыя дні. Дзе пройдзе турэцкі конь, трава ўжо ніколі не вырасце. Кароль венграў не мае сілы выступіць супроць Порты. Французскі кароль напаў на Італію. Венецыя не стане сварыцца з намі, а імператару трэба змагацца з Лютэрам. Лютэр жа смяецца з тых, хто збірае сілы на вайну з Высокай Портай. Ён мудры чалавек, ваш Лютэр. Ён вучыць, што неба паслала асманцаў, каб пакараць грэшных хрысціян, а значыць, той, хто ваюе з намі, праціўіцца свайму Богу.

—Гэты мудрэц ходзіць па слізкай сцежцы, — сказаў Гусоўскі, і турак укалоў яго зласлівым позіркам, відаць, шкадуючы, што пачаў гаворку пры гэтым дападкім сакратару.

—А якая сцежка прывяла цябе? — з нецярпеннем запытаўся Вітэліус. Ягоную душу ўжо ўтнула здагадка.

—Хто прыходзіць з добрым, таму — яшчэ лепшае, — унікліва адказаў блакітны турбан словамі з Карана.

—А хто з’яўляецца з благім, тых аддадуць агню,— прамовіў Вітэліус.

—Шаноўны пасол чытае Каран! — у шчырым ці ва ўдаваным здзіўленні ўзняў рукі візітант. — Папраўдзе ўсемагутны Алах любіць людзей высокіх думак. Няхай прасветліць ён вашыя сэрцы!

Турак зусім па-гаспадарску ababег на кароткіх ножках бібліятэку, зазірнуў за паліцы і нават, прачыніўшы дзверы, выглянуў у вітальню.

Пасля гэтае беганіны ён вярнуўся на ранейшае месца і непарушна склаў рукі на круглявым чэраўцы.

—Шаноўны пасол, няхай лічыць Алах ягоныя дні, мае вялікія заслугі. Слава пра іх пераляцела мора і дапяла вушэй самога султана, чый розум абдымае зямлю і ападае залатымі і срэбнымі дажджамі. — Турак загаварыў цішэй. — Алаху было б дагодна, каб шаноўны пасол перайшоў на службу да Высокай Порты. Падзішах шчодра ўзнагароджвае сяброў. Сакратар пана пасла таксама атрымае сваю долю, — дадаў ён, барабанячы па жываце пальцамі.

—У мяне ёсць манарх, інтарэсы якога я абараняю, — павольна адказаў Эразм.

—Хто ж гэта? — шчыра здзівіўся блакітны турбан.

—Кароль польскі і вялікі князь літоўскі Жыгімонт,— перамагаючы сябе, з цяжкасцю прамовіў Вітэліус.

—Султан ацэніць паслугі пана пасла ў дзесяць разоў даражэй.

—Не ўсё на свеце прадаецца.

—Не ўсё? — выказаў сумнеў турак. — Што ж не прадаецца?

—Зямля, якая завецца Радзіма,— рэзка сказаў Эразм.

Турак, закідваючы галаву з даўгой вузкай барадой, зарагатаў:

—Радзіма? О-хо-хо! Няўжо пан пасол думаў, што ў палацы падзішаха не ведаюць, які загад пан пасол атрымаў ад караля?

Вітэліуса затапіла чорная хваля лютасці. Ён сапраўды можа добра паслужыць султану, можа адпомсціць за ганьбу. Задаволены турак моўчкі чакаў, цудоўна разумеючы, што чыніцца ў Эразмавай душы.

І раптам пасол сустрэў цяжкі, дапытлівы і адначасова насмешлівы пагляд Гусоўскага. Гэта была сцяна. Гэта быў паратунак.

—Я думаў, ты пасол, а ты і напраўду купец, — з невыказнаю палёгкаю сказаў Вітэліус.

— Мы пачакаем, — адгукнуўся турак, ціхамірна разглядваючы шматкалёрную шпалеру. — Мы пачакаем, бо сказана ў Каране: чалавек створаны з паспешлівасці.

Двое мужчын глуха маўчалі.

—У імя Алаха літасцівага і міласэрнага! — зноў нізка сагнуўшыся ў поясе, праспяваў блакітны турбан. — Хвала яму, валадару свету і цару цароў у дзень апошняга суда. Няхай вядзе ён нас па дарозе простай, па дарозе тых, каго асыпаў ён сваімі ласкамі. Няхай вядзе ён нас дарогаю шчаслівых, а не тых, на каго ўпадзе з нябёсаў гнеў ягоны, — пагрозліва скончыў турак.

VII

У такія, як сёння, стылыя дні, калі дождж не дазваляў праскакаць некалькі зазвычаеных міляў па рымскіх ваколіцах, Вітэліус замяняў конную прагулянку развагамі ў кабінеце. Пасол любіў гэтыя гадзіны адзіноты, калі думка лёгка пераносіла яго ў любую сталіцу, у любы куток айкумены.

Сканчваецца год 1521 ад увасаблення Божага. Па Еўропе паўзуць чуткі пра набліжэнне новага патопу,

і легкаверныя людзі будуюць каўчэгі. Васалы асманцаў зноў вырваліся з крымскіх абшараў, спустошылі Бельскую і Холмінскую землі і разбілі палякаў пад Сокалем. А кароль Жыгімонт зноў казаў пра яго на сейме незычлівыя словы, паўтараючы, што Вітэліус прагне выгады не дзяржаве, а самому сабе. Чаму ж тады выгады Кароне і Княству не шукае сам кароль? Чакае, пакуль султанскі шацёр з'явіцца на ўзгорках пад Кракавам?..

Дождж зацята палівае брукаваны двор, скрозь сухое лісце павойнага вінаграду засякае на пліты галерэі.

Французскі і гішпанскі каралі ваююць за панаванне ў Еўропе. Порта робіцца хаўрусніцай хрысціянскай Францыі. А ў Стамбуле здарылася неверагоднае: дачка нейкага рагацінскага святара Лісоўскага стала султаніхай. Прададзенае татарамі ў рабства дзяўчо не згубілася сярод безлічы адалісак, а выбілася ў лік чатырох дазволеных Алахам законных султанскіх жонак. Венецыянцы ўжо сцвярджаюць, што яна — башкадуна, улюбёная жонка...

Вецер шамаціць выпетранымі вінаграднымі сцяблінамі.

Канкістадоры руйнуюць старажытныя дзяржавы Новай Індыі. Другі год плывуць дзесьці каравелы партугальца Магелана, які збіраецца дапяць Малукскіх выспаў заходнім шляхам. Калі ён дасягне мэты, значыць, старажытныя мудрацы не памыляліся і зямля сапраўды круглая...

Калісьці ў такія вось хвіліны, абдымаючы позіркам свет, Вітэліус усцешана адчуваў упэўненую сілу свайго розуму. Ён паспрабаваў знайсці ў душы гэтую радасць і зараз, але яе не было. Замест яе ён адшукаў толькі старанна прыхаваныя ад іншых паняверку і разгубленасць.

Папа ўжо не дапускае да сябе амаль нікога. Учора пасол гутарыў з папскім лекарам: пульс хворага, а таксама пах і колер мачы паказваюць на самае благое. Папу турбуе цяпер блізкая сустрэча з Усявышнім, а не ловы ў паўночных пушчах і не паэма, якую ён, Вітэліус, меўся паднесці яму на Каляды. У вітальні, побач з бібліятэкаю, быццам жывы стаіць прысланы з Вільні і непатрэбны ўжо зубр, якога ён сёння загадае прыбраць з вачэй.

Каб жа можна было гэтаксама лёгка прыбраць з душы няспраўджаныя спадзяванні! Спадкаемец святога Пётры памірае, а разам з ім згасаюць і надзеі на кардынальскую шапку, на ўдачу пасольскай місіі, на тое, што ён пакіне сваё імя будучым пакаленням.

Эразму ўзгадалася, як гутарыў з Гусоўскім, прачытаўшы першую палову «Песні». Пасол і тады прызнаваўся сабе, што перадусім дбае, каб паэма спадабалася папу. Але ж ён і быў спярша дыпламатам, паслом, а мецэнатам ужо потым. І вось, калі «Песня пра зубра» гатовая, папа ляжыць на Божай пасцелі, а ён пачынае саромецца той размовы.

Спачатку ён шчодра хваліў бездакорную метрыку паэмы, казаў пра свежасць і паўнагучнасць радкоў.

— Пушчу, паляўнічых і князя Вітаўта напісаў вялікі майстар, — шчыра захапляўся ён. — Ты дасягнуў амаль немагчымага. Ты выпускаеш рой стрэл па заганах грамадства, твая паэма ператвараецца ў палітычны трактат і пры гэтым застаецца высокай паэзіяй. Твой паранены зубр — цудоўная алегорыя Айчыны, увасабленне яе лёсу і сімвал яе былой велічы.

Гусоўскі слухаў, нічым не выяўляючы пачуццяў. За лета ён прыкметна змяніўся. Вочы не згубілі жвавасці і вастрыні, але як быццам выцвілі і зрабіліся пакутніцкімі. Шырокія рамёны, як і раней, дыхалі дужасцю, ды прыгорбіліся, нібыта ён дзень пры дні

трымаў на іх нейкі вялікі цяжар. Вітэліус ведаў, што ў Рыме зноў з'явілася Франчэска. Ён хацеў бы суцешыць Гусоўскага, узяць частку ягонага цяжару на свае плечы, але ж ведаў, што менавіта пакуты, а не душэўная раўнавага могуць удыхнуць у радок, у карціну ці ў мелодыю тую боскую субстанцыю, якая робіць іх неўміручымі. Замест суцяшальных слоў гучалі іншыя.

—Я пакрывіў бы душою, — гаварыў ён, — калі б змаўчаў пра тое, што адмаўляюцца прыняць маё сэрца і мой розум. Ты пішаш пра выпрабаванні ведзьмароў вадою, пра мяса глушца ды іншыя паганскія звычаі і прымхі. Ці прыспорыць гэта пашаны нашаму краю?

—Няўжо мансеньёру здалося, што падобныя дзікунскія выпрабаванні мне да душы? — адказваў Гусоўскі. — Але ж звычаі адрозніваюць адзін народ ад другога. Лепшыя з іх — такая ж святыня, як мова і воля. Хіба знойдзем мы ў даўніх звычаях глыбокія заганы? Святасць маці прызнаюць нават тыя народы, што не шануюць Дзевы Марыі. Нібы ветрам адносіць нас ад абрадаў і завядзёнак, якіх трымаліся продкі. Ці не ператворымся хутка ў адсохлую ад каранёў траву-пералёт?

—Ты насмельваешся кідаць выклік самому боскаму Дантэ, — не ўступаючы ў спрэчку, казаў далей Вітэліус. — Дантэ выкрываў тых, хто ўжо трапіў у замагільны свет, і караў грэшнікаў рукамі незямных істотаў. Ты ж бярэшся судзіць тых, каго мае ўладу судзіць толькі неба. Да таго ж разумны чытач адразу заўважае, што ты маеш за дзіва не стварэнне свету, а ягонае існаванне…

Гусоўскі больш не пярэчыў, і тады ён, Вітэліус, хацеў чуць у паэтавым маўчанні згоду. Цяпер жа яму прагнулася, каб у тым цяжкім маўчанні была якраз нязгода. Ён ведаў, што не зможа парушыць сваіх прынцыпаў і за-

браць уласныя словы назад, і прасіў неба, каб Міколу хапіла сілы самому адкінуць ягоныя няшчырыя парады.

У дзвярах пачуўся нейкі рух. Вітэліус азірнуўся і ўбачыў застылага ў нерашучасці пахолка. На бледным твары быў страх.

—Што здарылася? — спытаўся пасол, ужо ведаючы адказ.

—Vossignoria reverendissima… Ваша правялебнасць… Госпад забраў душу яго святасці…

Пасол рыхтаваўся да гэтай весткі, але не думаў, што яму будзе так цяжка. Ён быў як карабель без ветразяў. Што абяцае яму, ім абодвум — яму і Гусоўскаму — будучыня?

Міжволі ўсплыў на памяць нядаўні, другі візіт турэцкага «купца», які, славячы Алаха і султана, нагадваў, што Стамбул па-ранейшаму гатовы прыняць ягоныя паслугі. Ён гутарыў з туркам з вока на вока, ды было ўражанне, што Гусоўскі поруч: ён, пасол, нават адчуваў позірк, такі самы насмешлівы, як і ў першы візіт, позірк гострых блакітных вачэй гэтага сына лясоў. Эразм ведаў, што і так не дасць волі цёмнаму пачуццю помсты, якое яшчэ не ачахла ў ім, але ў тыя хвіліны ён быў удзячны паэту і думаў, што мяжа паміж імі ўжо не такая неадольная.

Парыў ветру кінуў у вакно некалькі дажджавых кропляў, і яны, паволі сплываючы па шкле, утварылі на шыбах свой маленькі свет: адны неўзабаве высіліліся і замерлі, другія ўпарта працягвалі рух.

Дзве кроплі зліліся і хутка пабеглі далей, і гэтая мізэрная падзея ў свеце кропляў неспадзявана падаравала Вітэліусу палёгку. У непраглядным, як сённяшняе неба над Рымам, месіве думак і пачуццяў пазначыўся сонечны прасвет.

Ён ужо не быў паслом, бо страціў таго, хто прызнаваў яго прадстаўніком дзяржавы, якая ад яго адмовілася.

Але ён заставаўся мецэнатам. Хіба мецэнатаў і праз стагоддзі не прыгадваюць побач з тымі, чыю музу яны баранілі ад сцюдзёных вятроў эпохі? Са складаным пачуццём горычы і надзеі Вітэліусу падумалася, што яшчэ зусім нядаўна ён быў апірышчам для Гусоўскага, а цяпер яны нібыта памяняліся на ролі. Не, усё ж ён заставаўся мецэнатам, і ў гэтым была ягоная будучыня.

Рым, 1522

I

Аддаліўшыся ад горада на добрыя дзве мілі, Гусоўскі не паспеў да цёмнага вярнуцца, і цяпер, на ўтравелай сцежцы, што бегла ўсцяж нізкай каменнай агароджы вінаградніку, у цёплай цішыні ліпеньскай ночы, якую парушала толькі немудрагелістая песня цыкадаў, яго разам са стомаю агарнула дзіўнае пачуццё.

Узлокціўшыся на яшчэ цёплую пасля скварнага дня агароджу, ён глядзеў на вычварны танец светлякоў. Кружлянне зялёных агеньчыкаў, што, спрачаючыся з небам, утваралі ў цемры рухомыя сузор'і, заварожвала душу, штосьці рабіла з часам і памяццю, і Гусоўскаму ўяўлялася, што ўсяго жаху апошніх месяцаў не было, што ўсё толькі прымроілася яму ў адну з тых начэй, калі над зямлёю плывуць чорныя хмары вусцішных сноў.

І спаленыя дамы тых, каго кранулася немач, і перапоўненыя манастырскія шпіталі, і цэлыя пірамiды трунаў — вялікіх і маленькіх, дзіцячых, — якія заставаліся стаяць незакапаныя, — усё гэта зрабілася сном. Маці не заціскалі раты хворым дзецям, каб іхні енк не прывёў у дом варту. Не было тысяч трупаў,

якія скідвалі проста ў ямы або ў Тыбр. Быў мяккі морак летняе ночы з зялёным танцам светлякоў, сцежка, сунічнае дрэва каля яе выгіну. Як ён прагнуў зрабіць неверагоднае і павярнуць час назад, каб царства смерці засталося адно на гравюры геніяльнага мастака ў ягоным пакоі!

Аднак ён сапраўды хацеў немагчымага, і вялікая памаранчавая поўня, што паднялася над вінаграднікам, асвятліла не толькі лозы з важкімі цёмнымі гронамі — у яе святле ён убачыў і марнасць свайго наіўнага парывання.

Там, за ўзвышшам, ляжаў Вечны горад, над якім, быццам на карціне Босха, быў узняты вялізны бязлітасны нож. Там вырываліся з грудзей перадсмяротныя стогны і па начных вуліцах, палохаючы гайні здзічэлых сабак, ішлі з завязанымі да вачэй тварамі манахі, што збіралі мерцвякоў і пакідалі на дзвярах новых і новых дамоў вялікую літару «Р», першую літару жудаснага слова «pestis» — «чума». Там ліхаманкава падрахоўвалі свае прыбыткі трунары, і той з іх, каго абміне пошасць, мог трапіць у лік самых багатых рымлян. Горад, што мусіў быць узорам пабожнасці, быў пакінуты свецкімі і духоўнымі саноўнікамі на вырак лёсу, і цяпер там заадно з чумою панавалі бязвер'е і ўсе чалавечыя заганы.

Няхай Бог карае грэшнікаў, думаў Гусоўскі, але за што пакутуюць немаўляты, якія не ўмеюць саграшыць нават у думках? За што прыняў смерць двухгадовы мурза, што любіў гуляць са старым рахманым катом у яго пад вокнамі? Ці справядлівы твой вырак, Божа? Чаму ты гасіш кволыя свечкі дзіцячых жыццяў і абыходзіш сваім гневам блюзнераў? Чаму не адбіраеш мовы ў ілжэпрарокаў, якія на кожнай плошчы праклінаюць Хрыста і Дзеву Марыю і просяць літасці ў Магамета і ў самога Люцыпара? Чаму не

шлеш кары тым, хто абражае ў храмах святыя мошчы і заклікае прыносіць ахвяры паганскім божышчам? Што ў гэтым: твая міласэрнасць ці тваё бяссілле?

Душа білася ў нераце сумневу, і таму капліца ля дзікай масліны наперадзе здалася Гусоўскаму дарункам самога неба. Нішу з фрэскаю асвятляла дрыготкае цяпельца каганца. Яно адбірала ў цемры даверліва-прастадушную ўсмешку Мадонны і тварык немаўляці на яе руках.

Ён апусціўся на калені і пачаў маліцца. Ён прасіў, каб Усявышні злітаваўся над Франчэскаю, след якой ён згубіў у гэтае праклятае лета, злітаваўся над Эразмам і бакалаўрам Васілём з Нясвіжа, злітаваўся над ім самім.

Што будзе з «Песняй...»? За яе тысячу радкоў ён можа заплаціць любую цану. Дзень жыцця за кожны радок? Тыдзень?

Ён гатовы. Ён узгадаў памерлага ад чумы Вісліцкага; ён згодны на такі самы лёс, няхай толькі і яму, Гусоўскаму, будзе дазволена ўбачыць перад смерцю кнігу са сваёй паэмаю. Гэтая кніга, адзінае яго дзіця, будзе ўкрай поўная болем. Можа, яна апраўдае ягоныя пакуты на зямлі...

З утрапення Гусоўскага вывелі нечыя крокі. На сцежцы, абапершыся на стаўбур масліны, стаяла маладая жанчына ў жоўтай сукні. Сустрэўшы чужы позірк, жанчына не апусціла вачэй, а лянівым рухам паправіла цяжкія чорныя валасы і юрліва ўсміхнулася. Яе высокім грудзям было цесна пад шнуроўкаю, яны нібыта прасіліся на волю, як прасілася на волю з цеснае сукні ўсё яе налітае жыццём пышнае цела.

—Каго ты шукаеш тут гэтай парою? — запытаўся Гусоўскі, падымаючыся з каленяў.

—Ты гаворыш, як чужаземец,— сказала яна глухаватым грудным голасам.— Але цяпер усе роўныя. Бед-

ныя і багатыя, разумныя і дурні, свае і прыблуды — усе адным мірам мазаныя. Ты мне спадабаўся, чужаземец. Я хачу, каб у гэтую ноч ты быў са мной.

Жанчына падышла так блізка, што ён чуў яе дыханне.

—Не бойся, я не хворая. А як і хворая, усё адно скора ўсе апруцянеем.

Бессаромна ўсміхаючыся, яна павольна агаліла белую, як сыр, прыгожую нагу і вільнула клубамі.

—Табе трэба маліцца, — намагаючыся патушыць агонь, якім насуперак волі загарэлася кроў, прамовіў Гусоўскі.

Вусны жанчыны разышліся ў хіжай усмешцы. Яна зрабіла да Гусоўскага апошні крок і, выгнуўшыся ўсім станам, абняла яго. Ён адчуваў, як яе пацалункі абяззвольваюць яго, перамагаюць розум. Жанчына нешта шаптала і цягнула яго за сабою на дол. Ён падаў у гарачае чорнае прадонне, і ўсё ж нешта ў ім супраціўлялася і не дазваляла скарыцца яе грубым бесцырымонным ласкам. Ён баяўся не хваробы, а чагосьці, мажліва, яшчэ страшнейшага, баяўся ператварыцца ў такога, як яна, як іншыя, тыя, для каго заўтрашняга дня ўжо няма. Ён не хацеў гэтага, бо гэта было горш за смерць, і ягоная нязгода паднялася з дна душы і дала сілы вырвацца з чэпкіх абдымкаў.

Імгненняў колькі яны моўчкі глядзелі адно на аднаго.

—Трэба маліцца...— глуха сказаў Гусоўскі.

Жанчына адказала яму позіркам, поўным пагарды.

—Маліся адзін, чужаземец,— здзекліва прамовіла яна.— Ты яшчэ не акалеў, а ўжо халодны, як мярцвяк. Маліся, можа, за гэта твой Хрыстос хутчэй адправіць цябе карміць чарвей.

Няўпэўнена ступаючы, яна пайшла па сцежцы далей. Гусоўскі зноў, трохі паспешліва, укленчыў.

Над агеньчыкам каганца мітусіліся начныя мятлушкі. Ён маліўся, наструнена чакаючы нейкага знака, думкі або зруху сэрца, якія падказалі б, што ягоныя просьбы пачутыя. Але знака не было. Гусоўскі ўзняў вочы, і яму здалося, што ён бачыць, як невідочная аблачынка ягоных пацераў марна блукае сярод абыякавых зорак.

II

Раніцою ён ачнуўся каля Траянавай калоны, дзе ўчора, здарожаны, прысеў адпачыць. Яшчэ нядаўна, любуючыся рэльефамі пераможных бітваў Рыма з дакамі, знатныя гараджанкі выгульвалі каля калоны сабачак і гарнастаяў. Цяпер тут было пуста, адно рабы валачашчы сабака краўся да яго, відаць, маючы за нежывога. Ён падняў з долу камень, і сабака, падціснуўшы хвост, патрухаў прэч. На пляцы, як і раней, было пустэльна, ды, прыслухаўшыся, Гусоўскі пачуў гоман вялікага натоўпу, і неўзабаве з бліжэйшых вуліц аднача сна паказаліся дзве зусім непадобныя, але аднолькава злавесныя працэсіі.

На чале першай чацвёра манахаў-дамініканаў неслі вялізны чорны крыж са срэбным Хрыстом. За імі рухаўся збой людзей, якія раз-пораз хвасталі сябе па рамёнах вузлаватымі бізунамі. Аголеныя плечы мужчын спрэс былі ў свежых ранах і цёмных прыгоеных рубцах. Кроў выступала і на рыззі, якое прыкрывала маладыя і старыя жаночыя целы. У хвасце шэсця, што пакідала за сабою на пыльным бруку чырвоныя сляды, таксама брылі дамініканы ў карычневых сутанах.

Наўскос гэтай працэсіі сунулася другая, даўжэйшая. Заміж манахаў з укрыжаваннем тут ішлі наперадзе людзі, што вялі на ланцугу магутнага чорнага быка з крыва адпілаваным рогам. За быком тупала бязлад-

ная сціжма гараджанаў рознага веку і звання. Гусоўскі здагадаўся, што гэта паслядоўнікі грэка Дзімітрыя Спартакуса, наваяўленага прарока, які адрынуў Хрыста і разам з тысячамі гаротнікаў клаў паклоны быдлу.

І гэта Рым, асяродак веры, са скрухаю думаў паэт, пільней углядаючыся ў натоўп, бо яму падалося, што сярод іншых там мільгануўся знаёмы твар. Відаць, проста прымроілася, але ён усё ж пайшоў следам, трымаючыся на сотню крокаў ззаду.

Два шэсці размінуліся даволі мірна, аднак Гусоўскі з абурэннем змеціў, як тры дамініканы аддзяліліся ад першае працэсіі і прысталі да тых, хто меў спадзяванне не на Бога, а на чорную пачвару з налітымі крывёй вачыма.

Натоўп цягнуўся да палаца імператара Даміцыяна, дзе было прызначана ахвярапрынашэнне. Дарогаю да прыхільнікаў апантанага грэка з крыкамі далучаліся сотні мужчын і жанчын з дзецьмі. Цяпер, каб зноў убачыць той нібыта знаёмы твар або ўпэўніцца ў памылцы, Гусоўскі, рызыкуючы заразіцца, мусіў ісці ў самім збоі.

Нарэшце марудны і пакутлівы ад пылу і гарачага сонца рух спыніўся. Натоўп атачыў сухую чашу фантана, да якога падводзілі быка. Жывёліна, чуючы блізкую смерць, натурылася і баязліва падгінала ногі.

Гусоўскаму знячэўку згадалася велічная грацыя дзікіх зуброў. На міг ён пачуў зыкі сурмы, вольны вецер лясоў і з тупым болем падумаў, што ўсё гэта засталося там, у далёкім і незваротным мінулым. Ці ўбачыць ён радзіму зноў? Няўжо яму наканавана застацца ў Вечным горадзе назаўсёды?

Каля быка з'явіўся смуглявы гарбач з мясніцкім сіпагам.

Натоўп заходзіўся ад ляманту і скавытання. Людзі падалі на дол і выгуквалі заклёны. Доўгае лязо сіпага

ўспыхнула на сонцы, і на белыя камяні пырснула цёмная бычыная юха. Гусоўскі адвёў вочы і раптам на другім баку фантана зноў убачыў той самы твар.

Яна ў гэтай ардзе няшчасных дзікуноў? Не, ён памыляецца. Але чаму адразу страпянулася і вырасла сэрца, у якога ёсць свае вочы і свая памяць? Няўжо той агонь насупор усім довадам розуму не прыгас і на цэлым свеце для яго па-ранейшаму няма чалавечай істоты, даражэйшае за гэтую жанчыну?

Наступаючы на нечыя ногі, спатыкаючыся аб распасцёртыя на пыльных камянях целы, ён, ужо не губляючы таго твару з вачэй, прадзіраўся цераз збой, і, калі зніклі апошнія сумневы, калі парадзеў гушчар чалавечых целаў, а паміж ім і Францэскаю засталіся нейкія дзесяць крокаў і ён ужо бачыў трохкутнік радзімак на яе падбародку, здарылася непрадбачанае. За спінаю ў Францэскі вылузаліся з натоўпу трое дамініканаў. Адзін вялізнай пяцярнёй заціснуў ёй рот, а два другія схапілі за рукі і ледзь прыкрытыя лахманамі ногі і подбегам скіравалі да блізкіх руінаў. Намацваючы схаваны пад плашчом штылет, Гусоўскі рвануўся за імі, але праз хвілю, усвядоміўшы, хто былі гэтыя манахі, змусіў сябе спыніцца. Калі ён хоча вырваць Францэску з рук інквізіцыі, ён павінен застацца на волі.

III

На скрыжаванні каля палаца дэла Канчалерыя дарогу Гусоўскаму заступіў чалавек у адзенні пахолка.

— Сіньёра хоча бачыць яго даўні знаёмы.

— Я спяшаюся, — нецярпліва адказаў паэт. Перажыўшы бяссонную ноч, якую ўяўленне засяліла самымі змрочнымі вобразамі і малюнкамі, ён зноў кіраваўся да мецэната.

Гусоўскі хацеў абагнаць незнаёмца, ды той не адставаў.

—Тут блізка, і мой гаспадар не затрымае сіньёра надоўга. Я шукаю сіньёра ўжо другі дзень.

Можа, гэтыя пошукі нейкім чынам павязаныя з ягоным сённяшнім клопатам?

Аднак Гусоўскі памыліўся.

Слуга правёў яго праз пыльныя пакоі пакінутага дома, і з сонечнай анфілады паэт трапіў у сутонне за цяжкімі разьблёнымі дзвярыма. З-за стала, што мясціўся пасярод прыцемнага пакоя, падняўся гнуткі чорнабароды чалавек у вішнёвай аксамітавай камізэльцы з багатым гафтам, і Гусоўскі пазнаў свайго даўняга зласліўца Строццы.

Пахолак знік, і Гусоўскі агледзеўся. Вокны пакоя былі схаваныя за цяжкімі запавесамі. На стале гарэлі тры свечкі, побач з пёрамі стаяў зялёны келіх з цёмным віном.

—Я маю копію вашай новай паэмы, — без уступу паведаміў Строццы. — Я прачытаў яе.

—Вялікі гонар, — заўважыў Гусоўскі. — Здаецца, раней сіньёр паэт не губляў часу на чытанне маіх вершаў.

Яны па-ранейшаму стаялі адзін супроць другога. Тонкі стан гаспадара быў сцягнуты паскам, на якім вісеў корд.

—Сіньёр Вітэліус рэкамендаваў вас як славутага паляўнічага, які аднойчы выратаваў саму каралеву, — пусціўшы кпіну міма вушэй, сваім заўсёдным ментарскім тонам казаў далей Строццы. — Цяпер я ведаю цану рэкамендацыям гэтага пасла без дзяржавы. Я ніколі не быў і, спадзяюся, не буду ў вашай Альбарутэніі, але нават мне вядома, што статак бізонаў, якія насяляюць вашы дзікія лясы, водзіць не самец, а саміца. Гэта пацвердзіць любы з супляменнікаў сіньёра паэта. Сам жа сіньёр паэт у паэме сцвярджае

адваротнае. Дзіўная памылка! — пераможна скончыў Строццы.

—Напраўду, — пагадзіўся Гусоўскі, — статак водзіць зубрыца. Але я маю надзею, што мая паэма ўсё ж не настаўленне паляўнічым, а нешта іншае. У паэзіі свае законы і свая праўда.

Адказам была крывая ўсмешка, і Гусоўскі з тугою зразумеў, што ўсё адно не здолее растлумачыць гэтаму чалавеку, навошта ён зрабіў важаком не зубрыцу, а зубра. Аднак у сэрцы не было звычнай варожасці. Было шкадаванне і разам з ім нечаканае пачуццё іхняе, яго і Строццы, лучнасці. Яны належалі да аднаго свету. Няхай Строццы ўсё жыццё пісаў халодныя паэмы, нечым падобныя да зграбных, але мёртвых слігаваных статуэтак, зробленых на старажытны ўзор, няхай так, але ж ён, гэты Строццы, пацвельваючы смерць, застаўся тут, сярод чумы, і на ягоным стале таксама пёры і стос паперы. Няхай сабе ён зноў зводзіць падрахункі, але ж, замест таго каб уцякаць ад пошасці, ён чытаў «Песню». Яны маглі працягваць спрэчку, маглі перайсці, як здаралася раней, да абразаў, ды ў гэтыя, поўныя дыхання смерці дні яны незалежна ад свае волі і нават насуперак ёй былі адзін аднаму апораю і падтрымкай.

—Я заўсёды меркаваў, — амаль прыязна прамовіў Гусоўскі,— што паэзія — не набор прыгожых статуэтак, якія можна паставіць на стале ці над камінам. Паэзія мусіць дапамагчы чалавеку будаваць храм сваёй душы. І ўладару, і людзям нізкага звання.

—Храм душы...— Строццы адпіў з келіха добры глыток.— Храм душы замяж Божага храма. Сіньёр паэт ужо трапіў у павуцінне адступніка Лютэра.

—Не, я не супраць храмаў. Прыгажосць заўсёды абуджае добрыя пачаткі. Дакрануўшыся да ўзнёслага, людзі робяцца лепшымі. Але я ведаю, што дух чалавека Збавіцелю даражэйшы за самы багаты сабор.

Што да Лютэра, дык на чале новай царквы стаіць воўк у авечай шкуры. Сэрца падказвае мне: ён пральe столькі крыві, што хрысціянскі свет яшчэ жахнецца.

—А параўноўваючы малое з вялікім, — без сувязі з ранейшым зласліва зазначыў гаспадар, — сіньёр паэт бессаромна спісвае ў Вергілія.

Гусоўскі не стрываў і шчыра засмяяўся.

—Вергілій, як мне памятаецца, суадносіць цыклопаў і пчол, а я — казла і зубра, — прамовіў ён скрозь смех, які на хвіліну вызваліў яго ад усіх цяжкіх клопатаў. — Сіньёр Строццы, на жаль, клопаты не дазваляюць мне і далей атрымоўваць асалоду ад нашае размовы, але хачу, каб вы ведалі, што ў гэтае ранне вы вылечылі мяне ад самоты.

—Зямныя турботы не павінны цікавіць нас, — фанабэрыста сказаў Строццы. — Мой дух ужо вольны ад іх.

Яны развіталіся халадней, чым сустрэліся, аднак Гусоўскі быў удзячны Строццы. Ён з задавальненнем застаўся б, але ж, адрозна ад гаспадара, меў на зямлі яшчэ шмат клопату. Насамперш ён не мог памерці і забраць у магілу сваю паэму. Ды сёння найгалоўнейшым было іншае. Ён павінен уратаваць жанчыну, якая прынесла і, ён прадчуваў, прынясе ў будучым ягонай душы столькі болю, што яго хапіла б не на адно жыццё.

IV

У пакоях біскупа Эразма Вітэліуса моцна пахла палыновым дымам.

Прадбачлівы пасол штогод абнаўляў запасы зёлак, і ў першыя ж дні паморку, не надта давяраючы камфары ды іншым тутэйшым лекам, загадаў адчыніць прывезеныя з радзімы куфэркі з палыном, мятаю, дзягілевым коранем і ягадамі ядлоўцу. Мецэнатавы слугі забяспечылі гэтым багаццем і Гусоўскага.

Не зважаючы на нягоды лёсу, Эразм Вітэліус зусім не збіраўся ў сорак пяць гадоў пакідаць гэты свет. Перш чым пачаць размову, ён старанна панюхаў змочаную ў воцаце губку, выпіў кубак мятавага настою і змусіў зрабіць тое самае і паэта.

—Новы папа не спяшаецца ў Рым, і мой статус пакуль нявызначаны,— паважна і крыху забаўляючыся нецярпеннем Гусоўскага, сказаў мецэнат. — Аднак для тых, хто не спалохаўся чумы, я застаюся паслом пры двары яго святасці. Ты не памыліўся. Гэта сапраўды яна, і ёй сапраўды пагражае трыбунал боскай юстыцыі. Даносчык, імя якога мне не раскрылі, абвінавачвае донну Франчэску ў тым, што яна заключыла дамову з д'яблам і зрабілася ведзьмай. — Вітэліус скептычна ўсміхнуўся.— Я пусціў у ход усе сувязі і атрымаў дазвол прысутнічаць на першым допыце. Ты дапушчаны ў якасці майго сакратара.

—Мансеньёр...

—Спачатку я хачу пачуць, што даведаўся ты. — Вітэліус зноў прыклаў да носа губку з воцатам.

—Я быў у яе дома. Праўдзівей, на тым месцы, дзе стаяў палац яе бацькі. Палац згарэў, цяпер там атабарыліся бадзягі. Яны вельмі хацелі пазнаёміцца са мной, дакладней, з маёй калітой. На шчасце, зброя заўсёды пры мне...

—Палац згарэў! — Эразм пацёр рукі. — Гэта цудоўная навіна.

—Нарэшце Бог паслаў мне на той вуліцы старую, якая нешта ведала. Бацька і брат донны Франчэскі памерлі аднымі з першых, не паспеўшы выехаць з горада. Слугі расцягнулі ўсё, што маглі, і разбегліся. Пэўна, нехта з іх і пусціў палац дымам. Болей я нічога не ведаю.

—Ты прынёс добрыя весткі, Nicolaus. Добрыя для нас, бо кепскія для айцоў інквізітараў. Бедныя ведзь-

мы цікавяць іх значна менш за багатых. Але хачу цябе папярэдзіць. Першы допыт даручана весці чалавеку, якога нельга было прасіць за яе, як, зрэшты, і за каго-небудзь іншага. Аўтары «Молата ведзьмаў» маглі б ганарыцца такім наступнікам. Ён нават атрымаў мянушку — Нястомны. Дамовімся быць там толькі сведкамі. Я не дабіваўся адмены допыту, каб не навесці падазрэнні на чалавека, які даў згоду спрыяць нам. Будзем спадзявацца на яго і на Божую дапамогу.

На Божую дапамогу, паўтарыў у думках павесялелы Гусоўскі. На Божую дапамогу ў барацьбе з боскай юстыцыяй. Ён не змог стрымаць усмешкі. Аднак усмешка адразу згасла: ён згадаў «Молат ведзьмаў», гэтую вусцішную кнігу, што апісвала злачынствы чартавых жонак і навучала, як вынішчаць іхняе племя.

Вітэліус кінуў позірк на пазлачоных анёлаў, што падтрымлівалі пульхнымі ручкамі авал каміннага гадзінніка.

—Мы яшчэ маем час папалуднаваць і прадугледзець розныя неспадзяванасці.

Пасол самаруч запаліў сівыя пучкі палыну ў кадзільніцах і зноў напоўніў келіхі мятавым настоем.

V

— Выйдзі, злы дух, поўны маны і беззаконня; выйдзі, выпладак хлусні, ізгой сярод анёлаў; выйдзі, цмок, супастат хітрасці і бунту; выйдзі, выгнаннік раю, не варты літасці Божай; выйдзі, сын цемры і падземнага полымя; выйдзі, драпежны начны воўк; выйдзі, дух ерасі...

Ціхі напачатку голас інквізітара пакрысе мацнеў.

—Выйдзі, брудная жывёліна, найгоршая з усіх існых; выйдзі, злодзей і хіжак, поўны юру; выйдзі, злы дух, асуджаны на вечныя пакуты; выйдзі, кубло блу-

дадзейства і распусты; выйдзі, корань усяго зла і ўсіх злачынстваў; выйдзі, кат роду чалавечага!..

Інквізітар ужо не вымаўляў, а прарэзліва выгукваў словы заклёну, і звязанага чалавека, што ляжаў на сырых камянях, пачало калаціць, як у ліхаманцы. Гэтая ліхаманка ўвачавідкі пераходзіла ў страшныя курчы, і раптам чалавек на падлозе нема закрычаў, выпруціўся і, страціўшы прытомнасць, заціх.

— Сатана пакінуў яго, — пеpажагнаўшыся, прамовіў інквізітар і ацёр рукавом сутаны ўзмакрэлы высокі лоб. Па худым бледным твары Нястомнага прабегла задаволеная ўсмешка.

На працягу ўсёй працэдуры Гусоўскі — яны з Вітэліусам сядзелі на крэслах каля вільготнай сцяны з плямамі цвілі — думаў пра Франчэску. Вера ў тое, што Эразм выратуе яе, змянялася паняверкаю і зноў вярталася, даруючы душы кароткую суцеху. Ён яшчэ не задумваўся, што будзе потым. Найперш яе трэба выбавіць з рук гэтага чалавека з высокім белым ілбом і гострым падбародкам, чалавека, які, па чутках, нязменна вырывае поўнае прызнанне і пасылае на вогнішча ўжо больш за тысячу жанчын.

— Некаторых хрысціян д’ябал здолеў пераканаць, што яго не існуе, і гэтая ягоная хлусня — самая падступная,— заўважыў інквізітар. Відаць было, у хвіліны адпачынку ён не супраць пагутарыць з чужаземцамі.

Вітэліус велягурыста загаварыў пра адказную місію боскай юстыцыі, што ахоўвае чысціню веры і моц Пятровага пасада. Нястомны ўлешчана пагаджаўся. Так, іхняя справа вымагае вялікай мудрасці і сілы духу, бо з года ў год неба шле ім усё новыя і новыя выпрабаванні. Да прыкладу, адкрытыя генуэзцам Калумбам землі. Цяпер ужо ўсе пераканаліся, што гэта ніякая не Індыя і не Кітай. Калі ж тубыльцы не азіяты, дык хто яны? Нельга ж прыраўноўваць да хрысціян-еўрапейцаў

істот, што ходзяць целяшом і моляцца месяцу і балванам. Наогул, ці ёсць у насельнікаў Новага Свету душа? За каго іх мець: за зацятых грэшнікаў і ерэтыкоў, вартых аўтадафэ, ці за немаўлятаў? І, нарэшце, адкуль яны з'явіліся на свет? Адны багасловы сцвярджаюць, што род іхні ад Каіна, другія — што ад выклятага бацькам Хама. А можа, яны зусім і не людзі, а жывёлы?

Вітэліус спачувальна ківаў, аднак паэт памятаў, як Эразм з гневам паказваў яму кнігу гішпанскага храніста-канкістадора. «Чаго можна чакаць ад людзей, якія маюць такія цвёрдыя чарапы, што ў бітвах з імі мы мусім сцерагчыся і не біць іх мячамі па галовах, бо праз гэта адразу тупіцца самы гостры меч?» — узгадалася сціхотнае пытанне храніста. О, які крывавы, які бязлітасны час! А Усявышні адно чакае, маўкліва пазіраючы на чалавечыя пакуты…

Айцец інквізітар сеў за грубы стол і паклаў перад сабой вялікую кнігу ў абцёрханым чорным пераплёце. Гусоўскі здагадаўся, што гэта і ёсць страшнае настаўленне для допыту чортавых жонак.

Два дужыя манахі вынеслі незварушнае цела чалавека, з якога Нястомны выгнаў д'ябла, і, вярнуўшыся, спыніліся на парозе. Інквізітар загадаў прывесці абвінавачаную. Вітэліус і Гусоўскі пераглянуліся, і паэт прачытаў у вачах у мецэната спагаду і загад трымаць сябе ў руках.

—Зараз сіньёр пасол задаволіць сваю цікавасць, — цьмяна ўсміхнуўся інквізітар. — Пакаранне чакае кожную ведзьму, але кожнай мы даём магчымасць палегчыць свой лёс. Калі яна раскаецца і дасць паказанні, ёй перад спаленнем адсякуць галаву або задушаць, — растлумачыў Нястомны. Ён правёў рукою па сваім падбародку-джале, і Гусоўскі здзівіўся, што не бачыць на далоні ў інквізітара крыві. — Калі ж ведзьма будзе натурыцца — згарыць жыўцом. Вось тут, — ён паклаў

далонь на чорную кнігу, — можна знайсці параду на любы выпадак. Калі абвінавачаная распуснічала, дык гэта — першы доказ яе сувязі з князем пекла. Калі была пабожная і дабрачынная — значыць, прыкідвалася, каб адвесці падазрэнні ў начных палётах на шабас. Калі мы заўважаем, што ведзьма баіцца допыту, значыць, яна вінаватая, і сумленне выдае яе. Калі ж трымаецца спакойна, няма сумневу, што яна вінаватая, бо нам вядома, што ведзьмы здольныя хлусіць з нахабным спакоем. Калі яна абвяргае абвінавачанне — яна несумненна вінаватая. Калі ж у роспачы маўчыць — гэта найлепшы доказ злачынства. Калі на прэнгу яна шалёна круціць вачыма, мы разумеем, што яна шукае свайго хвастатага каханка. Калі ж вочы яе нерухомыя, значыць, яна знайшла сатану і глядзіць на яго. Калі яна трывае катаванне без крыку, гэта значыць, што сілу ёй даў д’ябал, і ведзьму трэба мучыць яшчэ мацней. Калі ж у руках у ката д’яблава выляжанка выпускае дух — сатана забіў яе, каб яна не выдала свае таямніцы…

Гусоўскі слухаў гэтую будзённую скорагаворку, і яму здавалася, што ягоную душу сціскае жалезны прытуг, такі самы, як той, што пагрозліва гарбаціўся каля далёкае сцяны. Ён быў гатовы на ўсё, каб толькі забраць яе пакуты сабе. Няхай бы Усявышні дазволіў…

Ён сцепануўся і скамянеў. Сэрца білася ўжо не ў грудзях, а дзесьці ў горле. У дзвярах стаяла Франчэска. На ёй былі тыя самыя, што і ў натоўпе, брудныя рызманы. Адно ўспамін застаўся ад лёгкай кароны залацістых валасоў. Спакутаваны адлучана-абыякавы твар выдаваў асіметрычным. Гусоўскі адчуў, што ніколі не кахаў яе так моцна, як зараз.

Ці вядома донне Франчэсцы пра ведзьмаў і іхняе мастацтва? Голас інквізітара гучаў мякка і даверна. Яна на імгненне падняла засмужаныя вочы і зноў утупіла позірк у падлогу. Не дачакаўшыся адказу,

Нястомны ні на драбок не сумеўся і гэтаксама мякка пералічыў Франчэсцы, у чым яе абвінавачваюць. Яна атрымала ад д’яблавага звестуна магічны кій і шмаравідла з пячонкі няхрышчаных дзяцей. Усё гэта дапамагло ёй у прызначаны дзень з’явіцца на шабас, дзе яна выраклася Хрыста, блудадзеіла і была на чорнай імшы, якую служыў сам Вельзевул. Пасля шабасу яна штодня аддавалася д’яблу, які прыходзіў да яе ў абліччы мурына і чорнага ката́ з чалавечымі вусамі.

Франчэска маўчала, не падымаючы вачэй, і пагойдвалася, як маладое дрэва пад ветрам. Відаць, яна не надта разумела, дзе яна і што з ёю адбываецца. Зрэшты, служку боскай юстыцыі гэта не абыходзіла, і ён, не маючы патрэбы зазіраць у сваё настаўленне, упэўнена сыпаў пытаннямі, набліжаючы допыт да тае хвілі, калі ў яго, інквізітара, мусіць з’явіцца добры памагаты.

—Ці даўно ты гуляла вяселле са сваім каханкам? Хто быў за гасцей і што падавалася на стол? Ці граў на вяселлі музыка? Хто ён быў: чалавек ці нячысцік? Дзе ён сядзеў: на доле ці залазіў на дрэва?

—Колькі немаўлятаў ты з’ела або загубіла? Дзе ты іх здабывала? Ці патрэбна дзіцячае сала, каб падымаць ураганы?

—Колькі маразоў і туманоў ты напусціла? Што ты чыніла, каб у Рыме пачаўся чумны паморак?

—Колькі мужчын ты зрабіла няздатнымі да шлюбнага жыцця?

—Ці прыходзіў твой каханак да цябе ў вязніцу? У якім абліччы ён з’яўляўся?

Кожнае пытанне было для Гусоўскага як спічак у сэрца.

—Маўчыш? Bene*. — Голас інквізітара пачаў налівацца насмешлівай пагрозаю. — А ведаеш, што напісана ў гэтай вось кнізе? Тут напісана, што, калі

* Добра (лац.).

чортава выляжанка не хоча дапамагчы нам, мы клічам майстра Ай-ой, гэткага маленькага хлопчыка-казытунчыка, і ён гэтак далікатненька казыча чортавай жонцы ручкі і ножкі цісочкамі.

Абвінавачаная зноў узняла вочы, і цяпер у іх бліснуў страх. Жудлівае абяцанне дапяла яе свядомасці і выбавіла Франчэску з самнамбулічнага сну. Гусоўскі не ведаў, радавацца з гэтага ці засмучацца, бо яна вярнулася з адной бездані, каб трапіць у новую, больш вусцішную.

З патайных дзвярэй нячутна выйшаў нізкарослы кат у чырвона-чорным адзенні. Нястомны пачаў адпраўляць неабходную перад катаваннем кароткую імшу.

Паэт з мецэнатам сядзелі збоку, і Франчэска па-ранейшаму не заўважала іх. На сцяне поруч з Гусоўскім вісеў нейкі жалезны аброжак з рудымі плямамі. Ён махнуў рукою, і дзіўны прыстас паляцеў долу. Бразгат змусіў Франчэску павярнуцца. Яна пазнала яго і ўскрыкнула, але замест надзеі на паратунак у яе ў вачах біўся жах. Гусоўскі зразумеў, што ягоны намысел не ўдаўся. Няўжо, паласнула яго здагадка, няўжо Франчэска падумала, што ён вырашыў вось так расквітацца з ёю?

Вузкія і трохкутныя, нібы вочы нейкай пачвары, вакенцы пацямнелі, і інквізітар загадаў запаліць свяцільні. Ён сам клапатліва паднёс абвінавачанай кубак са святой вадою, каб пад час катавання д’ябал не здолеў адабраць у яе мову.

—Твой каханак хоча зрабіць цябе неадчувальнай да болю, — зазіраючы ахвяры ў вочы, спагадна сказаў інквізітар. — Напэўна, ён прыслаў табе сваю сатанінскую граматку, а ты схавала яе ў валасах і думаеш, што мы яе не знойдзем. Не, даражэнькая, зараз наш хлопчык-казытунчык паголіць цябе…

Нястомны зрабіў знак, і кат адным рухам сарваў з Франчэскі лахманы, агаліўшы безабароннае белае цела.

—Мы павінны нешта зрабіць, — адвёўшы вочы, прашаптаў спалатнелы Гусоўскі.

—Што б там ні было, заставайся на месцы, — таксама па-беларусінску адказаў Вітэліус.

—Спачатку стужку, — сказаў Нястомны да ката, і той накінуў Францэсцы на шыю барвовы пасак.

Тая самая стужка даўжынёю ў рост Збавіцеля, што для злачынцаў нібыта цяжэйшая за самыя цяжкія кайданы. Яшчэ адно ашуканства, прыкрытае Хрыстовым імем. Колькі ж будзе трываць Усявышні?

Чорна-чырвоны кат гастрыў лязо шырокага нажа.

—Зараз наш хлопчык-казытунчык паголіць цябе, — з ласкавасцю, ад якой Гусоўскага працяло магільным холадам, паўтарыў Нястомны.

Кат скончыў напраўляць нож і пад ухвальным позіркам гаспадара наблізіўся да Францэскі. З хвіліну ён аглядаў цела, шукаючы вядзьмарскую пячатку, а потым з рогатам схапіў яе за грудзі і, перагнуўшы цераз калена, пачаў сваю агідную работу.

І яна думае, што прычына гэтых пакутаў — ён, гатовы за яе памерці. Вось-вось магло здарыцца непапраўнае: Францэска ў смяротнай жудзе прызнáе абвінавачанні, і тады… Ён ускочыў і рвануўся да ката, але яго паспелі схапіць за пояс дужыя рукі Вітэліуса. Невядома, што б здарылася далей, каб у патайныя дзверы не ўвайшоў чалавек у пурпуровай кардынальскай мантыі.

—Госпад хоча, каб сёння ты спыніўся на тым, чаго дасягнуў, — уладна абвясціў ён інквізітару.

VI

Вітэліус перадаў, што хоча бачыць яго сёння, і неадкладна.

Як бывала і раней, Гусоўскі выбраў дарогу паўз калумбарый. Ён не быў тут больш за год, ды што значыў год для гэтых сцен, якія не ведалі розніцы паміж стагоддзем і хвілінаю? І ўсё ж час не абмінуў іх. Каля ўвахода на перацёртым вякамі пяску ляжалі тры трупы, тры каласы з палетка, які нястомна жала сваім сярпом чума. Не, трупаў было два — мужчыны і хлопчыка, а жанчына, што ляжала тварам да сцяны, яшчэ жыла. Яна была ў жоўтай сукенцы, як і тая, з якой ён спаткаўся два тыдні таму ў прадмесці.

Гусоўскі выбег з калумбарыя і хутчэй выняў з ладункі — цяпер ён заўсёды насіў яе пры сабе — губку з воцатам. Absit omen! — Няхай не будзе гэта благой прыкметаю, падумаў ён, але сэрца сціснулася ад нядобрых прадчуванняў.

У доме пасла яго сустрэлі ўстурбаваныя слугі і нешматлікія людзі з пасольства, што, насуперак каралеўскаму загаду, захавалі вернасць Вітэліусу. На парозе пачывальні Гусоўскі ледзь утаймаваў слёзы. Тое, пра што ён баяўся нават падумаць, здарылася. За час, што мінуўся пасля іхняй апошняе сустрэчы, вялікае, поўнае моцы цела пасла змізарнела і ўсохлася. У звастрэлым твары з'явілася штосьці няўлоўна дзіцячае.

Эразм так любіў жыццё, так умеў цешыцца з яго радасцяў... Гусоўскаму здалося, што за гэтыя дні праляцелі ўсе гады, якія Вітэліус мог яшчэ пражыць. У пакоі плаваў паўзмрок, бо ад зыркага святла ў хворага балелі вочы. У кадзільніцах дымелі ўжо непатрэбныя пучкі палыну і ядлоўцу.

—Лёс даўно гоніцца за намі, Nicolaus. Атропа* стамілася віць нітку майго жыцця. — Мецэнат неяк

* Антычная багіня, якая вызначала працягласць чалавечага жыцця.

прабачліва ўсміхнуўся. Ягоны твар зліваўся з беллю высокіх падушак.

—Ты чуў, што вярнуўся адзін з караблёў Магелана? — прыўзняўшыся на ложку, слабым голасам працягваў ён. — Таго партугальца, што хацеў, ідучы на захад, дасягнуць Малукскіх выспаў. Тубыльцы забілі яго недзе каля кітайскіх берагоў, але карабель прынёс вестку, што зямля сапраўды круглая. Гэтая каравела прывезла Магелану вечную памяць нашчадкаў. Nicolaus… Усявышняму дагодна пакінуць у чужой зямлі і мяне, але я хачу, каб мой карабель таксама прыстаў да родных берагоў…

Адкінуўшыся на падушкі, ён перадыхнуў і загаварыў далей:

—Учора я зноў чытаў «Песню пра зубра». Год назад ты не згадзіўся са мною. Ты не прыняў маіх парад, і цяпер я хачу прызнацца, што рады гэтаму. Тады маімі вуснамі гаварыў абачлівы пасол… Я рады, што ты нагадваеш валадарам пра іх злачынна забытыя абавязкі… У сваёй «Песні» ты — філосаф і географ, гісторык і жывапісец, але заўсёды і найперш ты — паэт. Nicolaus, сёння ты першы паэт Кароны і Княства. Твае пачуцці разрываюць абалонку чужых слоў, і ў лаціне я чую мову нашага краю. Кожны вялікі мастак мае твор, які эліны называлі помнікам. У ім застаецца сама душа творцы. Разам з ім мастак перадае наступнікам непадлеглы тленню вобраз эпохі і Айчыны. Ты збудаваў сабе такі помнік…

—Мансеньёр… Гэты помнік мы будавалі разам…— Ён памкнуўся быў падысці да ложка, але позірк мецэната спыніў яго.

Некалькі хвілін у пачывальні трывала маўчанне. Таму, хто захварэў на чуму, паратунку ўжо не было, і Гусоўскі з жывым болем думаў, як цяжка Эразму паміраць. Ягоная мара аб'яднаць Еўропу супроць Ас-

манскай імперыі засталася адно мараю. Цяпер султан Сулейман трымае ў аблозе фартэцу рыцараў-іаанітаў на Родасе, які два стагоддзі быў прыстанкам для хрысціянскіх караблёў. З дня на дзень вялікі магістр загадае выкінуць над замкам белы штандар. Рыцары прасілі падмогі, ды еўрапейскія манархі зноў, нібы спадарожнікі Адысея каля вострава сірэн, заляпілі вушы воскам. Так, Эразм запабягаў перад папам, але ён заўжды стаяў на тым, што сапраўдная пашана дасягаецца не шляхецкімі прывілеямі, а ўласнымі подзвігамі, і благіх учынкаў у ягоным жыцці было нязмерна менш, чым добрых. Апошнім з іх застанецца выратаванне Францэскі. Эразм не пытаецца пра яе — ён чытае гэтае трывожнае пытанне ў запаленых мецэнатавых вачах. Што з імі абаімі станецца?

Францэска адмовілася асталявацца ў пасольскай рэзідэнцыі, выбраўшы два ягоныя бедныя пакоі…

Упершыню ў жыцці Гусоўскі думаў пра Вітэліуса не як пра мецэната. Эразм быў адзіным братам, які з волі жорсткага лёсу назаўжды пакідаў яго.

Па-свойму, але тое самае адчуваў і Эразм. Мяжа, што некалі ляжала паміж імі, знікла, яе знесла сама плынь часу, якая змывае ўсё спароджанае чалавечаю мітуснёй і забабонамі. Імкненне ўгору, да ўлады, да кардынальскае мантыі сплыло ў мінулае, у невараць, а будучыняй быў цяпер адно гэты чалавек, якога ён, ні на каліва не пакрывіўшы душой, назваў бы не толькі першым паэтам сваёй дзяржавы, але і адным з першых паэтаў Еўропы, годным стаць поруч з Петраркам. Аднак мудрэц, што прамовіў гэтае зваблівае «Scripta manent» — «Напісанае застанецца», памыляўся. Ён, Вітэліус, ведае, як шмат з напісанага і вартага перажыць стагоддзі не перажыло і сваіх творцаў, і таму, сабраўшы сілы, ён гаворыць пра галоўнае:

— Папа Лявон ужо даўно ў лепшым свеце. Прыйшла мая чарга. У Рыме цяпер лёгка знайсці смерць, а не апекуна, які дапаможа выдаць тваю «Песню». Ты не знойдзеш яго і сярод палякаў, бо ты славіш не Ягайлу, а Вітаўта, не гісторыю Кароны, а мінулае Вялікага Княства. І ўсё ж едзь у Кракаў. Напішы да каралевы Боны. Яна шануе мовы і высока ставіць паэтычнае слова. Ты ведаеш, яна фундуе школы і заахвочвае маладых беларусінаў вучыцца ў італьянскіх універсітэтах. Напішы да яе і нагадай, што любáя дзяржава мусіць больш абапірацца не на сілу зброі, а на моц духу. Нагадай, што рымляне і эліны былі магутныя тады, калі квітнелі мастацтвы, а як толькі пачалі нікнуць таленты, пачаўся і заняпад дзяржавы. Адразу ж па маёй смерці...

— Настаўнік...

Невядома, хто з нас настаўнік, з горыччу падумаў Вітэліус.

— Па маёй смерці ты атрымаеш грошы, якіх вам хопіць на дарогу да Кракава.

Гусоўскі паднёс слабую руку мецэната да вуснаў. Гэта ягонае *«вам»*...

— Дай мне слова, што ты не памрэш, пакуль не надрукуеш «Песню», — сказаў Вітэліус.

VII

Гусоўскі прачнуўся з адчуваннем, што яму не дваццаць, а зноў сорак пяць гадоў. Безразважнае шчасце першых дзён развеялася, як начны туман па-над рачным абалоннем.

Стараючыся не варушыцца, каб не пабудзіць Франчэскі, ён слухаў яе дыханне, чуў цеплыню яе пляча і перабіраў у памяці дні і імгненні іхняга кароткага шчасця, упершыню з бязлітаснай яснасцю разумеючы, што ніякага шчасця не было. Быў адно шчаслівы

самападман для яго, а для яе — толькі ўдзячнасць за выратаванне.

Але ніхто ўжо не адбярэ ў яго ўспаміны. Ён ніколі не забудзе, як Франчэска пайшла з ім у ягонае ўбогае жытло, дзе адзінай раскошаю была прывезеная з радзімы зброя. Ён згадаў, як яна разглядвала лук, як дакранулася да цецівы і асцярожліва выняла з тула стралу...

Ён аддаў Франчэсцы большы пакой, што быў кабінетам і пачывальняй, а сам позна ўвечары, не распранаючыся, прылёг на вузкай каменнай ляжанцы ў малым пакойчыку. Сярод ночы ён пачуў яе спуджаны голас. Ён кінуўся да яе, і яна, яшчэ са спалохам на твары, працягнула насустрач яму рукі...

Можа, хаця б тады яна слухалася не розуму, а сэрца?

Сцяна над ложкам і абапал вакна ўжо голая. Ён не дазваляў сабе чапаць Эразмавы грошы і ўчора, не знайшоўшы ў такі час пакупцоў на малюнкі Босха, мусіў прадаць зброю. Франчэска пакрысе вярталася да былых звычак. Учора яна запатрабавала новую сукенку і дванаццаць траў, якімі мыюць валасы, каб захаваць светлы колер. Ён расстараўся толькі размарыну, альясу і рамонку, але і гэта было цяпер сапраўдным дзівам.

Ноч дарыла яму пяшчоту і асалоду, а абуджэнне несла з сабою пакутлівую думку, што ён зноў атрымаў ад Франчэскі плату.

Ён не хацеў зазіраць у будучыню і ніколі не гаварыў пра яе з Франчэскаю. Наогул яны мала размаўлялі, відаць, адчуваючы, што словы могуць разбурыць той маленькі ненадзейны свет, у якім яны жылі. Дый ці маглі яны спадзявацца на нейкую будучыню пасярод зачумленага горада?

Цяпер Гусоўскі асабліва балюча адчуваў, як яму не стае Эразма. Ён ужо даўно дараваў нават ваганні ў размове з туркам. Ён гатовы быў аддаць год жыцця, каб толькі можна было зноў пагаманіць з мецэнатам,

пачуць з ягоных вуснаў роднае слова. Штодня ён адзін або з Франчэскаю маліўся ў царкве святой Марыі дэль Попала, якая дала Эразму Вітэліусу апошні прыстанак. Майстры ўжо высеклі кароткую эпітафію. Ён глядзеў на яе, але бачыў не літары, а расстайны Эразмаў позірк, позірк не мецэната, а сябра. Дай яму вечны спакой, Божа!..

Аднаго разу Гусоўскаму востра захацелася ўбачыць Строццы. Ён адшукаў той дом, ды ў паўпустых пакоях і за разьблёнымі дзвярыма ў канцы анфілады не было ні душы. На сухім дне келіха ляжала нежывая муха. Свечкі даўно дагарэлі, і скавыш варушыў на пыльным стале спісаныя аркушы. Ён узяў адзін сабе на ўспамін, але потым перадумаў і, паклаўшы назад, прыціснуў аркушы кандэлябрам. Яму хацелася верыць, што гаспадар яшчэ вернецца...

Гусоўскаму ўдалося зрабіць амаль немагчымае: ён знайшоў возчыка, які ў гэты час згадзіўся ехаць да Балоны. Ужо прызначаны дзень ад’езду. З Балоны яны дабяруцца да Венецыі, адтуль да Трэвіза і Астравы. А там ужо недалёка да Кракава.

Ён праб’ецца да каралевы Боны і будзе прасіць за сябе і за Франчэску. Ён будзе прасіць за сваё дзіця — за «Песню пра зубра». Ён прысягнуў Эразму, што не ляжа ў зямлю, пакуль не возьме ў рукі кнігу з паэмай. А калі ворагі Вітэліуса будуць помсціць і паэту, якім апекаваўся пасол? Тады з Кракава яны з Франчэскаю паедуць далей, на радзіму. Ужо чатыры гады ён не мае ніякіх звестак пра бацьку. Ці жывы ён, стары пушчанскі паляўнічы? Але хіба зможа абвыклая да раскошы Франчэска жыць у бедным баярскім доме?..

Гусоўскі задумаўся, чаму яна ніводнага разу не пажадала пачуць ягоных вершаў. Напэўна, ён мусіць не засмучацца, а цешыцца з гэтага. Няхай яна зусім забудзе на тое, што ён — паэт. Пакахаць паэта прас-

цей, чым чалавека звычайнага. Пакахаць... Ён горка ўсміхнуўся сам сабе. Як лёгка чалавек аддаецца лятункам...

Ён адчуў, што Франчэска прачнулася.

Пачынаўся новы, поўны трывог дзень.

VIII

За два дні да ад'езду Франчэска адмовілася ад вячэры. Ён прыклаў ёй да лоба далонь і здрыгануўся: хвароба падпільнавала і яе.

Раніцою заявіўся па задатак возчык. Пачуўшы, што, напэўна, давядзецца ехаць пазней, ён глянуў на жанчыну пад дзвюма коўдрамі і нахабна папярэдзіў, што вярнуць задатак не зможа.

Хвароба перамагала яе з незвычайнай хуткасцю. Наступнага дня Франчэска ўжо не падымалася. Поячы яе мятаю, ён змеціў на дзяснах вузельчыкі, якія ператвараліся ў язвы. Апошнія надзеі зніклі: гэта была чума.

Ён адыходзіў ад ложка толькі дзеля таго, каб пагрэць мятавы настой і падкласці ў кадзільніцу зёлак. Хвароба падаравала яму балючую і грахоўную радасць доўгіх гутарак з Франчэскаю.

Яна зноў і зноў прасіла яго расказаць пра радзіму. У ціхіх просьбах не было нават водценю колішняй уладнасці, і гэта рабіла ягоны боль яшчэ вастрэйшым.

Ён апавядаў пра доўгую марозную зіму і дуйкі, што заносяць бацькаў дом вышэй вокнаў. Пра тое, як аднае раніцы адкапаў ад дзвярэй снег і, выбраўшыся на падворак, убачыў на замеценай да самага вільчака страсе трох ваўкоў. Яна слухала, як разліваецца ўвесну Нёман і як буслы збіраюцца перад выраем у чароды і, кругамі набіраючы вышыню, падымаюцца так высока, што знікаюць з вачэй.

—Мы паедзем туды, і ты ўсё гэта ўбачыш, — казаў ён, папраўляючы падушку.

—І я ўсё гэта ўбачу, — гаварыла Франчэска, і вочы яе глядзелі ўдалеч, нібы яна ўжо бачыла далёкую зямлю, дзе ён нарадзіўся.

—Я навучу цябе страляць з лука і хадзіць на іртах…

Ён сам трапляў у палон свайго ўяўлення, і яны з Франчэскаю пазіралі на вясёлы агонь у грубцы і моўчкі слухалі, як шалеюць у коміне дэманы завірухі, або ішлі па цаліку на іртах-снегаступах. Франчэска была ў лёгкім белым кажушку з ірхою; яна ціха і шчасна смяялася, а воддаль, атрасаючы з галінаў зіхоткі снег, пералятала з хваіны на хваіну цікаўная сакатлівая сарока, за якой гнаўся яе блакітны цень…

І раптам сэрца абрывалася, і ён вяртаўся назад і замаўкаў. Але яна, відаць, баючыся цішыні, пыталася пра Кракаў, пра каралеўскі палац, і іхняя гульня ў будучыню працягвалася.

—Ты адрэкамендуеш мяне каралеве, — казала яна, і ён, нібыта каронны маршалак, дакляраваў, што зробіць гэта ў той самы дзень, калі яны прыбудуць у сталіцу.

Часам Франчэска пачынала трызніць. Найчасцей яна клікала пакаёўку і загадвала ёй прынесці цаколі і бэзавую сукенку. Гусоўскі згадваў іх першую размову, калі Франчэска была ў такой самай сукенцы, і яму хацелася верыць, што гэта не проста трызненне. Можа, раней ён быў несправядлівы да яе?

На чацвёрты дзень ёй зрабілася зусім блага. Франчэска ўжо маўчала, напэўна, ёй было цяжка гаварыць. Але яна глядзела на яго і не адпускала ягонай рукі, і Гусоўскі ўзіраўся ў яе вочы, намагаючыся прачытаць там усё тое, што не маглі вымавіць яе асмяглыя вусны. Ён пакутаваў, што не можа зразумець застылага ў агатавых вачах здзіўлення. Мо перад ёю паўставалі ўжо

нейкія іншыя, невідочныя сферы? Ці гэтае здзіўленне было яшчэ зямное і датычыла яго, Гусоўскага, нібыта яна толькі зараз упершыню ўбачыла яго?

Але вось яе вочы заплюшчыліся, і Франчэску агарнуў сон. Смерць забрала Эразма, а цяпер прыйшла па яе, каб ператварыць гэтую прыгажосць, гэтае зведанае, бясконца дарагое цела з сузор'ямі радзімак у спажыву чарвям.

Шукаючы нейкага апірышча, ён абвёў вачыма пакой. Позірк спыніўся на ацалелых Босхавых гравюрах. Яго скаланула. Малюнкі ажывалі, на іх пачынаўся таемны вусцішны рух. На сярэдняй гравюры шалёным намётам неслася па коле фантастычная кавалькада, а праваруч разгаралася паланіца пажараў і ішлі ў наступ пачвары. Свет, у якім ён жыў, як ніколі раней здаўся яму падобным да створанага мастаком крывавага хаосу. Ён схапіў свечку і падбег да гравюраў зусім блізка.

Рух на карцінах замёр, але пакутлівае пачуццё хаосу не міналася. У Гусоўскага з'явілася адчуванне, што ён трапіў у вялізныя цяжкія жорны, якія з кожным новым імгненнем усё глыбей зацягваюць яго ў свае каменнае чэрава.

Ратуючыся, ён запаліў усе свечкі і вярнуўся да Франчэскі. Яе дыханне зрабілася рэдкім, адначасна з выдыхам з грудзей вырываўся хрыплаваты прысвіст. Ён маліўся, каб хоць у астатнюю хвілю Бог дазволіў ім паглядзець адно аднаму ў вочы.

Смерць стаяла ўжо каля самага ложка. Яму здалося, што ён змеціў яе бледны прывід. Вось смерць нахілілася над Франчэскаю для апошняга пацалунка, і яна пачала задыхацца. Ён скінуў з Франчэскі коўдры і ўбачыў, як яе грудзі падняліся і ўжо не апусціліся. Яна разлучылася з душой, так і не расплюшчыўшы вачэй.

Свет вакол яго рушыўся. У гэтым свеце панавалі пачвары.

«Дзверы адчыненыя, можаш пайсці», — загарэліся ў свядомасці словы Сенекі.

Розум дзейнічаў успышкамі, у святле якіх узнікалі абліччы людзей, малюнкі рымскіх вуліц і храмаў.

І раптам ён убачыў зусім іншае. Бацькаў дом пад саламянай страхою, чарада дубоў, Нёман. І яшчэ — сляды на плітах калумбарыя.

Божая маці, прачыстая Дзева Марыя,
Чуеш імя сваё ў песні і бачыш, напэўна,
Як затрымцела ад страху рука вершатворцы?
Раб твой пакорлівы слёзную гэту малітву
Шле да цябе, баючыся: а можа, не прымеш?
О, заступіся за нас! Праз любоў к чалавеку
Бацька наш Бог і абраў цябе сам, і паставіў
Першай заступніцай люду, і ты заступіся!..

Ён чытаў і не бачыў, што на парозе схлупілася купка ўзброеных людзей. Зыркае святло ў вакне прывабіла начны дазор. Вартавыя прынюхваліся да палыновага дыму і ніякавата аглядаліся. Хтосьці моўчкі паказваў на ложак з незварушнаю жанчынаю, не могучы зразумець: спіць тая ці ўжо заснула давеку? А ў пакоі ўсё мацней гучаў голас чалавека, што сядзеў пры стале з кнігамі.

—Ён моліцца, — прыслухаўшыся, сказаў нехта. Варта ўбачыла, як чалавек кінуў на стол нейкія паперы і чытаў далей па памяці.

—Яго апанаваў д’ябал, — са страхам прамовіў начальнік дазору, і ягоныя людзі, паспешліва жагнаючыся, зніклі ў мораку галерэі.

У насычаным смерцю паветры, над Францэскаю, над цёмнымі вуліцамі Вечнага горада, дзе ўладарыла чума, гучаў Голас.

1986

Сны імператара

1

Агні, агні... Шматкалёрна-святочныя, хмельныя, як маладое віно. Цёплы вецер пагойдвае іх і на фіялетавым аксаміце неба, і на цёмна-срэбным люстры завані. А можа, і не вецер, а тысячагалосае «Vive l'empereur!»*.

Портафэраё зззяе ілюмінацыяй. Увесь горад — на беразе, а ён стаіць на пірсе. Стаіць, падняўшы ў маўклівым прывітанні руку, і адчувае, як сэрца кожным новым ударам разбурае цэлю, дзе было замураванае нязмерна доўгія дзесяць месяцаў.

Ён толькі што пяшчотна развітаўся з маці і з сястрою. Наперадзе — невядомае, але, што б там ні было, гэтыя хвіліны ўжо належаць вечнасці.

На ім трохвуголка і шэры, зашпілены на ўсе гаплікі і гузікі сурдут — поўная паходная форма.

У думках ён кідае позірк на сябе зводдаль, з гарбатых прыморскіх вулачак, застаецца задаволены ўбачаным і адразу ўяўляе гэты малюнак у выглядзе гравюры: залітыя аліўкавым святлом поўні камяні старажытнага пірса, слямга бліжэйшае фелюгі і ягоная постаць на парозе нязведанага.

Войска чакае загаду, але ён марудзіць. Няхай востраў развітаецца з ім, няхай кожны назаўсёды захавае гэтыя імгненні ў памяці, каб апавядаць пра іх дзецям і ўнукам. І ён таксама хоча развітацца з востравам, на які навекі лёг водсвет ягонае славы.

—Vive l'empereur! Vive l'empereur!

---

* Няхай жыве імператар! (фр.)

Ён прымружвае вочы, і з калейдаскапічнай хуткасцю перад ім мільгаюць пражытыя тут дні, напоўненыя зусім не роспаччу... Не, ён не крывіў душою, калі загадаў выразаць на сцяне ў егіпецкім пакоі свайго дома ў Сан-Марціна словы, якія шмат каму з візітантаў здаваліся няшчырымі, — «Я шчаслівы паўсюль».

За дзесяць месяцаў да вострава прыстала тысяча дзвесце караблёў. І кожны падарожнік, усе гэтыя кавалеры і дамы, сярод якіх асабліва шмат было ангельцаў, імкнуліся сустрэцца з ім. Яны хацелі пераканацца, што цяпер ягоная імперыя сапраўды абмежаваная маленькім востравам. Яны думалі, што ён ужо ўвесь у мінулым, што ён ператварыўся ў жывы музейны рарытэт. Яны абавязкова куплялі яго бюсты і партрэты, каб мець копіі рарытэта ў сваіх задушлівых салонах і спакойна спаць у цёплых ложках.

Як яны памыляліся! Наколькі мудрэйшы быў той цемнаскуры барбар, капітан тунісійскага карабля і, безумоўна, таемны пірат, які, высадзіўшыся на бераг яго карлікавага каралеўства, запытаўся, ці праўда, што тут жыве зямны бог. Калі ён прыехаў прывітаць госця, той салютаваў з усіх гарматаў, а потым кінуўся ніцма на дол каля ягоных ног. Барбар сказаў, што яго, імператаравы, вочы зіхцяць, нібыта два крышталі, як і належыць вачам Божых абранцаў.

Тысяча дзвесце караблёў, але ніводзін з іх не прывёз тых, каго ён найболей чакаў. Прыехалі не жонка з сынам, якім з першага дня тут былі падрыхтаваныя адмысловыя пакоі, прыехала пані Валеўская, яго колішняе каханне. А Марыя-Луіза так і не выбралася сюды з недалёкае Пармы. Яму дакладвалі, што нейкі афіцэр у мундзіры венгерскага гусара хутка суцешыў несуцешную імператрыцу. Афіцэр бліскуча грае на клавесіне, а Марыя-Луіза да самазабыцця любіць музыку... Але ён велікадушны, ён дараваў гэтай зямной жан-

чыне, якую ягонае каханне таксама зрабіла неўміручай. Ён дараваў ёй на ўсё жыццё наперад, бо яна падаравала яму спадкаемца, якому ён даў пры нараджэнні тытул рымскага караля і якому перадасць імперыю.

Той пірат-афрыканец пытаўся ва ўсіх, чаму французы здрадзілі свайму зямному богу. Тады ён, імператар, зразумеў, што небяспека ад марскіх разбойнікаў яму ўжо не пагражае. Пад сцягам імператара Эльбы пачалі неўзабаве плаваць усе гандлёвыя караблі з Генуі, Ліворна, Чывітавэкія.

Гэты сцяг — тры залатыя пчалы на белай асноведзі з касымі чырвонымі палосамі — падняты ўжо і на караблях яго маленькага ваеннага флоту.

Наперадзе невядомае, але калі гісторыя — плоць часу, дык ён — творца гэтае плоці.

Французы вераць, што ён здольны выгнаць ненавісных Бурбонаў і арыстакратаў. Спадзяванні народа хутка спраўдзяцца.

Ён рэзка — нібы ўдар шабляю — апускае руку, і пасадка пачынаецца. Шэсцьсот старых грэнадзёраў, чатыры сотні карсіканскіх стралкоў, сотня польскіх кавалерыстаў — усё яго сённяшняе войска…

На момант тое, што адбываецца, здаецца яму тэатрам. Заслона паднятая. Пачалася новая дзея.

Няхай тэатр, думае ён. Але сцэнаю зноў будзе цэлы свет.

Гнаная лёгкім спадарожным ветрам флатылія — дзве фелюгі і пяць ненашмат большых вадаплаваў — ужо аддаляецца ад порта. Агні ілюмінацыі спачатку страчваюць колеры, потым зліваюцца ў суцэльны зіхоткі пасак.

Раптам наперадзе ён бачыць у месяцавым святле карабель і пазнае французскі каралеўскі фрэгат «Зефір». Няўжо Бог пакіне яго і гэтая дзея ягонае драмы скончыцца, ледзь паспеўшы пачацца?

Фрэгат, мяняючы галсы, імкліва набліжаецца. Ён, імператар, дае каманду рыхтавацца да бою, ды перад гарматамі ваеннага карабля яго флатылія, па сутнасці, безабаронная.

На фрэгаце ўжо ўбачылі сцяг з залатымі пчоламі.

—Як маецца імператар? — кпліва крычыць са свайго мастка капітан каралеўскага карабля.

—Цудоўна! — патрапляючы яму ў тон, адгукаецца капітан фелюгі. — Імперыя квітнее!

—Прывітанне імператару ад іх каралеўскае вялікасці! — ляціць з фрэгата. — Сем футаў пад кілем!

Патрульны фрэгат ужо далёка ззаду. Неба спрыяе. Ён сам перадасць прывітанне іх каралеўскай вялікасці.

Паказваецца бераг. Ён загадвае падняць замiж эльбскага сцяга трохкалёрны французскі і раздае жаўнерам стужкі на ордэн Ганаровага легіёна.

Знячэўку бездакорная логіка сну парушаецца, і сярод вусатых твараў грэнадзёраў мільгае жаночая галоўка з русымі кудзеркамі.

На карме, падставіўшы злёгку птушыны профіль ветру, стаіць маленькая жанчына ў белай сукенцы з палярынай.

Аднаўляючы суладнасць снення, ён выганяе няпрошаную госцю з фелюгі, аднак разам з яе юным, незнаёмым, а мо і сустраканым недзе, але забытым, задаўненым тварам пакрысе знікаюць і твары жаўнераў. Спярша яны робяцца празрыстабязважкімі, потым, падхопленыя ветрам, адлятаюць у марскую далеч у чарадзе белых чаіц. Следам ляціць вялікі чорны птах, у якім ён пазнае сваю трохвуголку. Але яна мае крылы і драпежную дзюбу, акурат як на агіднай ці то ангельскай, ці то расейскай карыкатуры, дзе ягоны, імператараў, профіль утвораны з гары трупаў, з вусцішнага перапляцення чалавечых рук і ног.

Ён застаецца на фелюзе адзін. У руках у яго апошняя ордэнская стужка. Вецер шкуматае ўчарнелы раптам ветразь, вырывае стужку, абкручвае яе вакол шыі і цягне яго пад слямгу. І ўсё ж яму стае змогі выпрастацца і гучна загадаць ветру ўгамавацца.

Ветразь набывае ранейшы белы колер, грэнадзёры вяртаюцца са свайго выраю, ды ўжо насоўваецца непазбежнае абуджэнне.

За вокнамі глуха шумяць дрэвы. Знаходзячы нябачныя шчыліны, вецер пранікае ў спальню і зыбае ў кандэлябры агеньчык начной свечкі. Скрозь прачыненыя дзверы чуваць сцярожкія крокі. Камердынер ужо ўстаў.

Мой верны Луі, думае імператар на гэтай няпэўнай мяжы явы і сну, у які ён так прагне вярнуцца. Луі Маршан, аднайменнік таго генерала Маршана, камандзіра грэноблькага гарнізона…

Праз колькі дзён пасля высадкі ў Кане генерал вырашыў падняць баявы дух гарнізона паведамленнем, што людзей у яго, імператара, зусім мала, усяго адна тысяча. «Чаму вы не лічыце нас?» — адказаў на гэта нейкі мужны гвардзеец.

Але генерал Маршан усё ж паслаў насустрач яму заслон.

Імператар заплюшчвае вочы, і бог Марфей падначальваецца ягонай волі.

Грэнобльцы зусім блізка. Так блізка, што чуваць бразгат зброі. Ён загадвае сваім жаўнерам спыніцца і пакласці стрэльбы на левае плячо, а сам ідзе насустрач тым, каму загадалі забіць яго.

—Вось ён! Страляйце! — крычыць ад’ютант Маршана, але грэнобльцы маўчаць і трасуцца ад страху.

—Жаўнеры пятага палка! Вы пазналі мяне?

Ён здымае капялюш і расхінае паходны сурдут.

—Калі сярод вас ёсць гатовыя страляць у імператара, я ахвотна аддаю сябе вашым кулям!

—Vive l’empereur!

Лічаныя дні застаюцца да таго, як на ягоны бок пяройдзе пасланы каралём Нэй. Яны разам увойдуць у Парыж. Ён заваюе Францыю за тры тыдні, не зрабіўшы ніводнага стрэлу.

—Vive l’empereur!

2

У спальні яшчэ лунае водгулле вівату.

Знадворку неахвотна цэдзіцца скупое святло. Па шырокім бляшаным падвоканні сякуць струмені ранішняга дажджу.

Першым чынам імператар прыслухоўваецца да свайго цела і з радасцю адчувае, што сёння яму лепей. Ён не хоча варушыцца, баючыся, што ўсцешлівае адкрыццё станецца падманам, але ўсё ж наважваецца падняць руку, потым падкурчыць і выпрастаць ногі. Упершыню за шмат дзён болю няма, і ён пачуваецца амаль здаровым.

Яму сорамна за спароджаную болем учарашнюю мару дажыць да наступнага траўня, да дня, калі ён быў абвешчаны імператарам французаў.

Ніякавата і за напісаны ўчора тастамант, адрасаваны ўсім валадарам Еўропы: «Пакідаю вам у спадчыну жах і ганьбу маіх апошніх дзён»…

Ён яўна паспяшаўся. Можа, і не на адзін год…

Перажытае ў сне ўзрушэнне працягвае трымаць у сваёй гаючай абладзе, і ён просіць Усявышняга, каб пазбавіў болю хоць да вечара, да вяртання ў выратавальнае царства сну.

Ну а што да сноў, дык тут ён з ранняе маладосці адчувае сябе амаль роўным Богу. Здольнасць зноў пера-

жываць уначы нават самыя далёкія дні — да драбніцаў выяўна, з усімі падзеямі, з аналізам дзяржаўных спраў, з імёнамі, з пачуццямі і адценнямі пачуццяў, гэтую здольнасць ён здавён лічыць адной з праяваў свае геніяльнасці. Дастаткова нязначнага намагання думкі — і ў сне ён трапляе ў родны дом у Аяча або ў Брыенскую вайсковую школу, пад Аўстэрліц або пад Фрыдлянд… Ён здольны спрасаваць некалькі дзён у адну ноч, а можа, наадварот, запаволіць раку часу і, як гурман смакуе ўлюбёную страву, перажываць падзеі аднаго дня дзве ці тры ночы запар.

Пачасту яму здаецца, што гэта зусім не сны, што невідочная, незваротная для астатніх плынь часу падуладная яго волі і ягоны карабель імкліва ляціць супроць гэтае плыні, робячы прыпынкі ў абраных ім партах.

Дзверы спальні, як заўсёды, прачыненыя, але крокаў не чуваць. Напэўна, Луі піша ў кутку за канторкай. На добры лад, штодзённыя запісы камердынера трэба было б старанна адрэдагаваць, каб у рукі нашчадкаў не трапіла нічога неістотнага і нявартага памяці пра яго. Напрыклад, сумленна занатаваных звестак, што перад ад’ездам сяброў і знаёмых з вострава ён, імператар, дорыць кожнаму ўласныя валасы.

Праўда, у гэтых падарунках ёсць свой разлік. Яго новы лейб-медык Антамаркі лічыць, што лабараторнае даследаванне валасоў (на жаль, абсалютна немагчымае тут, на востраве) магло б выявіць утрыманне мыш’яку і адказаць на пытанне, што займае ягоны розум не першы месяц. Дакладней — з таго часу, як яго пазбавілі чалавека, якому ён верыў так, як Аляксандр Македонскі свайму лекару Філіпу.

Вайсковы доктар ангельскага флоту ірландзец О’Міра служыў на караблі, што вёз імператара ў выгнанне. Ён пазнаёміўся з доктарам, узышоўшы на

гэты плывучы кавалачак варожай тэрыторыі, і ўжо не разлучаўся да самага ягонага ад’езду. Шмат разоў ён вяртаў сабе тыя дні ў снах — іхнія з доктарам падарожжы ў экіпажы, верхам і пешкі, няспешныя гутаркі з жыхарамі вострава і з іх дзецьмі, якія заўсёды нагадвалі яму сына.

Калі пасля тых вандровак ён садзіўся пісаць мемуары, пяро лёгка бегала па паперы, а былі дні, у якія яму здавалася, што ён узяўся за мемуары занадта рана, што ўсё яшчэ магчыма.

Такое адносна вольнае жыццё доўжылася, пакуль на востраў не прыбыў адмірал Гудзон Лаў.

Вельмі хутка ён пачаў называць новага ангельскага губернатара не іначай як «мой кат».

Тупы і баязлівы адмірал, відаць, і ў сне калоціцца ад страху, што яго зняволены ўцячэ. Даходзіць да смешнага. Губернатар загадаў абкапаць ягоную, імператараву, рэзідэнцыю Лонгвуд равамі і абкружыць суцэльным ланцугом вартавых. Сам Лаў або яго афіцэры ўвесь час блукаюць вакол дома: яны павінны штодня бачыць палонніка. Каб прымеў, губернатар, мусіць, збудаваў бы вакол рэзідэнцыі нешта накшталт Вялікай Кітайскай сцяны.

Імператар звоніць, і ў дзвярах імгненна вырастае цыбатая постаць Луі.

Адзяваючыся, ён ніяк не можа абагнацца ад думак пра свайго ка́та. Гэтая сумесь сіцылійца з прусаком альбо выконвае загад засмажыць яго на павольным агні, альбо хоча забіць з асабістае нянавісці. Апрача ўсяго іншага, Лаў абрэзаў сродкі на ягонае ўтрыманне, і цяпер, каб прыстойна харчавацца, ён мусіць прадаваць сваё сталовае срэбра.

Неяк губернатар убачыў, што галіны аднаго з дрэў працягнуліся над ровам. Садоўніку было загадана неадкладна спляжыць дрэва і надалей сачыць, у які бок

растуць галіны ў астатніх. Кажуць, у Лаўва быў такі выгляд, нібы яго палоннік ужо не на востраве, а недзе ў акіяне на паўдарозе да Францыі. Так можа дайсці да таго, што яму забароняць нават праходкі да крыніцы пад ягонымі вербамі.

Штодзённы, ужо амаль звыклы боль дагэтуль не вярнуўся, і на думкі пра губернатара кладзецца водцень самазадаволенасці. Ён, як прыкуты да скалы Геракл, усё адно ўнушае валадарам Еўропы, і найперш Бурбонам, смяротны жах.

— Ваша вялікасць, — кажа камердынер, — учора да вострава прыстаў амерыканскі гандлёвы карабель.

Імператар не адразу спраўляецца з гузікам. Словы Луі прагучалі акурат тады, як ён уявіў губернатараў твар у тым разе, калі б яму сапраўды ўдалося пакінуць востраў…

Каб не сустракацца з Лаўвам і ягонымі памагатымі, ён імкнецца як мага радзей выходзіць з дому. Вядома, гэта таксама не спрыяе здароўю, але галоўным ударам, што забраў у яго не адзін год жыцця, была высылка доктара О'Міры. Не дабіўшыся адстаўкі, губернатар пачаў цкаваць яго і ўрэшце забараніў выходзіць за межы Лонгвуда, паставіўшы афіцэра ангельскай службы ў становішча палоннага.

Цяпер О'Міра ў Еўропе. Ён паведаміць свету, у якіх умовах жыве геній стагоддзя. О'Міра павінен дзейнічаць.

Якія ж навіны прывёз амерыканскі карабель?

Імператар снедае ў змрочнай сталовай Лонгвуда ўдвух з графам Манталонам, адным з тых, хто самахоць раздзяліў ягоны лёс выгнанніка.

Гэтыя гады, думае імператар, наклалі адбітак і на графа. Цяпер ён выглядае, прынамсі, зусім не на свае трыццаць пяць.

Пасля ад’езду графіні імператар адчувае сябе з яе мужам зусім нязмушана. Цяжка ўявіць, што граф мог не ведаць, хто саграваў ложак лонгвудскага вязня. Безумоўна, ведаў, аднак трымаўся заўсёды бездакорна.

Імператар з тужлівай пяшчотаю думае пра Альбіну Манталон.

Яго апошняя страсць… Іх ціхія начныя размовы і сціплыя балюшкі пад уздыхі ветру за цёмнымі вокнамі… Яе густыя і эфірна-бязважкія валасы з пахам прывялае травы… Яе пышная, але па-маладому лёгкая постаць на тле цёмных дзвярэй у світальную гадзіну… Яму было добра з ёю нават тады, калі здароўе рэзка пагоршылася і яго адносіны з графіняй пачалі нечым нагадваць паводзіны маладога расейскага цара. Кажуць, у юнацтве Аляксандр ствараў міфы пра свае любоўныя перамогі, імітуючы раніцою вяртанні ад каханак…

— Як вы пачуваецеся, мой імператар? — адсоўваючы талерку з салатаю, пытаецца Манталон. Ягоныя чорныя вочы свецяцца спакойнай увагаю.

— Дзякуй, граф. Сёння я здаровы роўна настолькі, наколькі гэта дазволена мужчыну майго веку.

— Бязмерна рады чуць вашы словы.

Твар у імператара застаецца непарушна спакойным, але сэрца здрадліва падскоквае. На змену афарбаванаму ўдзячнасцю і смуткам пачуццю, з якім ён толькі што ўзгадваў Альбіну, прыходзіць іншае.

Яго верны Луі перад ад’ездам графіні бачыў на ейным стале старадаўні зборнік рэцэптаў, сапраўдны падручнік для атручвальнікаў. Сярод яе рэчаў былі і «Біяграфіі» Плутарха — таксама з рэцэптамі розных атрутных зелляў.

— Ва ўсім, дарагі Маршан, трэба ўмець знаходзіць свае перавагі, — сказаў ён тады камердынеру. — У тым разе, калі мяне кормяць мыш’яком, маё цела лепей захаваецца ў труне, і калі сябры адкапаюць яго, каб везці

ў Парыж, яны ўбачаць зусім не спарахнелы шкілет. Ну а калі гэта будуць не сябры, а ворагі, напрыклад ангельцы, іх чакае колькі вясёленькіх хвілінаў.

Луі Маршан — сын старой пахолкі іхняга карсіканскага роду. Ён давярае яму, як сабе, але… Ён хоча памерці сваёй смерцю і лепей згадзіўся б на рак. Ягоны бацька памёр ад гэтае хваробы, не дажыўшы і да сарака. Ён, імператар, гаворыць з дактарамі пра магчымасць раку без усялякага страху. Аднойчы на лекарскім аглядзе ён уразіў доктара Антамаркі тым, што з алімпійскім спакоем афарыстычна зазначыў: «Рак — гэта Ватэрлоо, якое ўвайшло ў чалавека».

Урэшце, хіба можна атруціць яго, калі пасля першага адрачэння ад трону ён выпіў смяротную дозу цыяністага калію і, адпакутаваўшы ноч, уранні зноў быў здаровы.

Ён супакойваў сябе, ды пазбыцца падазрэнняў ужо не мог. Асабліва ў апошнія месяцы, калі пачалі выпадаць валасы і крышыцца зубы, калі ўзмацніўся боль у жываце і сталі азызаць і налівацца алавяным цяжарам ногі.

Не чакаючы слугі, ён налівае графу Манталону свайго віна і ўважліва глядзіць на яго.

Нешматлікія насельнікі Лонгвуда ядуць тыя самыя стравы, што й імператар, але да нядаўняга часу пілі тутэйшае віно. Пасля трывожнага паведамлення Луі вінам дзю Кап з Паўднёвае Афрыкі, якое раней прызначалася толькі імператару, пачалі раз-пораз частаваць і астатніх.

—Ваша вялікасць, — заўсёдным роўным голасам гаворыць граф, — у Джэймстаўн прыбыў карабель пад амерыканскім сцягам. Магчыма, у Лонгвудзе з'явяцца госці.

Імператар загадвае падаваць каву. Ён чуе навіну ўжо другі раз за гэтую раніцу, і ў душы праклёўваецца парастак хвалявання.

Дождж за высокімі вокнамі аціхае. Вецер таксама суняўся. Сёння зноў паўторыцца звычайнае ў гэтую пару згубнае надвор'е. Вядома ж, Лонгвуд адвялі яму пад рэзідэнцыю зусім не выпадкова. Цяжка ўявіць мясціну, клімат якой быў бы горшы, чым тут, на поўначы вострава, узнятага Госпадам з акіянскіх глыбіняў Атлантыкі паміж Афрыкай і Амерыкай. Цягам аднаго дня спачатку лье ледзяны дождж, потым скварыць сонца, потым апускаецца непраглядны туман або вокамгненна ўсходжваецца, пагражаючы сарваць з будынкаў дахі, страшэнная бура. Таму нічога і не атрымалася з ягоных заняткаў садоўніцтвам: клімат забівае ўсялякую расліннасць, а разам з ёю пагубіць і яго.

Няўжо Лаў і тыя, хто стаіць за ім, не разумеюць, што палонны імператар трэба Англіі жывы і здаровы — каб утаймоўваць амбіцыі Бурбонаў, ва ўяўленні якіх рэвалюцыя тоіцца ўжо ў адным толькі ягоным імені.

Тым часам з-за хмараў паказваецца сонца. Высыпаная жвірам сцежка, што пачынаецца ад параднага ўвахода, увачавідкі падсыхае, і ён, перш чым сесці за пачаты нядаўна разбор войнаў Юлія Цэзара, вырашае зрабіць мацыён.

Маршрут звычайны — да крыніцы пад трыма ніцымі вербамі.

Калі б гэтыя дрэвы маглі адчуваць яго душу, яны безліч разоў жаўцелі б і асыпаліся ад роспачы і зноў расцвіталі б залацістымі вясновымі каташкамі.

Вось сюды, у скалістую зямлю пад імі, ляжа, закончыўшы свой зямны шлях, сын карсіканскага адваката Карло Банапартэ і Летыцыі Рамаліна, былы валадар Еўропы.

Ён ужо зрабіў адпаведнае распараджэнне. Ён ніколі не сумняваўся, што ягоны прах будзе спачываць на беразе Сены, у самым сэрцы французскай сталіцы. Яго

пахаваюць так, як і належыць аддаваць зямлі генія, і ля яго ног будуць выгравіраваныя золатам назвы гарадоў, што сталі месцам ягоных перамог і вечнае славы. Праўда, мяркуючы па ўсім, гэта здарыцца не адразу. Больш таго — з губернатарскага дома даходзілі звесткі, што Лаў збіраецца вывезці ягоныя парэшткі ў Англію, каб ананімна пахаваць у Вестмінстэры. На той выпадак, калі гэта здарыцца, ён загадаў сілаю вярнуць прах у Францыю.

Ну а перш чым назаўсёды спачыць у Парыжы, давядзецца заручыцца з зямлёю пад гэтымі вербамі. Часам яму хочацца, каб іх карані перапляліся з ягонымі касцямі. Тады ён мог бы і адтуль глядзець на скалы, на неба і сонца. І потым, пасля апошняга марскога падарожжа, яго частка назаўсёды застанецца тут, і ён аддзячыць сваёй славаю гэтым любым сэрцу дрэвам і крыніцы, што даўно зрабілася яго ўлюбёным люстэркам, бо ў ім ён бачыць не пляшывага старога з амаль бяззубым ротам (і гэта ў нейкія пяцьдзясят гадоў), а сябе ранейшага.

Вось і цяпер адтуль, з плыткага і ўадначас бяздоннага люстэрка, на яго ўважліва пазірае чалавек з вялікай галавой і каштанавымі валасамі, з высокім шырокім ілбом. У гэтага чалавека блакітныя вочы з халодным бляскам і валявы падбародак. Некалі яму казалі: італьянскі тып, які нагадвае класічныя формы. Камплімент гучаў двухсэнсоўна: ён хацеў быць французам.

Напэўна, губернатар не дазволіць высекчы на надмагільным камені нават два словы: Napoleon Bonaparte…

Па стаўбурку маладой вярбы мурашкі заклапочана цягнуць буйнога, чорнага з блакітным адлівам крылаў жука. Колькі імгненняў імператар, не хочучы акрэсліваць думку-аналогію, проста сочыць за імі і зноў нахіляецца над крыніцаю.

Яму прыгадваецца сённяшні сон, і ў жывым пералівістым люстэрку знячэўку ўзнікае дрыготкае жаночае аблічча — мяккі авал твару, русыя кудзеркі, зялёныя вочы з чорнымі іскрынкамі… Ён бачыў гэты твар не толькі ў сне, але і яшчэ недзе. Зараз ён узгадае…

Ён не паспявае пераступіць мяжу ўспаміну: з крыніцы зноў пазірае на яго чалавек з вялікай галавой і шырокім ілбом. Аднак гэтым разам імператару мроіцца, што гэта не ён, што адтуль, адкуль не вяртаюцца, на яго глядзіць Кіпрыяні.

Ад раптоўнай знямогі імператар апускаецца на канапку з мяккім прыслонам.

Побач з вербамі ўжо ёсць адна магіла. Летась камяні вострава Святой Алены сталі апошнім прыстанкам лонгвудскаму мажардому Кіпрыяні, ягонаму двайніку.

Кіпрыяні, як і ён, нарадзіўся і вырас у Аяча. Былы мажардом належаў да людзей, бязмежна адданых Корсіцы, і ўваходзіў у падпольную патрыятычную арганізацыю. Калі ў Францыі пачалася рэвалюцыя і войска было распушчанае, ён, імператар, вярнуўся на радзіму і таксама далучыўся да сепаратыстаў. Але неўзабаве зразумеў, што барацьба за свабоду Корсікі была памылкаю і сама па сабе, і — у ягоным жыцці. Яму было наканавана не вызваліць нейкі востраў, а перакроіць мапу ўсёй Еўропы. Цяпер яго карсіканскі патрыятызм прыгадваецца яму з паблажлівай усмешкаю. Прыкладна так, як і той выпадак, калі на пачатку рэвалюцыйных войнаў ён ледзь не зрабіў на плячы наколку «Смерць каралям!». Забаўна было б узысці з такой татуіроўкаю на французскі трон…

Ён вярнуўся з Корсікі ў Парыж і праз дванаццаць гадоў быў абвешчаны імператарам. Кіпрыяні ніколі не мог дараваць яму гэтае «здрады», не мог зразумець ягонага прадвызначанага Усявышнім шляху. Падполь-

ныя карсіканскія таварыствы заўсёды былі пад кантролем ангельцаў, значыцца, тут, на востраве Святое Алены, мажардом мог быць іхнім выведнікам. Праўда, яго віна так і засталася недаказанай. Абвінавачаны ў шпігунстве, Кіпрыяні падазрона хутка памёр. Ці то сам прыняў атруту, ці то пра яго паклапаціўся хтосьці іншы. Мо граф і графіня Манталоны? Калі дапусціць, што яны выконваюць даручэнне Бурбонаў, а мажардом служыў ангельцам, атрымліваецца даволі лагічна.

У кожным разе ён страціў двайніка, і магіла пад вербамі можа дапамагчы губернатару «памыліцца» тады, калі ля крыніцы будзе ўжо дзве магілы. На такі выпадак ён пакідае таемны тастамант, дзе падрабязна апісана, як яго трэба пахаваць.

Ён ляжа ў зямлю ў мундзіры палкоўніка гвардзейскіх конных егераў, паўзверх якога будзе стужка ордэна Ганаровага легіёна з Тэрмінальным крыжам. На левым штрыфелі будуць яшчэ тры ордэны. У нагах — трохвуголка з кукардаю. Дзве вазы — з сэрцам і з пячонкаю — паставяць у кутах труны. Кіпрыяні пахавалі з барадою, яго ж абавязкова паголяць праз дванаццаць і праз дваццаць чатыры гадзіны пасля смерці. Апрача таго, Маршан склаў поўнае апісанне труны і адзення, у якіх пахаваны мажардом. Па гэтых дакументах тыя, хто прыедзе па яго з Францыі, змогуць лёгка заўважыць падмену.

Але якія навіны прывёз амерыканскі карабель? Ён ловіць сябе на тым, што чакае іх навінаў больш прагна, чым мае права чалавек у яго становішчы.

Жука на стаўбуры ўжо няма, а мурашы паранейшаму нястомна снуюць па жоўта-зялёнай кары. Пазіраючы на іх, імператар успамінае іншых сваіх двайнікоў.

Яшчэ калі ён быў на шляху да вострава, пад Марселем з'явіўся чалавек, якога звалі Фелікс. Тамтэй-

шыя жыхары вырашылі, што гэта збеглы імператар, і па наваколлі пранеслася пагалоска, нібыта ён стане на чале велізарнага арабска-турэцкага войска. Фелікс старанна пазбягаў людзей і неўзабаве апынуўся ў турме. Больш сябрам у Францыі не ўдалося даведацца анічога. Далібог, яго двайнік мог бы паводзіць сябе з большаю годнасцю.

Летась яму напісалі пра яшчэ аднаго «імператара». Манах-капуцын Ларыён з ваколіцаў Нанта жыў у старым замку, дзе прымаў вар'ятаў і бесхацінцаў. Гаворка і вытанчаныя манеры выдавалі ў ім чалавека з найвышэйшага свету. Безумоўна, паліцыя не магла пакінуць яго па-за ўвагаю, і капуцына напаткаў лёс небаракі Фелікса.

Бог стварыў гэтых людзей падобнымі да яго, вось і ўся іх віна... Бурбоны баяцца, што двайнікі могуць дапамагчы яму пакрыёма пакінуць востраў.

Сённяшні сон і гэты амерыканскі карабель...

На сцежцы чуюцца крокі. Ён падымае вочы і бачыць камердынера. Поруч з рослым, бялявым і гнуткім Луі ідзе незнаёмы — невысокі, шыракалобы, з тварам, які да вачэй схаваны кучаравай і чорнаю як смоль барадой.

За тыя колькі імгненняў, пакуль Луі са спадарожнікам падыходзяць, ён паспявае заўважыць у барадатага вайсковую выпраўку.

Луі з незнаёмым кланяюцца, і камердынер адрэкамендоўвае госця:

—Месье Рывар, гандляр оптыкай і каштоўнымі камянямі. Прыбыў на востраў на амерыканскім караблі.

Нейкія ноткі ў голасе слугі змушаюць імператара наструніцца і падрыхтавацца да неспадзяванага працягу.

Ён не памыляецца.

Камердынер вядзе месье Рывара пад старую вярбу, галіны якой дастаюць да зямлі, утвараючы кшталт жывога зялёнага намёта. Затым, робячы рукою знакі, Луі запрашае ў засень і яго самога.

—Ваша вялікасць, прашу вас яшчэ бліжэй.

Імператар падыходзіць, прыхінаецца да дрэва плячыма і, скрыжаваўшы на грудзях рукі, чакае. Здаралася, што ён меней хваляваўся перад бітвамі.

—Тут можна не баяцца чужых вачэй, — кажа камердынер і глядзіць на трэцяга ўдзельніка загадкавага манеўра.

Месье Рывар аберуч бярэцца за сваю шыкоўную бараду і цягне яе ўніз.

Баронячыся, імператар выстаўляе перад сабою рукі. Насупроць стаіць яго двайнік.

—Кі-пры-яні… — задыхаючыся, вымаўляе ён непаслухмянымі вуснамі.

—Не, мой імператар, — кажа гандляр оптыкай, і ён адразу пазнае гэты глухаваты, з расколінкаю, голас.

—Франсуа?! Франсуа Эжэн Рабо! Мой стары прыяцель Рабо!

—Гэта я, мой імператар… — у вачах у двайніка блішчаць слёзы.

На тры гады маладзейшы, Рабо быў так падобны да яго, што атрымаў у палку мянушку Імператар. Чутка пра гэта разляцелася імгненна, Франсуа Рабо хутка ператварыўся з простага жаўнера ў аднаго з прыдворных і няраз дапамагаў у тых выпадках, калі сапраўднаму імператару трэба было адначасова прысутнічаць у двух месцах.

—Калі не памыляюся, апошні раз мы бачыліся пад Ватэрлоо?..

—Так, мой імператар. Пасля той бітвы, дзе Госпад пазбавіў нас свае міласці, я вярнуўся дадому ў Балей-

кур і гадаваў трусоў. Пакуль… Пакуль мне не сказалі, што я яшчэ магу паслужыць вам. Вам і Францыі.

—Ваша вялікасць, — камердынер спрытна прыладжвае Рабо фальшывую бараду, — я не давяраю Манталону. Нікому, апрача вас. Губернатар не шкадуе грошай на подкуп. Ягоныя людзі ўжо тройчы спрабавалі весці перамовы нават са мною… Праз два дні карабель падыме катвігу*. Вы разумееце, пра што я кажу…

Вось яно, думае імператар. Доктар О'Міра і яго прыхільнікі не марнавалі часу. Ён вернецца ў Еўропу, убачыць сына…

Загадаўшы сабе не паддавацца першым эмоцыям, ён адступае на крок і пільна ўглядаецца ў двайніка. Твар відавочна маладзейшы, валасы гусцейшыя і амаль без сівізны, зубы, напэўна, таксама такія, што разгрызуць любы гарэх… Доктар Антамаркі раскрые падман на першым аглядзе.

Луі адразу прачытвае гэты позірк.

—Ваша вялікасць, вы памятаеце, як я загрымаваў вас, калі вы пакідалі армію? Грымоўка — вялікае мастацтва… У нас ёсць два дні. Мы з Франсуа прысвяцім іх неабходным заняткам. Ён вывучыць вашы тутэйшыя звычкі і ўсё астатняе. Вы ведаеце, Франсуа заўсёды быў здольным вучнем. Зрэшты, ён шмат чаго памятае.

Рабо ківае.

—Дзеля вас, мой імператар, я гатовы на ўсё.

—Ну а калі доктар Антамаркі забудзе, што маўчанне — гэта не толькі золата, але вельмі часта і жыццё… — працягвае камердынер, — калі ён на сваё няшчасце забудзе гэта, у вас ужо будзе ў запасе, прынамсі, тыдзень.

Па-ранейшаму свеціць сонца, цурчыць вада, спачывае ў вербавых шатах вецер, але ўсё змянілася. Імператар зноў — не ў сне, а наяве — чуе тую сілу, якая

* Якар.

рабіла амаль усемагутным, якая вяла яго праз усю Еўропу — ад Пірэнеяў да вусцішных расейскіх абшараў, якая падаравала сто дзён трыумфальнага вяртання, а потым пакінула яго пад Ватэрлоо, асудзіўшы на ганебнае выгнанне.

Двое верных слуг чакаюць адказу, ды ён не дазваляе сабе паддацца першаму парыву.

Маўчанне здоўжваецца.

— Пакіньце мяне аднаго, — просіць ён.

Маршан і Рабо абменьваюцца позіркамі і кланяюцца, каб ісці.

— Як твая сястра, Франсуа? — спыняе іх імператар. — Яна засталася ў Балейкуры даглядаць трусоў?

Луі і Франсуа зноў пераглядваюцца, гэтым разам значна весялей.

— Не, мой імператар. Нам давялося знікнуць з Балейкура абаім. Сястра пасялілася ў Туры. Што б са мною ні здарылася, ёй да скону дзён будзе забяспечана заможнае жыццё.

— Цяпер ідзіце, — загадвае імператар. — Я хачу пабыць на самоце.

— Ваша вялікасць, у нас з вамі два дні, — насмельваецца нагадаць камердынер.

Імператар робіць рукою нецярплівы рух і адварочваецца.

Адмовіўшыся ад такога шанцу, ён здрадзіць самому сабе. Ён павінен пакінуць сваю вязніцу нават толькі дзеля таго, каб убачыць сына.

Розум пачынае працаваць дакладна, нібы машына, з ужо забытым ліхаманкавым напружаннем. У свядомасці, быццам бліскавіцы над начным морам, успыхваюць дзясяткі планаў і варыянтаў…

За абедзенным сталом, дзе, як зазвычай, сабраліся ўсе жыхары Лонгвуда, імператар шмат жартаваў і кпіў

з губернатара. Ён дасціпна распавёў, як па дарозе дадому сустрэў ангельскага афіцэра і па-змоўніцку падміргнуў яму. Ад неспадзяванкі афіцэравы падкручаныя вусы палезлі ўгору і ледзьве не выкалалі гаспадару маленькія віжацкія вочы.

Яшчэ больш ён здзівіў прысутных, калі, папалуднаваўшы, адкінуўся ў крэсла і зусім як за часамі доктара О'Міры запытаўся:

—На які спектакль мы выпраўляемся сёння? Паедзем слухаць Тальму або Флеры?

Ён загадаў прынесці Мальера, і ўсе сядзелі з кнігамі да позняга вечара.

У ложку яму зноў прыгадалася графіня Манталон. Калі б сёння яна трапіла ў ягоныя абдымкі, ён даказаў бы, што яшчэ можа быць страсным каханкам.

Ён не даў сабе аддацца летуценням пра новае жыццё, перад брамаю якога стаяў. У яго будзе досыць часу ў марскім падарожжы.

Дзьмухнуўшы на свечку, ён заплюшчыў вочы. Яму заманулася ўбачыць піраміды, гэтыя сведкі і доказы самой Вечнасці. Праз колькі хвілін ён пераадолее велізарныя адлегласці прасторы і часу, каб разбіць каля пірамідаў войска мамелюкоў і ўступіць у Каір…

3

Ноздры казыча гаркавы пах дыму. Гарэць прадмесці. Ягоная армія займае Каір.

Але чаму замест магаметанскіх мінарэтаў з паўмесяцамі ён бачыць над местам спічакі з хрысціянскімі крыжамі, што вянчаюць барочныя і гатычныя храмы? Чаму людзі, якія ловяць кожны ягоны рух і кожнае слова, зусім не падобныя да арабаў?

Ён чуе свой стамлёна-ўрачысты голас:

— На вашым месцы я думаў бы і рабіў, як вы, бо любоў да Айчыны — галоўная дабрачыннасць адукаванага чалавека. У маім становішчы даводзіцца лічыцца з мноствам інтарэсаў і выконваць безліч абавязкаў, але, калі б я быў імператарам французаў у час падзелаў вашае дзяржавы, я ўзброіў бы ўвесь мой народ, каб падтрымаць вас… Я люблю вашу нацыю. Вось ужо шаснаццаць гадоў я бачу вашых жаўнераў, што змагаліся поплеч са мною на палях Італіі і Гішпаніі. Няхай Літва, Віцебск, Полацк і Магілёў натхняюцца тым самым духам, які я сустрэў у Польшчы, і Усявышні пашле поспех вашай святой справе.

— Vive l’empereur!

— Vive le libérateur!*

Толькі цяпер ён разумее, што вецер прыносіць дым не з каірскіх прадмесцяў, а з боку падпаленых казакамі магазінаў са збожжам. Казакі адступілі з Вільні зусім нядаўна, а дзявятай раніцы. Тады загарэўся і абвязаны саломаю, абліты смалою Зялёны мост.

Сёння 28 чэрвеня 1812 года. Яшчэ чатыры дні таму Аляксандр танцаваў тут, у Вільні, на раскошным балі. Там расейскаму імператару і паведамілі, што Вялікая армія перайшла Нёман…

Ён першы ў Францыі ўсвядоміў значнасць хаўрусу з Расеяй. У перамовах з імператарам Паўлам ён амаль дасягнуў поспеху. Але Паўла задушылі ў Міхайлаўскім замку… Аляксандр і Расея заслужылі свой лёс…

Ён добра разумее тых, чые галасы не стамляюцца славіць яго. Ён аддаў нямала дзён на вывучэнне гэтага краю і не сумняваўся менавіта ў такой сустрэчы.

Дыпламаты, гувернанткі і гувернёры, прафесійныя выведнікі — усе дакладвалі яму пра няпэўны стан літоўскіх і беларускіх губерняў. Некаторыя з іх не былі ў складзе Расейскае імперыі яшчэ і двух

* Няхай жыве вызваліцель! (фр.)

дзесяцігоддзяў. Будучыню дзяржавы, што некалі даставала рамёнамі ад мора да мора, на загад Кацярыны перакрэсліў сваімі штыхамі Сувораў. Калі ж васямнаццаць гадоў таму гэтая краіна паўстала разам з Польшчаю, Сувораў заліў яе крывёю…

Пад уплывам фаварытаў Аляксандр увесь час вагаўся, быццам маятнік, — ад думкі аднавіць Вялікае Княства Літоўскае да ідэі канчаткова ператварыць яго ў расейскую правінцыю.

На шляху ў Вільню ён, Напалеон, думаў пра шматгадовыя спробы тутэйшых магнатаў атрымаць ад яго і Францыі гарантыі адраджэння свае дзяржавы. Ён ахвотна вёў гэтыя дыпламатычныя гульні… На нейкі час іх спыніў толькі Тыльзіцкі мір.

На грыву ягонага каня ляціць букецік фіялак, ён паспявае падхапіць яго і, прыладжваючы да трохвуголкі, зрывае апладысменты.

Прадчуваючы вайну, вёў сваю гульню і Аляксандр. Замест Адама Чартарыйскага, які, здаецца, ужо спасціг цану царовых абяцанак, Аляксандр знайшоў заўзятых гульцоў у асобе магнатаў Агінскага і Друцкага-Любецкага. Яшчэ сёлета ў красавіку расейскага імператара прымалі ў Вільні ці не з такім самым захапленнем, як зараз яго, але тым разам, даносілі выведнікі, пра аднаўленне Вялікага Княства ён ужо маўчаў і абмяжоўваўся рэверансамі шляхце і ласкавым абыходжаннем з арыстакратыяй. Дэманструючы адданасць трону, магнаты стварылі камітэт забеспячэння расейскага войска. Царская ўлада ахвотна прымала ахвяраванні — найперш каб не пакінуць фуражу і правіянту яго Вялікай арміі.

Але ён ведаў, што большасць мясцовага дваранства не давярала ні магнатам, ні Аляксандру, а нецярпліва сачыла за падзеямі на тым беразе Нёмана. Бюлетэні Вялікай арміі пераходзілі з рук у рукі, і ягоныя

прыхільнікі дасягнулі значна большага, чым Агінскі і Друцкі-Любецкі.

Нездарма, нездарма бегла да яго адсюль моладзь. Некаторыя ваявалі пад ягонай рукою яшчэ на берагах Ніла. А хутка жаўнераў, народжаных на гэтай зямлі, стане ў Вялікай арміі не меней, чым у Аляксандра. Прычым пад штандарамі цара ваююць рэкруты, а ў яго, Напалеона, будуць валанцёры.

Да прыходу расейцаў гэтая краіна не ведала рэкруцкіх набораў. Цяпер рэкруты з берагоў Нёмана, Дзвіны і Дняпра служаць 25 гадоў.

Расея, як разбойная шація на лясной дарозе, прыставіла да горла нож і вывернула захопленай краіне кішэні. Дзяржаўныя падаткі збіралі тут, адрозна ад усёй імперыі, толькі ў звонкай манеце, і гэта пры курсе, калі 100 папяровых рублёў роўныя 22 срэбным. А калі сюды дадаць яшчэ колькі спусташальных паходаў расейскіх войскаў і немагчымасць пасля Тыльзіцкага міру вывозіць збожжа ў Англію...

Кацярына і яе сын Павел абяцалі тутэйшаму люду палёгку, ды замест гэтага раздалі паўмільёна сялянаў расейскім памешчыкам, прычым не ўсе з таго паўмільёна былі раней прыгонныя. Трынаццаць з лішкам тысяч душ і горад Кобрын атрымаў за заслугі генерал-фельдмаршал Сувораў.

Апрача таго, кожныя восем з дзесяці жыхароў краіны — грэка-католікі, якіх Пецярбург пачынае пераганяць у праваслаўе, каб адабраць магчымасць гаварыць з Богам на сваёй мове і хутчэй зрабіць у душы расейцамі. На гэты конт ён, імператар, выдасць адмысловы ўказ. Ён памятае, што ўніяцкія святары не чыталі ў сваіх храмах пасланне расейскага сінода, дзе з падказкі царскага двара яго, Напалеона, абвяшчалі папярэднікам Антыхрыста.

Расея сама абрала лёс. Яна паставіла яго перад выбарам: вайна або ганьба…

—Vive le libérateur! — крычыць за колькі крокаў ад яго юнак у канфедэратцы.

Гэты бязвусы маладзён таксама стане пад ягоныя сцягі. У Вялікую армію, марачы пра незалежнасць Айчыны, уліваюцца і шляхцічы, і студэнты, і простыя мужыкі, і з кожным днём іх будзе ўсё болей.

Ён прыйшоў сюды як вызваліцель і за абяцанне аднавіць Вялікае Княства атрымае не толькі правіянт і фураж, але і стотысячнае войска, якое Агінскі дакляраваў імператару Аляксандру.

—Vive Napoléon!

Ён думае пра ўсё гэта і ганарыцца сённяшнім тонкім тактычным прыёмам. Першы пад сваімі бел-чырвона-белымі сцягамі ўвайшоў у горад 8-ы полк кавалерыі Дамініка Радзівіла. Ён, імператар, не звязаў сабе рук ніякімі абяцаннямі і ўадначас як бы засведчыў самыя рашучыя намеры.

Вільня ля ягоных ног. На пляцы перад катэдраю ён загадвае выбіць медаль з нагоды ўзяцця яшчэ адной сталіцы.

Ён, пераможца, едзе з почтам па старых вулачках. Вядома, Вільня — не Мілан і не Вена, але горад падабаецца яму. У разнасцежаных сонечных вокнах і на гаўбцах — жанчыны з кветкамі. Сапраўдны дождж з кветак. Ён купаецца ў кветках і ў захопленых жаночых позірках, часам весела заўважаючы ў вачах у мужчын рэўнасць.

—Vive le libérateur!

Вузкія, пакручастыя, як у далёкім Аяча, вулачкі, старадаўнія камяніцы, храмы… Барадаты ўніяцкі святар, які шырока хрысціць яго. Гурт юнакоў, падобных да студэнтаў. Адзін з іх падбягае да ад’ютанта: дзе можна запісацца ў Вялікую армію?

Але што гэта там, водбліз рэчкі? Ён міжволі прытрымлівае каня, і ўслед за ім спыняецца ўвесь почат. Наперадзе маленькае дзіва з чырвонае цэглы. Такую дасканалую готыку рэдка сустрэнеш і ў еўрапейскіх сталіцах. Гэтым храмам мог бы ганарыцца любы французскі горад.

—Сабор святой Ганны, — чуе ён пачцівае тлумачэнне.

—Каб прымеў, я перанёс бы яго на далоні ў Парыж, — кажа ён, ведаючы, што яго словы безліч разоў будуць паўтарацца каля гэтых казачна-суладных муроў і праз стагоддзі.

На нецярплівым маладым кані пад’язджае ад’ютант.

—Ваша вялікасць, адна маладая асоба просіць у вас аўдыенцыі.

—Вы забыліся пра мой загад? — рэзка пытаецца ён, не адводзячы вачэй ад сабора. — Я адмяніў усе сустрэчы да канца тыдня.

—Мой імператар, яна настойвае…

—Я не прывык мяняць загады, — уквелена адказвае ён.

—Яна зусім юная… Ваша вялікасць, я падумаў, што…

Ён хоча адказаць зусім груба, ды чырвоныя карункі святое Ганны гасяць гнеў.

—Хто яна? — паварочваецца ён да ад’ютанта і ўжо незласліва заўважае ў вачах у таго змоўніцкія агеньчыкі.

—Яна тут. — Ад’ютант ківае на экіпаж пад старым берастам леваруч сабора.

Побач з экіпажам у профіль да імператарскае кавалькады стаіць юная жанчына ў белай сукенцы з палярынай.

Знячэўку ён пазнае гэтую русявую галоўку ў кудзерках. Ля карэты жанчына з яго ўчарашняе ночы.

— Перадайце, — кажа ён да ад'ютанта, — што сёння ўвечары я прыму яе.

Ён едзе далей, дзівячыся, што сонца схавалася і неба ў момант вока заткалі па-восеньску нізкія хмары. Вуліцы пустэльныя, нікога няма ні на гаўбцах, ні за шыбамі зачыненых вокнаў. Колькі хвіляў таму на яго сыпаўся град кветак, а брук ужо чыста падмецены. За паваротам да касцёла святога Казіміра ён нарэшце разумее, што з таго першага, пераможна-бесклапотнага віленскага адвячорка праляцела болей за два тыдні.

Ён паспеў знелюбіць горад, які з такой шчырасцю вітаў яго, які чакаў яго, магчыма, яшчэ больш прагна, чым Варшава. Бываюць хвіліны, калі ён ледзьве трывае гэтую былую сталіцу, што ўсё меней нагадвае яму Еўропу. Дапамагаюць адно штодзённыя конныя прагулянкі да святой Ганны. Толькі яна яшчэ можа супакоіць ягоную душу боскім хараством. Мо якраз яна і паслала яму гэтую жанчыну?

У лістах у Парыж ён піша, што стварае Часовы ўрад Княства, ды калі быць перад сабою шчырым, ён проста вымушаны сядзець у Вільні, каб здабыць войску прыпасы, бо, адступаючы, расейцы паляць усе наладаваныя царскімі прыхільнікамі магазіны.

У вёсках пачаліся хваляванні, і ён мусіць пасылаць супроць сялянаў войскі…

Лета дажджлівае, дарогі размяклі, і армія не можа ісці так хутка, як хацелася. Днямі яму пераклалі хроніку з мясцовай газеты: «Непераможныя палкі вялікага Напалеона… волатаўскімі крокамі…» Гэта настолькі нагадвала здзек, што ён ужо меўся быў арыштаваць рэдактара.

Асабліва няўтульна робіцца вечарамі, калі паняверка і трывога, здаецца, глядзяць у кожнае вакно.

Таму ён чакае сённяшні вечар з лёгкім хваляваннем і — з надзеяю. Ён ведае: жанчына можа дапамагчы і ў самым безнадзейным становішчы — не, зусім не мудрымі парадамі, а толькі тым, што яна — жанчына і яна з табою, няхай усяго толькі адзін вечар ці адну ноч. Такое ўжо здаралася з ім і ў цяжкія дні ў Гішпаніі, і ў выгнанні на Эльбе. Лёс пасылаў яму жанчын, што зноў рабілі яго ўсемагутным.

Праўда, ён паслаў і гішпанку, у якой вартавыя знайшлі ў карсажы бутлік з атрутаю, але ўспамінаць пра яе ён не хоча.

Ён чакае госцю ў кабінеце, пераглядаючы паперы.

На стале перад ім — выбіты ў гонар узяцця Вільні медаль: ягоная галава ў лаўровым вянку трыумфатара…

Учора ў катэдральным саборы граф Жозэф Сераkoўскі заклікаў жыхароў краю падтрымаць Вялікую армію, аднак ён не адчувае з гэтае прычыны ніякай радасці.

Яшчэ адно паведамленне пра сялянскі бунт. Загінулі трое жаўнераў і капрал.

Белая сукенка з палярынай. Экіпаж ужо едзе па віленскіх вуліцах.

Часовы ўрад Княства прысягнуў яму, але выконваць абавязкі саюзнае дзяржавы яўна не спяшаецца. Разлікі на стотысячнае войска, пэўна, давядзецца перавесці ў разрад летуценняў. Гэтыя паны значна больш заклапочаныя тым, каб атрымаць ад яго згоду на федэрацыю з Польшчай. Яны, здаецца, не разумеюць, што ідзе вайна і ягоныя думкі занятыя найперш вайною.

Ён падпісаў указ аб стварэнні ў кожным павеце роты жандармерыі. Афіцэрамі і унтэр-афіцэрамі будуць мясцовыя дваране. Распешчаная вольнасцямі шляхта бачыць ва ўказе абразу годнасці. Урад Княства таксама не ў захапленні, бо залежыць ад французска-

га камісара. Яны, відаць, думалі, што забяспечваць французскае войска будзе нейкі добры чараўнік.

Страшэнна марудна ідзе і камплектаванне новых палкоў. Ён задаволены, бадай, адно генералам Канопкам са Слоніма. Полк уланаў, які генерал набірае са шляхецкае моладзі, ён загадае прылічыць да імператарскай гвардыі і пакіне яго на радзіме супроць царскага генерала Тармасава. Часовы ўрад дакладвае, што ў бліжэйшы час зможа даць Вялікай арміі пяць пяхотных палкоў і чатыры — уланскія. Менская і Віленская губерні выставяць па тры тысячы, Гарадзенская — дзве з паловаю, Беластоцкая — паўтары.

Вакол галавы ўецца сапраўдны рой імёнаў, лічбаў, назваў… З гэтага рою вылятае і балюча джаліць адна з іх — Мір. Пад Мірам казакі з ар'ергарда Платава разбілі дзевяць уланскіх палкоў польскай кавалерыі.

Ён касавурыцца на гадзіннік з пазлачоным богам вайны Марсам. Сёння зухаватага ваяку павінна змяніць на варце Венера. Ён ужо загадаў падрыхтаваць вячэру на дваіх. Калі не пахаладнее, яны маглі б уладкавацца на тэрасе…

Весткі пра ахвяраванні на Вялікую армію. Нейкі наваградскі шляхціч не пашкадаваў на шапкі французскім сапёрам ажно цэлае футра з сібірскага мядзведзя. Які чуллівы клопат пра вызваленне Бацькаўшчыны! Ад князёўны Радзівіл атрымана 30 бочак мукі, 2 бочкі крупаў, 10 валоў і 12 бараноў. І гэта найбагацейшы род, пра які склалі прымаўку: кароль у Варшаве, а Радзівіл у Нясвіжы. Кажуць, адзін з Радзівілаў калісьці купіў у Парыжы перад сваім домам цэлы квартал, а потым загадаў гэты квартал знесці — каб не блукалі, ідучы ў суседнюю цукроўню па ўлюбёныя князевы цестачкі, ягоныя пахолкі. 2 бочкі крупаў… Гонар роду ратуе князь Дамінік, які забяспечыў зброяю і рыштункам увесь свой полк.

12 бараноў… А вось яшчэ адно шчодрае ахвяраванне вызваліцелям: рэшата яек і тры фунты масла. І пра такую шчодрасць яны адважваюцца пісаць у газетах! Дрэнны знак…

Непераможныя палкі вялікага Напалеона…

Vive l’empereur!

Vive le libérateur!

Нарэшце ён чуе крокі ад’ютанта.

Твар у таго непранікальны, але пра ўсё кажуць вочы. Яны зычаць поспеху. Ён павінен скінуць з плячэй стому і няўпэўненасць. Гэта трэба не толькі яму — Францыі, усёй Еўропе…

Залаціста мігцяць свечкі. Тэраса абвітая плюшчом, і ад яго кладуцца зялёныя цені — на абрус, на буйныя белыя лілеі ў багемскай вазе, на тую самую белую сукенку, у якой ён убачыў яе каля сабора святой Ганны.

Ціхі звон келіхаў, ціхі смех. Пенлівае шампанскае. Лёгкасць і нязмушанасць першых словаў. Яе такое натуральнае «мой імператар»…

— Мой імператар, сёння я чытала ўсходні гараскоп. Вы ведаеце, што нарадзіліся ў год Быка? Гэтыя гады́ дораць свету геніяльных палкаводцаў. У год Быка нарадзіўся Аляксандр Македонскі… Вы ведаеце…

Ён ведае, і ўсё адно яму надзіва прыемна. Нізкія хмары, якія колькі дзён стаялі над Вільняю і над душой, увачавідкі разыходзяцца. Свежы ветрык, поўны тонкага водару язміну, што цвіце пад вокнамі палаца, — ветрык, які з’явіўся на тэрасе разам з ягонаю госцяй, разганяе змрочныя прадчуванні і поўніць сэрца чаканнем блізкае ночы з яе неспадзяваным шчасцем.

Гэтая жанчына, амаль дзяўчынка, дарунак святой Ганны, павінна падараваць так неабходнае яму цяпер вызваленне ад паняверкі. Неабходнае, каб упакорыць велізарную імперыю, у якую ён уступіў, і рухацца далей, у Індыю…

Лёгкія дотыкі рук... Келіх бургундскага. Зялёныя цені гусцеюць і робяцца амаль чорнымі. На горад апускаецца птушка ночы.

Яна не вырывае рукі, не адводзіць вачэй, але пачынае гаварыць дзіўныя, зусім не тыя словы.

—Мой імператар, вы пралілі столькі нявіннае крыві...

Ён пралівае нявінную кроў?

—...але Бог даруе вам, калі вы вызваліце мой народ.

Хіба ён не вызваліў яе народ?

—Мой імператар... Вы зрабілі вольнымі сялян у герцагстве Варшаўскім. Сяляне ў нашых губернях таксама чакаюць вызвалення ад прыгону.

Ну вось, яшчэ...

—Мой імператар... Не забывайце, што слава моцных у свабодзе слабых...

Яна відочна не з тых, каго прыводзіць да яго ў ложак уласцівы шмат каму з цудоўнай паловы чалавецтва снабізм, той снабізм жанчыны, калі яна назаўтра ж дзеліцца з канфідэнткамі або маўчыць да скону дзён, але ўсё жыццё ганарыцца, што няхай адну толькі ноч, але была каханкаю самога Цэзара.

—Мой імператар... Вас паўсюль вітаюць як вызваліцеля, аднак шмат нашых дваранаў жыве ў глушы вёсак і баіцца гэтага вызвалення, як чорт крыжа. У іх няма ніякіх думак пра будучыню, яны жывуць па-старому — весела, шумна, з балямі і балюшкамі, з паляваннямі ды паездкамі на кірмашы. Гэтыя людзі хочуць толькі, каб іх не чапалі, не вельмі залазілі ў гаманцы, не адбіралі звычных правоў, а хто і што пануе ў краіне — ім амаль абыякава. Два месяцы таму шляхта крычала «віват!» імператару Аляксандру, а яшчэ праз два можа закрычаць зноў.

Яна дазваляе сабе ўсё ж зашмат. Напэўна, ёй здаецца, што яна выконвае вялікую місію... Зрэшты,

у гэты вечар і ў гэтую ноч яна вольная казаць усё, што заўгодна.

—Я пачаў кампанію пераходам праз Нёман, а закончу яе ў Менску і ў Смаленску. Там я спынюся. Я ўмацую два гэтыя гарады і вярнуся сюды, у Вільню, дзе будзе мая галоўная кватэра. Узімку я займуся праблемамі вашай краіны, якая павінна канчаткова скінуць з сябе маскоўскае ярмо… Я не перайду Дзвіны. Прысягаю вам. Ісці сёлета далей — тое самае, што самахоць ісці насустрач гібелі…

—Мой імператар, калі вы забудзеце свае словы, калі не вернеце нам свабоду, Усявышні пракляне вас…

Яна кажа гэта яму, генію, пераможцу дзесяткаў краін і народаў, стваральніку імперыі, якая абдымае ўсю Еўропу і межы якой няўхільна пашыраюцца ў Азіі. Але няхай… Бо яе словы мінаюць ягоную свядомасць, як птушыны вырай мінае чужыя рэкі і горныя вяршыні. Няхай… Бо ейную віну выкупляюць мініяцюрныя вушкі і маленькія далоні, яе кудзеркі і гэты, можа, крыху занадта масіўны падбародак, яе зялёныя вочы з закутымі ў іх, як у бурштыне, чорнымі мушкамі-іскрынкамі — тры ў адным і пяць у другім.

Яна не прыгажуня, ды ў яго на першым месцы заўсёды былі не прыгожыя, а — мілыя. Ён заўважаў, што нізкарослыя мужчыны маюць яўную ці прыхаваную схільнасць да жанчын вышэйшых за сябе. Яму таксама заўсёды падабалася быць валадаром высокіх дачок Евы. А сёння — дзіўная рэч! — ён рады якраз таму, што можа зірнуць на гэтую маленькую жанчыну хоць самую крыху, але зверху ўніз.

—Вы замужам? — пытаецца ён.

Яна не адказвае. На безыменным пальцы яе левае рукі пярсцёнак з рубінам.

—Як вас завуць?

Зноў маўчанне.

А ноч агортвае іх сваімі крыламі. Ветрык, які яго-ная госця прынесла з сабою, ужо аціх і задрамаў, пакінуўшы па сабе густы халаднаваты водар язміну. Ейныя кудзеркі, напэўна, таксама будуць пахнуць язмінам...

Ды за дзвярыма спальні яны чамусьці запахлі дымам...

А маленькае крамяна-пругкае цела пахла суніцамі, пахла ледзь улоўна, але паміж нечакана развітых грудзей гэты непараўнальны пах рабіўся мацнейшым...

Хвалюючыся, як хлапчук, молячы неба, каб яно не ператварыла яго ў бездапаможнага вучня вайсковай школы, які трыццаць гадоў таму ўпершыню застаўся сам-насам з жанчынаю, ён гасіць свечку і прыпадае вуснамі да круглых цёплых каленяў, падымаючыся ад іх вышэй і вышэй...

Ужо як бы нейчым чужым слыхам ён чуе стрэлы.

Свет памяншаецца спачатку да памераў спальні, потым знікае і спальня — застаюцца толькі іхнія целы. Застаюцца недзе паміж зямлёю і зоркамі, створаныя адно дзеля аднаго, дзеля гэтае ночы, гэтых абдымкаў, дзеля радасці першага дотыку і шаленства наступных хвілінаў, якія роўныя Вечнасці, дзеля кароткага светлага адпачынку, калі ён, перш чым усцешана скарыцца новай хвалі жадання, паспявае ўспомніць сказаныя кімсьці ў далёкай старажытнасці або ў далёкай прышласці (паміж мінулым і будучыняй зараз няма аніякае розніцы) словы, што найвялікшы дарунак лёсу — жанчына, якая аддаецца з радасцю і без трагедыі.

Пах дыму, пах суніцаў... Захапленне яе талентам жанчыны, які немагчыма набыць ніякім досведам, які даецца рэдкім абранніцам ад нараджэння...

Недзе сярод гэтых мацнейшых за любы трунак пахаў, сярод гарачых прыліваў і адліваў жадан-

ня і пяшчоты, ён успамінае, што перайшоў Нёман і ступіў на яе зямлю ў ноч на Янаў дзень, калі тут святкуюць старажытнае паганскае свята. Гэтая ноч была калісьці хваласпевам вольнаму каханню. Жанчына, якую ён трымае ў абдымках, нібыта з'явілася адтуль, з дахрысціянскіх часоў, з той ночы, асветленай агнямі паганскіх вогнішчаў і напоенай водарам чарадзейных траваў. Так аддана тысячу гадоў таму ў высокай мяккай траве на беразе ракі любілі жанчыны гэтае зямлі, якую ён далучыць да сваёй імперыі. Ці не дым тых вогнішчаў заблытаўся ў ейных валасах?

Урэшце, хто яна? Чаму не хоча назваць свайго імя? На колькі імгненняў яму робіцца ніякава-сцішнавата, але новая гарачая і духмяная хваля падхоплівае яго і нясе да салодкае бездані.

Ужо на самым краі стромы яго паспявае дагнаць зусім рэальная і цвярозая думка: заўтра ён пакіне Вільню і паедзе ўслед за войскамі на ўсход.

Пах дыму, пах салодкага жаночага поту, пах суніцаў…

4

На вуснах яшчэ не растаў непараўнаны суніцавы смак яе смочак.

Ён ляжыць у шчаслівай разгубленасці. Зараз ён павінен быў вярнуцца з Егіпта. Ён ужо не памятае, калі ягоная ўлада над снамі аказвалася такой слабою. Гэтая маленькая жанчына з'явілася на фелюзе ва ўчарашнюю ноч, каб цалкам завалодаць сённяшняй. Яўны замах на ягоную свабоду, ды ён не чуе аніякае ўкваленасці.

Усё ж такі як яе звалі? Няўжо яна так і засталася тады безыменнаю? А потым, у Віцебску? Маргарыта? Не, Маргарытаю была тая ганарлівая халодная графіня з карлікавага нямецкага княства.

Але гэта неістотна. Цяпер ён удзячны начной госці не меней, чым тады, у Вільні. Ён не хоча ўзгадваць ейных слоў, ён памятае яе самую, і памяць поўніць яго сілаю.

Можа, якраз дзякуючы яе прыходу хвароба адступіла, і ён чуецца зусім здаровым, такім, як там, у сне, у той віхуры асалоды. Далібог, і сёння ў абдымках жанчыны ён не адчуваў бы сябе лішнім.

Імператар здзіўлены. За шэсць гадоў ён, здаецца, ні разу не прыгадаў яе. Яна страціла аблічча, бясследна згубілася сярод тых, што дзялілі з ім ложа на дарогах Еўропы, сярод белатварых і смуглявых, русых і чорнавалосых, мармурова-халодных і перапоўненых юравабнасцю, сярод француженак, немак, італьянак...

Ён называў яе падарункам святой Ганны, але яна магла з’явіцца і па волі вельмі зямных сілаў. Тры стагоддзі таму нехта з Радзівілаў зрабіў сястру каханкаю свайго вялікага князя і караля, а потым, праўда, зусім ненадоўга, і каралеваю. Каралева-маці з італьянскага роду Сфорца — а ўсе Сфорца ў такіх справах заўсёды былі сапраўдныя мастакі — хутка выправіла нявестку ў вельмі далёкую дарогу.

Можа, Радзівілы дзейнічалі і тады, у Вільні?..

Князь Дамінік так марыў пра незалежнасць. Што засталося ад тых мараў?.. Расейскае войска разрабавала яго Нясвіж, і толькі верны замкавы аканом паспеў, па чутках, таемна закапаць дванаццаць ці то залатых, ці то срэбных апосталаў...

Ягоны скарб таксама застаўся там, на лясістых раўнінах краіны, куды ён уступіў у ласкавую летнюю ноч і якую пакінуў праз паўгода ў чужым адзенні і пад чужым імем.

Перш чым падняцца з ложка, ён на хвіліну заплюшчвае вочы і бачыць застылыя ў жывым зялёным бурштыне іскрынкі-мушкі.

—Калі вы забудзеце, Усявышні пракляне вас… — чуе ён грудны голас безыменнае госці, ды сэнс ейных слоў, як і ў сне, не кранае яго.

У пакоі ў Луі цішыня. Напэўна, камердынер і Рабо абмяркоўваюць план уцёкаў недзе ў ваколіцах Лонгвуда, бо ў доме маюць вушы не толькі сцены, але і падлога, і столь.

Дзіўна, што пра амерыканскі карабель і веронскага гандляра оптыкай і каштоўнымі камянямі Рывара ён думае так, быццам гэта датычыць не яго, імператара, а нейкага проста знаёмага яму чалавека.

Між іншым, Луі перакананы, што ў доме паўсюль замураваныя галаснікі і, ведаючы іхнюю сістэму, Манталон можа ў любы момант падслухаць чужую размову. Калі гэта праўда, граф цэлыя тры гады меў магчымасць цікава бавіць час, слухаючы ягоную спальню. Зрэшты, камердынер лічыць, што граф з графіняю заадно і Альбіну да яго ў ложак паслаў сам Манталон. І ўсё ж ён, імператар, відаць, ніколі не пагодзіцца, што Альбіна прыспешвала ягоную смерць.

Пасля той гісторыі з Плутархам і зборнікам рэцэптаў Луі зрабіўся страшэнна падазроным. Яму ўжо мроіцца, што ў лонгвудскіх камянёў, апрача вушэй, ёсць і джалы. Днямі ён казаў, што мыш’як можна схаваць у спальні пад шпалерамі. Яго могуць забіваць і газамі, якія ў вільготным клімаце вострава ідуць ад абцягнутых дэкаратыўнай тканінай сценаў кабінета і спальні. Луі падазрае, што ўзоры на тканіне зробленыя фарбамі на мыш’яку. Пагатоў у спальні гэтыя ўзоры з’явіліся пасля ад’езду графіні Альбіны.

Імператар зноў дзівіцца свайму спакою. Як гэты спакой трэба разумець? Як згоду на прапанову Рабо і Маршана?

З усіх планаў вяртання ў Еўропу, часам настолькі фантастычных, накшталт прапанаваных яму аднойчы

ўцёкаў на мангальф'еры, што яны нараджалі не надзею, а горкую ўсмешку, з усіх праектаў і пражэктаў цяперашні, безумоўна, самы просты і, нягледзячы на немалую рызыку, самы жыццёвы.

Паслязаўтра ён зможа дыхаць вольным ветрам Атлантыкі. Адыдуць у мінулае ўсе пакутлівыя падазрэнні, якія не горш за саму атруту па кроплі забіраюць у яго жыццё. Стануць адно ўспамінамі штодзённыя знявагі ад губернатара і позіркі ангельскіх афіцэраў, паміж якіх даўно бракуе сапраўдных джэнтльменаў.

На чаканне другой такой мажлівасці пойдзе, бадай, уся рэшта жыцця. А віжы адмірала Лаўва дзень пры дні робяцца ўсё больш нахабнымі і хутка, мусіць, пачнуць выглядаць нават з-пад ложка. Як дарэчы, што якраз цяпер хвароба адступіла і да яго вяртаюцца сілы.

Чаму ж тады не засталося ні каліва радасці, што агарнула яго ўчора ля крыніцы? Але, можа, менавіта спакой і патрэбны яму цяпер найболей.

У кароткай лонгвудскай анфіладзе па дарозе ў сталовую ён сустракае доктара Антамаркі.

—Сёння мне зноў няма патрэбы звяртацца да вас, дарагі доктар, — адказвае ён на маўклівае пытанне лейб-медыка. — Далібог, наш цудоўны клімат пачынае рабіць дзівосы.

У вачах у доктара недавер. Як гэты эскулап будзе трымацца, калі яму, імператару, удасца паслязаўтра пакінуць востраў?

—Мне здаецца, дарагі Антамаркі, што вы можаце смела рабіць свае агляды не штодня, а раз на тыдзень...

—Ваша вялікасць, я бясконца рады, але...

—Ніякіх «але», доктар!..

За сталом ён выпівае паўкеліха віна і з прыемнасцю адзначае, што да яго канчаткова вярнуўся смак

да ежы. Як і калісьці, дзеля лепшае працы розуму ён вырашае скончыць сняданне з пачуццём лёгкага голаду і адмаўляецца ад улюбёнага дэсерту — вяршкоў з персікамі.

Граф Манталон сустракае яго адмову здзіўленым позіркам.

—Кожнаму чалавеку, дарагі граф, — кажа імператар, як і ўчора падліваючы Манталону віна дзю Кап са свайго графіна, — наканавана з'есці за ўсё жыццё пэўную колькасць ежы. Чым хутчэй ён справіцца з ёю, тым хутчэй яму давядзецца збірацца ў лепшы свет.

Слуга за плячыма ціха смяецца. Імператар таксама задаволены сабой.

На бледных графавых шчоках выступае румянак, а пальцы, што сціскаюць келіх, наадварот, бялеюць ад напружання. Доктар Антамаркі, наморшчыўшы лоб і ўтупіўшыся ў філіжанку, вырашае нейкую праблему. Луі глядзіць на абодвух з дрэнна схаванай непрыяззю.

Адмірал Лаў можа цешыцца: у Лонгвудзе ўжо ніхто нікому не давярае. Учора, застаўшыся з ім, імператарам, з вока на вока, падзяліўся падазрэннямі і граф Манталон.

—Ваша вялікасць, мяне насцярожвае месье Рывар, што прыбыў на амерыканскім караблі. Я двойчы бачыў яго з вашым камердынерам. Такое хуткае знаёмства абуджае ўва мне самыя змрочныя думкі.

—Жончын ад'езд зрабіў вас занадта падазроным, граф. Нашаму роду верна служылі яшчэ бацькі Луі.

—Я не сумняваюся ў вернасці Маршана, але, мой імператар, людзі простага паходжання часта бываюць занадта даверлівымі…

Ён згадвае размову, ідучы заўсёднаю дарогаю да крыніцы, і не можа стрымаць усмешкі.

Манталон не памыліўся. Месье Рывар з ягоным гандлем оптыкай — асоба, бясспрэчна, надзвычай

сумнеўная. Ну а сам граф, які ніколі не належаў да банапартыстаў, якога да з'яўлення ў ягоным акружэнні абвінавачвалі ў прыўлашчванні чужых грошай і маглі аддаць у рукі правасуддзя, сам граф, вядома, лічыць сябе чалавекам з бездакорнаю рэпутацыяй. Мусіць, ён мяркуе, што гэтай рэпутацыі спрыяе і яго колішняя блізкасць да графа Артуа, што мае славу самага бурбоністага з Бурбонаў.

Калісьці імператара насцярожыў і шлюб графа з прыгажуняю Альбінай, якая перад тым паспела ўжо атрымаць два разводы. Тым не менш ён даверыўся Манталонам, бо на ўсю поўніцу зведаў і здраду паплечнікаў, і шчырую дапамогу былых ворагаў.

Такім чынам, граф трымае на падазрэнні Рывара і Маршана.

Забаўна, думае ён, уладкоўваючыся на канапцы пад вярбою. Як жа будуць разгортвацца падзеі, калі яны з Рыварам-Рабо памяняюцца месцамі? У Лонгвудзе, безумоўна, заўважаць, што імператар змяніўся — зрабіўся грубаваты, страціў вытанчаныя манеры. Непазбежнымі будуць і «правалы ў памяці». Камердынеру давядзецца падкінуць астатнім думку, што імператар, каб неяк разнастаіць манатоннае жыццё, проста вырашыў сыграць такую ролю.

Дзеля ягонага выратавання Луі пойдзе на ўсё. Ён намякаў, што спакойнаму плаванню да берагоў Францыі магла б паспрыяць раптоўная смерць доктара Антамаркі, а магчыма, і самога «Напалеона»-Рабо. Вядома, ён загадаў камердынеру забыць сваю прапанову, хоць, трэба аддаць Луі належнае, яго наведваюць арыгінальныя ідэі…

Сёння мурашкі на вярбе шчыруюць вакол стрыбаўкі. Яны абступілі мёртвыя слюдзяныя крыльцы мядовага колеру і смарагдавую галоўку і ўпэўнена цягнуць жамярыцу ў свае сховы.

Імператар адводзіць позірк. А што, калі падазрэнні Манталона маюць пад сабою грунт? Раптам і ён зробіцца бездапаможны, як гэтая стрыбаўка, і будзе цацкаю ў нейчай гульні? Ён узыдзе на карабель і назаўсёды знікне для ўсяго свету. Знікне больш надзейна, чым на гэтым востраве…

Ну а калі ён памысна дасягне Еўропы? Што чакае яго, чалавека, які ўвасобіў усе супярэчнасці эпохі, які некалі захоплена сустрэў рэвалюцыю, мужна абараняў яе, каб потым, праз гады, сказаць, што рэвалюцыю задумваюць героі, робяць дурні, а плёнам ейным карыстаюцца авантурысты, вырадкі й прайдзісветы?.. Ён успамінае Канта: што я магу ведаць, што я павінен рабіць, на што магу спадзявацца?

Жыццё пад імем Рывара ў праслаўленай Шэкспірам Вероне сярод нашчадкаў Мантэкі і Капулецці. Гандаль оптыкай у падрыхтаванай яму краме. Рэдкія пакрыёмыя спатканні з сябрамі. З Марыяй-Луізай і з маленькім герцагам Рэйхштацкім, іхнім сынам, якому ўжо сем гадоў…

Няўжо зноў магчыма за тры тыдні, не праліўшы ні кроплі крыві, заваяваць Францыю? «Tempus consilium dabit» — «Час дасць параду», — сказаў некалі на пачатку аднаго з паходаў Юлій Цэзар. Свой разгляд войнаў Цэзара, як і Фрыдрыха Вялікага, ён забярэ ў дарогу разам з мемуарамі…

Ці пазнае сын бацьку? Ягоны хлопчык, якога ён, адракаючыся ад трона, абвясціў Напалеонам II, якога ўсе банапартысты лічаць законным спадкаемцам…

Імператар нахіляецца над крыніцай, углядаецца ў яе жывое срэбра і мімаволі ўздрыгвае: з глыбіні глядзяць на яго зялёныя вочы з чорнымі іскрынкамі.

Абганяючыся ад наслання, ён згадвае другую ноч з той дзіўнай жанчынай — праз два тыдні, напярэдадні яго дня нараджэння. Палац, дзе яны зноў былі разам,

стаяў на высокім беразе, і перад сустрэчаю ён бачыў на рацэ асначоў…

З одуму яго выводзяць нягучныя галасы.

Гэта Маршан і Рабо. Ён сардэчна вітаецца і хаваецца з імі пад шатамі старэйшае вярбы.

— Якім месье Рывару падаўся мой востраў? — пытаецца імператар.

Рабо відавочна разлічваў пачуць нешта іншае.

— А што месье скажа наконт тутэйшага клімату? — тым самым тонам працягвае імператар, заўважаючы цёплы шалік, што захутвае двайніку горла.

— Я з радасцю застануся тут, мой імператар, — прастуджаным голасам адказвае той.

Ён распытвае двайніка пра жыццё ў родным Балейкуры. Луі і Франсуа чакаюць іншых слоў, але яму хочацца пацвяліць іх.

— Мой імператар, — нарэшце не вытрымлівае камердынер. — Мы хацелі б пачуць вашы загады. У нас застаўся толькі заўтрашні дзень.

— У нас застаўся цэлы заўтрашні дзень, Луі, — папраўляе ён, па-ранейшаму забаўляючыся нецярплівасцю суразмоўнікаў. — Ты памятаеш, што мы паспелі зрабіць за адзін дзень пад Фрыдляндам? Расейская армія страціла дваццаць пяць тысяч.

— Мой імператар… — пачынае камердынер, аднак ён спыняе яго рухам рукі.

— Пакіньце мяне аднаго, сябры, — нечакана для самога сябе просіць ён.

Ціха цурчыць ручаінка, што пачынаецца з крыніцы і спяшае па стромкім схіле скалы. На пералівісты струмень паволі апускаецца і, падхоплены плынню, хутка знікае жаўтлявы, вузкі і востры, як штылет, лісток. Крыніца бруіць, перамывае на дне жвір, точыць сваё каменнае ложа. У параўнанні з крыніцаю ягоная душа — глыбачэзная студня з незварушным люстрам

паверхні. Але там, на невідочным дне, таксама ідзе жыццё…

Дадому імператар вяртаецца пазней, чым зазвычай. Зачыніўшыся ў кабінеце, ён раскладвае рукапісы, адбіраючы самае неабходнае. Сёння ў сне ён зноў хоча ўбачыць безыменную зеленавокую жанчыну. Магчыма, у яго жаданні ёсць разлік: ён не хацеў бы, каб гэтая жанчына яшчэ раз аказалася мацнейшая за яго волю.

5

Лагодны жнівеньскі вецер надзімае бэзавы цюль. Несучы з сабою вільготныя пахі ракі, вецер залятае ў расчыненыя вокны, кратае на стале пёры, змушае прыціскаць паперы масянжовым фаўнам-каламарам і вазаю з чырванабокімі яблыкамі.

Ён толькі што прыняў дзве дэпутацыі і цяпер адпачывае. Прадстаўнікі горада прыходзілі са скаргаю на рабункі. Частка войска пераправілася праз Дзвіну наўплаў за трыццаць вёрстаў адсюль і ўвайшла ў Віцебск на дзень раней за яго. Тады і ў наступную ноч жаўнеры сапраўды далі сабе волю. Выслухаўшы дэпутатаў, ён загадаў у некалькі разоў павялічыць патрулі.

Следам прыбыла дэлегацыя ад мясцовага дваранства: яны згодныя, як вымагаюць абвесткі, з'явіцца ў бернардзінскі кляштар, каб прысягнуць яму, Напалеону, ды просяць пісьмовым загадам вызваліць іх ад прысягі расейскаму трону. Загад гатовы.

Там, за ракою, гандлёвая прыстань, купецкія сховішчы, а далей — разлогі паплавоў са стажкамі сена, падобнымі да фішак на занятках па тактыцы ў вайсковай школе. Хутка па-над лугамі паплывуць блакітныя пасмы туману, а пакуль прастора крынічна празрыстая да самага далягляду з роўным цёмна-зялёным паскам лесу.

Ён перачытвае свой указ аб рэквізіцыях. У жніўні ў пяці заваяваных губернях рэквізіцыі падлягае яшчэ 53 тысячы кароў. Так, гэта жорстка. Але ён не можа асудзіць Вялікую армію на голад. Калі віленскі ўрад лічыць сябе ягоным саюзнікам, няхай корміць яго жаўнераў. Пагатоў, выстаўляць сваіх не вельмі спяшаецца.

Ён адкладае паперы, выходзіць з кабінета і спускаецца па парадных сходах. На пост заступіла вячэрняя варта, і мацакі-гвардзейцы аддана глядзяць на яго з вышыні свайго двухметровага росту.

Палац на стромым беразе Дзвіны, водбліз таго месца, дзе яна сустракаецца з рэчкаю, якая дала гораду такую цяжкую французскаму вуху назву — Віцебск.

Ён спыніўся ў апартаментах, што летась рыхтавалі герцагу Аляксандру Вюртэмбергскаму. Цар прызначыў герцага губернатарам дзвюх беларускіх губерняў*. Цяпер гэтыя губерні належаць яму, Напалеону.

У адным з колішніх герцагавых пакояў ён загадаў зрабіць хатнюю царкву. Імшу правіць ксёндз Палонскі. Той самы, што сказаў перад сабранымі ў езуіцкім касцёле грамадзянамі прамову, заклікаючы да прысягі на вернасць імператару Францыі. Хто прысягнуў, абавязаны насіць на рукаве каляровую кукарду. Месцічам без кукарды на вуліцах лепей не з’яўляцца.

Ён павольна ідзе сцежкаю ўздоўж палаца.

Ад свае рэзідэнцыі ён у захапленні. Галоўны фасад з парадным уваходам просты і строгі. Масіўныя калоны нясуць на ўзроўні другога паверха цяжкаваты антаблемент з верандаю. Вузкія выцягнутыя вокны

---

* У XIX ст. Віцебская, Магілёўская і Смаленская губерні называліся беларускімі, а Менская, Гарадзенская і Віленская мелі традыцыйную назву літоўскіх. Такі падзел захаваўся ў абыходку і пасля 1840 г., калі Мікалай I забараніў карыстацца найменнямі «Беларусь» і «Літва» ў афіцыйных дакументах, увёўшы назву «Северо-Западный край».

з тонкімі пераплётамі робяць будынак больш лёгкім і высокім. Ён на хвіліну прыпыняецца, каб паглядзець на бакавы фасад, што выходзіць на раку вокнамі яго кабінета і спальні. Калоны, рустоўка сценаў ніжняга паверха, паўкалоны верхняга, порцік... Ва ўсім дакладнасць, разлік і прыгажосць — як у баявых шыхтах перад бітвай. Калі б Усявышні не стварыў яго палкаводцам, дойлідам самой гісторыі, ён, магчыма, стаў бы архітэктарам.

За домам цягнецца ўсцяж ракі вялікі сад — з альтанкамі, лавачкамі, з мудрагелістымі сонечнымі ўзорамі на сцежках. За дзесяць дзён ён паспеў палюбіць гэты стары сад, дзе ў часе вечаровых прагулянак яму так добра думаецца.

Ён увface уваходзіў у Віцебск раніцой, роўна праз месяц пасля ўступлення ў Вільню. На досвітку шукаць кватэры штабу, генералам і імператару ў горад паскакалі два эскадроны егераў і мамелюкоў. Потым пайшлі пяхотныя палкі. Яны ставілі стрэльбы ў козлы, скідвалі ранцы і шыхтаваліся абапал вуліц.

Сышоўшы з каня, ён сядзеў пры гасцінцы і, спусціўшы ногі ў канаву, глядзеў на войскі.

Потым ён ехаў ступою на сваім буланым па гэтым жывым калідоры сярод генералаў і маршалаў у шытых золатам мундзірах. На ім быў сціплы зялёны мундзір з зоркаю, паўзверх — расшпілены шэры сурдут. Здымаючы трохвуголку без пяра, ён ветліва адказваў на паклоны месцічаў. Кветак амаль не было. На скрыжаванні каля сінагогі стаяў натоўп паважных пэйсатых габраяў. «Што яны крычаць?» — павярнуўся ён да тлумача. «Дзякуй Богу, нашы прыйшлі!» — пераклаў той.

Праехаўшы да смаленскай заставы, ён праскакаў вярсты тры па Пецярбургскай дарозе і вярнуўся ў падрыхтаваны яму дом. У пакоі адшпіліў шпагу,

кінуў яе на завалены разгорнутымі мапамі Расеі стол і абвясціў: «Тут я спынюся, злучу карпусы маёй арміі, дам ёй спачын і займуся ўладкаваннем гэтай краіны. Ваенная кампанія 1812 года — скончаная!»

На ўсе грудзі дыхаючы чыстым вечаровым паветрам, ён думае, што ў тыя хвіліны проста паддаўся стоме.

Усе віцебскія дні ён шмат і з асалодаю працуе. Ён стварыў вярхоўную губернскую камісію, куды прызначыў прэфектамі і мэрамі некаторых мясцовых дваран. Праз кур'ераў ён кіруе парыжскім жыццём. Піша штодня па сто лістоў. А шостай раніцы — развод войскаў, на якім ён абавязкова прысутнічае са штабам. Пляц пад разводы зрабілі побач з палацам, разабраўшы колькі драўляных дамоў і муры недабудаванае царквы.

Першыя дні ён з вялікім почтам шмат ездзіў верхам па горадзе і ваколіцах. Вывучыўшы Віцебск, заняўся падрыхтоўкаю на выпадак раптоўнай атакі. На вуліцах выраслі барыкады з востраканечнымі частаколамі і земляныміваламі. За ракой, у царкве святога Сімяона, ён паставіў гарматы, ператварыўшы вокны храма ў амбразуры. Дзвіну перасеклі тры масты. На пляцы перад домам дваранскага сходу і ў самім доме зладзілі хлебныя печы. Успенскі сабор ён ператварыў у шпіталь, царкву Уваскрэсення на рынку — у склад сена і саломы. Кляштар бернардзінаў стаў правіянцкім складам, яшчэ адзін храм Уваскрэсення — млынам, а старая Барысаглебаўская царква, што самотна стаяла над Дзвіною, — парахавым сховішчам.

Апрача ўсяго гэтага, ён абдумвае перамовы з расейскім імператарам, калі той зноў папросіць міру.

Так, не ўсё склалася паводле ягоных разлікаў. Армія Тармасава разбіла пад Кобрынам саксонскі корпус, а Баграціён паспеў перавесці свае дывізіі

на левы бераг Дняпра. Яму не ўдалося ўцягнуць у вялікую пагібельную бітву Барклая-дэ-Толі. Барклай здолеў трыма дывізіямі спыніць ягоны 25-тысячны авангард каля мястэчка Астроўна. Тры дні ад раніцы да позняга вечара ішлі несупынныя баі. Тры дні ён амаль не сходзіў з каня, не спыняючыся ні ў вёсках, ні ў шляхецкіх дамах. На дзесяці вёрстах шляху ад Астроўна да Лучосы забітыя ці параненыя ляжалі на кожным метры, але расейскай арміі ўсё ж удалося адарвацца. Тады ён і вырашыў спыніць пераслед і даць войскам адпачынак.

Не самыя ўсцешлівыя рэляцыі прыходзяць і з Полацка. Днямі пад Клясціцамі расейскі корпус Вітгенштэйна сустрэўся з Удзіно. У Вітгенштэйна было 17 тысяч войска і 108 гарматаў, Удзіно меў 29 тысяч і 114 гарматаў. Яго маршал, наступаючы па Пецярбургскім тракце на поўнач, заняў Клясціцы, аднак расейцы на чале з Якавам Кульнёвым контратакавалі і праз дзень вярнулі вёску сабе. Гэта былі тыя самыя гарадзенскія лейб-гвардзейцы, якіх яшчэ ў 1807 годзе ягоныя жаўнеры з павагаю і страхам празвалі «сінімі гусарамі». Здаецца, штандары ў «сініх» амаль такія самыя, як у палка Дамініка Радзівіла, таго, што першы ўступіў у Вільню. Толькі ў адных — двухгаловы расейскі арол, а ў другіх — Пагоня, герб Вялікага Княства.

Divide et impera![*]

Сам Кульнёў загінуў. Адны сцвярджаюць, што ядро трапіла яму ў ногі, а Марбо, які быў за два крокі ад месца здарэння, паведаміў, што ўдарам шаблі ў горла генерала забіў французскі конны стралок. Ён, імператар, паслаў у Парыж дэпешу: «Адзін з найлепшых афіцэраў расейскай лёгкай кавалерыі генерал Кульнёў забіты пад Дрысаю».

[*] Падзяляй і ўладарнічай! (лац.)

Тым часам маруду Макдональда як быццам нейкія чары прыкавалі да Дынабурга. Гэта ратуе Вітгенштэйна, і ён, імператар, вымушаны аддаць Удзіно 6-ы баварскі корпус Сен-Сіра. На пераходзе праз Нёман у ім было 25 тысяч, ды корпус ішоў у хвасце Вялікай арміі і, па сутнасці, з самага пачатку галадаваў. Добра, калі ў Полацк прыйдзе хоць палова.

Але няхай. Няхай ён няраз прайграваў. Няхай сарваўся пераможны марш Удзіно на паўночную сталіцу. Затое ўся Беларусь і Літва ўжо заваяваныя. Ён прайшоў ад Нёмана сотні вёрстаў і за паўтара месяца набыў пяць мільёнаў новых падданых.

Так, ён пераацаніў Вялікую армію. Наіўна было марыць пра маналітнасць войска, дзе на няпоўныя трыста французскіх батальёнаў пяхоты і 38 тысяч французскай кавалерыі прыпадае 307 пяхотных батальёнаў і 42 тысячы кавалерыстаў з іншых краін Еўропы.

Так, яму не ўдалося пазбегнуць дэзерцірства. Прыклад паказалі няўдзячныя гішпанцы, якіх ён выратаваў ад жахаў інквізіцыі. Злыя языкі кажуць, што дэзерцірамі ён страціў ужо болей, чым забітымі і параненымі.

Дэзерціры аслабляюць не толькі войска, але — сваімі жорсткімі рабункамі — і тыл. Ды рабуюць не адны яны. Ён пакінуў выязджаць на конныя прагулянкі, бо мусіў выслухоўваць нескончоныя скаргі. Аднаго разу на вуліцы нейкі дваранін запрасіў яго зайсці ў дом і паглядзець, як паводзяць сябе жаўнеры. Гаспадарам сапраўды цяжка было пазайздросціць. На фартэпіяна стаялі рондалі, гаршкі і патэльні. Сад быў ператвораны ў стайню і пашу. Не ўважаючы на поўную дрывотню, жаўнеры ламалі на дровы згароду, секлі ў пакоях мэблю. У гасцёўні, калі ён убачыў паміж фамільнымі партрэтамі развешаныя на сценах кавалкі сырога мяса, яго ледзь не званітавала.

Зрэшты, на вайне як на вайне.

Трэба канчаткова развітацца і з наіўнай мараю атрымаць ад гэтых губерняў стотысячнае войска. Сёння людзей у яго беларуска-літоўскіх палках разы ў чатыры меней. У корпус Панятоўскага ўвайшла артылерыйская батарэя. Да палка слонімскага шляхціча Канопкі далучыўся эскадрон беларускіх татараў. Уланскія палкі дагэтуль не скамплектаваныя, пяхотным бракуе рыштунку і зброі...

Усё гэта суадносіцца з мажорнымі чэрвеньскімі планамі прыкладна так, як ваза з яблыкамі ў ягоным кабінеце з яблыняю пад вакном, што дала яму толькі малую частку сваіх пладоў.

Не, параўнанне яўна няўдалае. Плады спеюць...

Праз колькі дзён яму споўніцца сорак тры. Дзень нараджэння будуць святкаваць сто мільёнаў жыхароў яго імперыі. У Беларусі і Літве таксама ідзе падрыхтоўка. Яму даносяць, што ў гарадах ужо гатовыя партрэты са святочнымі надпісамі. «Уся цвердзь зямная памятае: у гэты дзень прыйшоў на свет той, хто пакараў пыхлівых і вызваліў слабых». Або: «Усемагутны і справядлівы Гоcпад выяўляе волю сваю ў Напалеоне»...

Яго народжаны летась сын успадчыў імперыю ад Пірэнеяў да Масквы. Тут, у губернатарскім палацы, у гэтым садзе, у першыя жнівеньскія дні ён прыняў адно з галоўных у жыцці рашэнняў: ісці на Смаленск і Маскву.

Сонца стамлёна кранулася сіняга ад смугі зарэчнага лесу. Чыстае неба паглыбела. На горад апускаецца вечар, і ў садзе гусцее сутонне.

Ён выходзіць з зялёнага прыцемку на высокі бераг. Па шырокай дзвінскай роўнядзі, удзень серабрыстасонечнай, а цяпер цёмнай, быццам навальнічная хмара, ідуць плыты. На плытах стаіць з бусакамі ў руках колькі людзей у белых кашулях і белых, высока падкасаных портках. Хтосьці заўважае чалавека на строме і, паказваючы на яго, крычыць астатнім.

Асначы паварочваюць твары, глядзяць угору, і ён, вітаючы гэтых мужных людзей, ужо яго падданых, падымае руку і нават крыху здзіўляецца, не чуючы ў адказ «Vive l'empereur!».

Сам сабе ўсміхаючыся, ён бачыць, як асначы нечакана хутка вяртаюцца да сваіх клопатаў, спрытна ўпраўляючыся з вялізнымі бусакамі. Яны і не здагадваюцца, хто глядзіць на іх з-пад старога ясеня на строме.

Заместа прывітальных крыкаў знізу даносіцца песня.

Доўгая чарада плытоў хаваецца за рачным паваротам. Знікае з вачэй і вогнішча на апошнім плыце, дзе гэтыя простыя людзі гатуюць сабе простую вячэру. Дзвіна нясе іх далей, а ў наструненым і чуйным вечаровым паветры яшчэ лунае іхняя песня. Зліваючыся з небам і з бяздоннай цёмнай ракой, яна гучыць працяжна і журботна, і ўадначас ён чуе ў ёй нешта пакрыёма-пагрозлівае.

Відаць, ад песні на незразумелай мове, ад народжанай ёю няўцямнай трывогі вогкі ветрык, што цягне ад ракі, здаецца яму зусім халодным.

—Мой імператар... — чуе ён і знячэўлена паварочваецца на знаёмы голас.

Пад ясенем стаіць безыменная жанчына з віленскай ночы. Яна з'явілася так раптоўна, як магла б, напэўна, прыйсці да чалавека, саслізнуўшы з пераплеценых галінаў, сама дрыяда.

—Як вы сюды трапілі? — пытаецца ён, і сэрца пачынае абмываць струмок радасці.

Заміж адказу — усмешка.

Яна такая самая — і фрызура, і белая сукенка з лёгкай палярынаю... У руцэ букецік дробных блакітных кветак з жоўтымі вочкамі...

—Як вам удалося прайсці праз варту?

—Я сказала, што вы мяне чакаеце.

— Вы… сказалі праўду.

Той раз яна дапамагла яму пазбыцца паняверкі. Які падарунак ён атрымае сёння? Зрэшты, падарунак — ужо само ейнае з'яўленне, такі неспадзяваны працяг песні плытагонаў.

Яму адно здавалася, што ён забыў яе. Ён чакаў сустрэчы. Ён хацеў ведаць, прыйшла яна сама ці хтосьці прыслаў яе. Хацеў даведацца, хто яна, жанчына, што так чулліва спрабавала выконваць ролю заступніцы свайго народа. Хацеў паглядзець у зялёныя вочы…

Ён ужо чуе гукі і пахі іх першае ночы і прадчувае ноч сённяшнюю. Ён успамінае яе цела…

— Як называюцца вашы кветкі? — гаворыць ён, каб запоўніць пярэрву.

— У народзе іх завуць «жабіны вочкі». Праўда, падобныя?

— Вы так лёгка апрануліся… Хадзем у дом.

Ён падае ёй руку, і яны ідуць да палаца. Вокны прытульна свецяцца. Над садам песціцца сярод першых зорак шчарбаты луідор месяца, і ад дрэваў кладуцца на сцежку вычварныя цені.

Каля ўвахода іх сустракае ад'ютант. Імператар не можа зразумець, чаго ў вачах у ад'ютанта болей: ухвалы ці здзіўлення? Але хіба не ён загадаў прапусціць госцю ў сад?

Яны, як і першы раз, вячэраюць удваіх. Бязгучна і непрыкметна з'яўляюцца і знікаюць слугі. У збанку побач з вазаю, поўнай садавіны, мініяцюрны букецік яе «жабіных вочак».

— Расея будзе ўпакораная!

Ён падымаецца ад стала і пачынае хутка пахаджаць ад вакна да дзвярэй.

— Расея будзе ўпакораная, — адрывіста гаворыць ён. — Я іду на Смаленск. Потым я вазьму Маскву. Гэта будзе ўдар у самае сэрца Расеі.

Ён ледзь стрымліваецца, каб не сказаць, што на сваёй мапе пазначыў ужо стрэлкамі паход на Індыю.

Яна маўчыць. Маленькая рука цягнецца да вазы і бярэ чорную ад спеласці вішню.

Яе маўчанне злёгку бянтэжыць яго. Напэўна, зараз ён пачуе нешта з таго, што ўжо чуў у Вільні. О, гэтая роля ратавальніцы! Але няхай. Такая — яна яшчэ больш жаданая.

Ён гаворыць пра баі пад Астроўнам і Лучосай, пра бяссонныя ночы, узнагародаю за якія будзе сённяшняя ноч у гэтым утульным палацы над Дзвіною, па якой недзе далёка плывуць пад начным небам са сваёй трывожнаю песняй аснačы.

— Вы не думалі, — нарэшце загаварыла яна, — чаму так адчайна біліся царскія палкі пад Астроўнам? Там служаць пераважна віленцы і віцябляне. Гэта благі знак, мой імператар…

Так, ён не памыліўся.

— Вы збіраецеся ісці на Маскву… Зусім нядаўна я чула ад вас іншае. Вы прысягалі, што не пойдзеце сёлета далей Беларусі. Вы памятаеце? Я нагадаю вам вашыя словы: «Ісці сёлета далей — тое самае, што самахоць ісці насустрач гібелі…»

Ён смяецца. Яна зноў у сваёй ролі.

— На вайне, мая дарагая, абставіны могуць змяніцца імгненна. Так, як налятае віхура.

— Мой імператар, калі вы і цяпер не падтрымаеце імкненне маёй краіны да волі, калі не дасцё згоды на федэрацыю Княства і Кароны, вы здрадзіце не толькі нашы надзеі. Вы перакрэсліце і свае.

Як яму надакучылі гэтыя размовы пра аднаўленне федэрацыі, пра незалежнасць! Ад іх ужо даўно цягне на позехі.

— Вы забываецеся, што за паўтара месяца я вызваліў усю вашу краіну ад расейскага прыгнёту.

— І, каб мы не забываліся пра гэта, запатрабавалі, апрача новых падаткаў, сплаціць вам усе нашы старыя даўгі цару. Хіба вы не ведаеце справядлівасці гэтых даўгоў, хіба не ведаеце, што падаткі ў нашых губернях былі ў пяць разоў цяжэйшыя, чым у Расеі?

Як ёй пасуе хваляванне і бледны румянак на шчоках! Ён сочыць ужо не столькі за яе словамі, як за ёю самой.

Ягонай арміі трэба надзейны тыл.

Яна клапоціцца пра яго тыл! Брава!

Сяляне чакаюць скасавання прыгону, як у Польшчы, а ён вымагае бясконцых паставак фуражу і харчу. Пад выглядам ахвяраванняў жаўнеры бяруць з кожнага двара па два пуды сена і саломы і па пяць — жыта і аўса.

Яна нядрэнна дасведчаная…

— Мой імператар, цярпенне ў сялянаў канчаецца. Яны хутка падымуць зброю супроць вас.

Няўжо яна сапраўды лічыць, што ў гэтай правінцыі, на краі цывілізаванага свету, а мо — пасля сарака гадоў расейскага панавання — ужо і за межамі цывілізацыі, няўжо яна верыць, што менавіта тут можа вырашацца лёс Еўропы і ўсёй эйкумены?

Якая яна мілая зараз, калі ад хвалявання ці ад гневу ў яе заірдзеліся не толькі шчокі, але і вушкі… Ён чуе знаёмы пах дыму, што струменіць ад ейных валасоў.

— Мая дарагая, палітыка і яе працяг, вайна, — не для жаночых галовак. Таму я схіляюся перад вашаю мудрасцю. Далібог, вы з поспехам маглі б замяніць сяго-таго з маіх маршалаў.

Ён цалуе ёй руку і глядзіць у зялёны бурштын з чорнымі іскрынкамі.

— Паверце, я не забыўся ніводнага свайго слова і не адмаўляюся ад іх. У гонар нашае сустрэчы, у го-

нар ночы, якую вы мне падорыце, я зраблю Віцебск сталіцаю заваяваных земляў.

Слугі пакінулі іх. Цяпер яны самі — ён, імператар Еўропы, і яна, безыменная жанчына, адна з мільёнаў яго падданых, — робяцца слугамі і падданымі ночы.

І зноў пах дыму, пах і смак суніцаў…

І цёмная начная рака, што плыве за вокнамі ў невядомасць.

6

Яна і тады, у палацы над Дзвіною, не назвала свайго імя. Што змушала яе так старанна захоўваць incognito? Простая боязь кампраметацыі ці нешта іншае, загадкавае? Хто прысылаў яе? Ён абганяецца ад недарэчнай, бязглуздай думкі, што на хвілю перацінае дыханне. Толькі містыкі яму і не хапала…

Не, віцебскую ноч лепей забыць, не ўспамінаць. Лепей не думаць пра тое, што за адзін год краіна гэтай маленькай зеленавокай жанчыны страціла мільён жыхароў. Яму ёсць чым заняць думкі — блізкая размова з Маршанам і Рабо, заўтрашні дзень.

Няўжо ў ейных словах была праўда? Калі б ён спыніўся, калі б не пайшоў далей Беларусі, калі б вызваліў сялянаў і даў краіне не папяровую, а сапраўдную незалежнасць, калі б дазволіў Польшчы і Вялікаму Княству злучыцца ў федэрацыю… Няўжо тады ён мог бы выйграць расейскую кампанію? Мог бы выйграць наогул, не апынуцца ў выгнанні, кожны дзень бачыць сына і ведаць, што перадасць яму трон?

За Смаленск ён заплаціў дваццаццю тысячамі забітых і параненых. У войсках, што абаранялі горад, было шмат яе суайчыннікаў. Узяўшы Смаленск, ён у гневе даў дазвол рабаваць. Дзве тысячы месцічаў

схаваліся ў саборы і сядзелі там два тыдні, пакуль горад не абабралі да апошняе ніткі.

Смаленск бараніла і сялянскае рушэнне. Сяляне ваявалі не горш ад старых жаўнераў. У той час яны ўжо не зводзілі падрахункаў з панамі, не палілі маёнткаў верных цару памешчыкаў і не прыводзілі сабе на дапамогу марадзёраў. Сяляне ўжо страцілі надзею.

Яе словы, сказаныя ў віцебскую ноч, хутка спраўдзіліся. Мужыкі ўзяліся за зброю. Кожны дзень яны забівалі тых, ад каго яшчэ ўчора чакалі паратунку. Забівалі кулямі і штыхамі, а калі не было стрэльбаў — сахарамі, аглоблямі, косамі... Яны замкнулі аблогаю дванаццацітысячны віцебскі гарнізон. Каб ўратаваць гарнізон ад галоднае смерці, ён перад самым Барадзіном мусіў паслаць у Віцебск дзесяць тысяч пяхоты і кавалерыі.

З дна памяці выплылі і насунуліся на яго барадатыя сялянскія твары...

Аднойчы ён загадаў прывесці да сябе палонных партызанаў. Стоўпіўшыся, яны стаялі каля дзвярэй пад наведзенымі рулямі стрэльбаў і маўчалі. Два дні таму гэтыя людзі выразалі атрад фуражыраў, адпусціўшы толькі маркітантку.

Палонныя адмовіліся адказваць на пытанні. Найбольш уразіла яго тое, што на іх шырокіх тварах быў не страх блізкае смерці, а страшная змрочная радасць. Такую радасць ён бачыў аднаго разу ў трох гішпанскіх юнакоў, амаль дзяцей, якіх расстрэльвалі на горнай дарозе за спуск лавіны, што змяла ў бездань цэлы эскадрон кавалерыі.

Нечакана адзін з мужыкоў, самы нізкарослы і страхалюдны, з залітым крывёю лобам і вуглямі шалёных вачэй, пачаў штосьці раз’юшана выгукваць. Ён, імператар, загадаў тлумачу-студэнту перакладаць, ды той чамусьці марудзіў, і загад давялося паўтарыць.

—Ваша вялікасць, — запінаючыся, прамовіў тлумач, — гэты чалавек… гэты чалавек называе вас апакаліптычным зверам…

Ён успомніў лісты сінода, якія аб'яўлялі яго пасланцом Люцыпара.

—Спытайце, дзе ён гэта пачуў. У царкве?

—Ён кажа, — пераклаў тлумач, — што ведае гэта і без папоў.

—Якой ён веры?

—Ён грэка-католік.

—Скажыце, — папрасіў ён тлумача, — што я хачу абараніць яго рэлігію ад расейскіх цароў.

Нізкарослы выкрыкнуў яшчэ колькі словаў і адвярнуўся.

—Што ён сказаў?

—Ваша вялікасць, ён кажа, што… перапрашаю… такія словы немагчыма перакласці… сэнс у тым, што спачатку яны вам верылі, але тая вера ўжо згарэла ў агні. Ён кажа, што вы не абаранілі нават яго дачку.

—Ад чаго яе трэба было бараніць?

Тлумач марудзіць.

—Я слухаю!

—Ён кажа, што вашыя жаўнеры, іх было шмат, гвалцілі яго дачку на вачах у маці, пакуль абедзве не страцілі розум.

—Скажы, што французы не маглі зрабіць гэтага.

Мужык, сціскаючы звязаныя вужоўкаю рукі, маўчыць.

—Хто б яны ні былі, яны прыйшлі з вашаю арміяй, — перакладае гэтае маўчанне тлумач.

Імператар адварочваецца ад вусцішных барадатых абліччаў і кладзецца тварам да сцяны.

У спальню ліецца святло новага дня. На сіняй тканіне, якою абцягнуты сцены, распускаецца наквець чырвоных ружаў. Ён глядзіць на ружы са стра-

хам. Мо і сапраўды ад гэтых кветак ідзе нячутны водар, які павінен прыспешыць ягоную смерць? Ён скаланаецца. Ён ужо гатовы паверыць, што ў кожным з тых пахаў, якімі дыхаў дзве апошнія ночы, у паху язміну і дыму, поту ад яе падпашак, у вільготным паху ракі і ў самым непараўнаным — суніцаў, паўсюль хаваўся водар смерці.

Вялікім намаганнем ён змушае сябе не ўскочыць з ложка і не кінуцца з гэтага прытулку салодкае смерці прэч.

На шчасце, у дзвярах з’яўляецца Маршан.

—Мой імператар, вы памятаеце, які сёння дзень? — дапамагаючы гаспадару адзявацца, пытаецца камердынер.

—Ад раніцы дажджлівы, — адказвае ён, пацепваючыся ад холаду, — потым, як заўсёды на нашым гнілым востраве, на пару гадзін выблісне сонца. Але нават калі яно сёння адпачывае, мы сустрэнемся ля крыніцы. Спадзяюся, з табой прыйдзе і наш сябар.

Імператар сядае за туалетны столік і пачынае займацца пазногцямі.

—Луі, перадай, каб сняданне падалі ў кабінет.

Выходзячы са спальні, ён глядзіць на абіўку з ружамі і ўспамінае, што «сінія гусары», якія выйгралі ў тое лета бітву пад Клясціцамі, у чатырнаццатым годзе першыя прайшлі ўрачыстым маршам па Парыжы.

Ён снедае адзін. Яму дастаткова маўклівага дыялогу з безыменнай жанчынаю, голас якой несціхана гучыць у ім насуперак волі.

Сурвэтку кратае сонечны прамень. Усё як зазвычай: дождж, сонца, потым халодны вечаровы туман. Тое самае паўторыцца і заўтра, і паслязаўтра…

Сябры вынайшлі бліскучы план уцёкаў, і ён прымае яго. Праўда, з адной агаворкаю…

Імператары не маюць права хавацца за кулісы.

Ён падыходзіць да канторкі і пачынае хутка пісаць. Запячатаўшы канверт, хавае яго ў кішэню камізэлькі, зашпільвае сурдут і бярэ ў рукі ўлюбёную кавеньку з ільвінаю галавой. Час выпраўляцца да крыніцы.

Бянтэжачыся ад свае чуллівасці, ён дотыкам далоні вітаецца з вербамі і затоена — нібы ў тое казачнае люстэрка, што можа прадказаць будучыню, — углядаецца ў крыніцу.

Хто гэты чалавек, адлюстраванне якога зыбаецца на бруістай воднай паверхні? Рэвалюцыянер? Тыран, асуджаны на павольную агонію на забытым Богам востраве? Зрэшты, тыранаў нараджаюць якраз рэвалюцыі. Геній? Блазан? Ад вялікага да смешнага — адзін крок. Няхай нашчадкі вырашаюць, ці зрабіў гэты крок ён.

Павеў ветру сцірае ягоны твар. Зараз рабізна супакоіцца, і, калі пільна ўгледзіцца, ён убачыць іншае аблічча.

Гісторыю Напалеона будуць нанова перапісваць кожныя пяцьдзясят гадоў, але ніхто не даведаецца, ніхто і ніколі не здагадаецца, якая роля належала ў ёй маленькай безыменнай жанчыне з мушкамі-іскрынкамі ў вачах.

Думка прыносіць яму задавальненне. Гэтая таямніца — толькі ягоная, і ён забярэ яе з сабою ў магілу, каб там не было самотна.

Чакаць Луі і Франсуа даводзіцца нядоўга. Імператар глядзіць на іх і забаўляецца здагадкамі, як прыяцелі сустрэнуць ягонае рашэнне.

—Калі карабель выходзіць у акіян? — пытаецца ён.

—Заўтра на досвітку, мой імператар, — адказвае Рабо, усім выглядам дэманструючы адвагу.

—Зараз, — прыцішыўшы голас, уступае ў размову камердынер, — мы мусім паасобку вярнуцца ў дом. Мой імператар, вам давядзецца пакінуць Лонгвуд ужо сён-

ня. Мяне непакояць паводзіны графа Манталона. Апрача таго, візіты Рывара маглі насцярожыць ангельцаў.

Імператару да душы Маршанава расхваляванасць.

—Перамена адзення і грымоўка не павінны заняць болей за паўгадзіны, — працягвае той. — Абставіны такія, што вы можаце ўзяць мінімум рэчаў. Самыя каштоўныя рукапісы… На дарозе за чвэрць мілі ад Лонгвуда праз гадзіну будзе чакаць экіпаж.

Рабо прыкладае руку да сэрца:

—Ваша вялікасць, я малю вас паспяшацца.

—Рабо застанецца ў Лонгвудзе, — дадае камердынер. — Я буду суправаджаць вас да карабля.

Як яны прымуць ягоныя словы?

Імператар праводзіць рукою па стаўбуры старэйшай, самай мудрай вярбы — нібы просіць у яе яшчэ крыху рашучасці. Потым абдымае слугаў за плечы — дзеля гэтага высокаму Маршану даводзіцца нагнуцца.

—Сябры мае… — пачынае імператар. — Мы зробім прасцей…

Апошняя каламуць сумневаў асела на дно.

—Мы зробім прасцей. Я застануся ў Лонгвудзе, а цябе, Рабо, за чвэрць мілі ад дома будзе чакаць экіпаж. Не, сябры мае, не пярэчце, а выслухайце мяне і пастарайцеся зразумець.

Я меў уладу, якая набліжалася да Госпадняй. Я прынёс на зямлю такія няшчасці, якія дадзена пасылаць толькі Усявышняму. Пакуты на гэтай скале пасярод акіяна — маё пакаранне і выкупленне.

—Мы адмаўляемся верыць вашым словам. Хіба тры пражытыя тут гады — недастатковая цана?

—Не, Луі. Хрыстос не быў бы Богам, каб не памёр на крыжы… Драма майго жыцця скончыцца тут, на сцэне, а не за кулісамі гісторыі.

—Ваша вялікасць… — разгублена кажа Рабо. — Значыцца, усё марна…

—Не, Франсуа. Людскія ўчынкі не бываюць марнымі. Наш план застаецца ў сіле. Гэта мой загад. Ты вернешся ў Еўропу, паселішся ў Вероне і будзеш гандляваць оптыкай і каштоўнымі камянямі. Ты таемна сустрэнешся з маёй жонкаю і з маленькім Напалеонам II...

—Але...

—Вы, месье Рывар, атрымаеце самыя падрабязныя інструкцыі. Ну а мне давядзецца выканаць вашу ролю. Буду гаварыць вашым грубаватым голасам. Буду забываць, дзе ляжаць знаёмыя рэчы. Здзіўлю ўсіх няпамятлівасцю. А Маршан абавязкова падзеліцца з астатнімі сваімі падазрэннямі. Мы з вамі яшчэ дамо клопату гісторыкам і біёграфам.

Ужо даўно ён не падабаўся сабе так, як у гэтыя хвіліны. Апошнія яго словы прагучалі амаль што весела.

—Я ведаю, табе цяжка гэта чуць, Луі. Няхай цябе суцяшае, што мы з табою застанемся разам да апошняга дня. А табе, Рабо, няхай будзе суцяшэннем багатае жыццё веронскага гандляра.

Колькі хвіляў пад вербамі чуваць толькі голас крыніцы. На залаціста-брунатны стаўбур апускаецца блакітная стрыбаўка. Аднекуль адразу ж з’яўляюцца і атачаюць яе мурашкі. Імператар не хоча, каб з гэтаю жамярыцай прычынілася тое самае, што ўчора з яе супляменніцай. Уцякай! — у думках загадвае ён і з палёгкаю бачыць, як стрыбаўка ўзлятае і мурашкі застаюцца ні з чым.

—Заўтра каля паўдня, — кажа Маршан, — карабель пройдзе каля паўночнай часткі вострава, недалёка ад Лонгвуда. Мы з Рабо збіраліся прыйсці на бераг, каб назаўсёды развітацца з вамі.

—Мы з табой прыйдзем на бераг, каб развітацца з Рабо. Дай я цябе абдыму, дарагі Франсуа. Калі ў мяне ёсць такія падданыя, я пражыў жыццё недарэмна.

З вачэй у Франсуа бягуць на фальшывую бараду слёзы. Імператар расшпільвае сурдут, дастае канверт і працягвае яго двайніку.

—Тут ты знойдзеш колькі карысных парадаў, што могуць спатрэбіцца табе ў Вероне.

Франсуа змагаецца са слязьмі.

—Весялей, месье Рывар! Няўжо вам не хочацца хутчэй трапіць у Верону? Дарэчы, не забывайце, што гэта радзіма Рамэа і Джульеты. На вашым месцы я не шкадаваў бы падарункаў бедным закаханым.

Імператар адварочваецца і чакае, пакуль крокі не аціхнуць. Як шкада, што маленькая жанчына з ягоных сноў не чула размовы пад вербамі. Зрэшты, чаму не чула, калі яна ўвесь час была з ім? Яна ўсё ведае, і таму яны з ёю, як і з Рабо, болей не сустрэнуцца.

Ён заслужыў спакой.

Ён падстаўляе далонь пад струмень крыніцы. Няхай сплываюць згрызоты і трывогі апошніх дзён, няхай застаецца адно найвялікшы скарб гэтага свету — спакой.

Нізкі сонечны прамень прабіваецца аднекуль з-за скалы і афарбоўвае празрысты струмень чырванню.

Ён адрывае руку, як ад вару, і ўважліва разглядвае яе. Не, так нельга. Ён зрабіўся занадта прымхлівы. Гэтыя сны...

Але сёння ён заслужыў спакой.

Ён уяўляе, што ўвечары ў ягоным ложку, там, дзе яго абдымалі і лашчылі рукі Альбіны, там, адкуль ён вяртаўся ў снах у свае найлепшыя дні, у яго ложку мог упершыню засынаць Рабо. Ад гэтае думкі яму робіцца непамысна, і ён цешыцца, што ляжа ў свой ложак сам. Нават калі сцены вакол яго дыхаюць смерцю.

Ён заслужыў спакой.

7

Пасля кароткай нарады з маршаламі ён застаецца на самоце.

Скончваецца яшчэ адна дзея трагедыі. Скончваецца не ў сталіцы, не ў царскіх і не ў губернатарскіх палацах — у занесеным снегам мястэчку, у цеснай мураванцы, дзе мог бы на добры лад кватараваць капрал.

У гэтай дзеі ён яшчэ раз выйдзе на сцэну, але пад чужым імем.

Ён успамінае, як, адпраўляючы ад'ютанта Ларыстона да Кутузава, не загадваў, а маліў: «Мне трэба мір, я хачу падпісаць мір. Я заплачу любую цану, толькі б уратаваць гонар».

Уратаваць гонар не ўдалося.

Малаяраславец, Вязьма, Чашнікі, Полацк, Бярэзіна... Толькі чужыя памылкі дазволілі яму выратаваць частку войска...

Трупы, трупы... Заваленыя трупамі палі бітваў. Заледзянелыя, прыцярушаныя снегам трупы на ўзбочынах гасцінцаў. Трупы ля чорных плямін пагаслых вогнішчаў на прыдарожных лясных галявінах. Азызлыя, пачварна вялікія трупы на дне Бярэзіны... Свет, у якім мёртвых болей, чым жывых.

Тысячы і тысячы галодных абмарожаных істотаў, што праз дзень ці праз тыдзень таксама ператворацца ў трупы, сагрэўшыся ў свае астатнія імгненні ўспамінам пра сады на беразе Роны ці вінаграднікі ласкавага Праванса... Вялікая армія, з якою ён марыў дайсці да берагоў Ганга... Натоўпы абадранцаў, апранутых ва ўсё магчымае і немагчымае, адабранае ў сялянаў і адзін у аднаго адзенне.

—Vive l'empereur!

Сёння раніцой ён пад'язджаў да гэтага мястэчка. Побач з трактам варылі каніну былыя ўланы, якіх, хоць

і з цяжкасцю, яшчэ можна было пазнаць па форме. Згледзеўшы імператарскую кавалькаду, яны засталіся абыякавыя, ніхто нават не паспрабаваў падняцца. Два дзясяткі галодных вачэй слізганулі па конніках і зноў утупілі прагныя позіркі ў закураны саган над агнём.

Ён паспешліва адвёў вочы і ўбачыў наперадзе паласаты верставы слуп і побач — захутанага ў жаночую хустку жаўнера. Той, здавалася, таксама ўгледзеў імператара і, абдымаючы адной рукою слуп, намагаўся ўстаць.

— Чым мы можам дапамагчы яму? — павярнуўся ён да спадарожнікаў, і ад'ютант, прыспешыўшы каня, выехаў наперад.

Кавалькада спынілася.

— Ваша вялікасць, — вярнуўшыся, прамовіў ад'ютант, — мы не дапаможам гэтаму няшчаснаму.

Адно тады ён змеціў на галаве ў жаўнера белую стрэшку. Снег ляжаў і на паднятай руцэ, якая вітала смерць.

— Vive l'empereur!

— Закрыйце яму вочы! — прышпорваючы каня, загадаў ён.

Вызваляючыся ад таго позірку шкляных вачэй з застылым у іх белым бязмежжам, ён трасе галавой і выклікае ад'ютанта.

— Загадайце падрыхтаваць мундзір…

Праз нейкую гадзіну ён пакіне армію, каб хутчэй пакінуць і гэтую краіну, якая прагнула вызвалення і якой ён прынёс кроў і смерць.

Яму распавялі, што ў гэтым мястэчку з барбарскаю назваю Смаргонь князі Радзівілы трымалі мядзведжую муштроўню. Вучоныя звяры з павадырамі разыходзіліся адсюль па ўсёй Еўропе, каб весяліць жыхароў на гарадскіх пляцах і вясковых кірмашах. Кажуць, яны даходзілі да Парыжа і забаўлялі каралёў у Луўры.

Сёлета ў дзень яго нараджэння адзін такі касалапы цыркач выступаў перад ім. Мішка танчыў мазурку, хадзіў на задніх лапах і вельмі пацешна паказваў, як дзячок вяртаецца з хрэсьбінаў і як уцякае ад Вялікай арміі цар Аляксандр.

Каго цяпер весяліць той буры артыст? Чые ўцёкі ўдае пад рогат гледачоў?

Ёсць нешта наканавана-сімвалічнае ў тым, што ён здыме сваю трохвуголку, надзене чужы мундзір і назавецца чужым імем не дзе-небудзь, а менавіта тут, у гэтым мястэчку. Маскарад — таксама цырк. Зрэшты, хіба не цырк — усё чалавечае жыццё?

Ад вялікага да смешнага — толькі крок. Але толькі крок і ад смешнага да вялікага. Ён сыграе гэтую дзею нанова і пераканае свет, што першы варыянт быў адно няўдалаю рэпетыцыяй.

А зараз пара ў грымёрку.

Ён звоніць, і ад’ютант развешвае на крэслах мундзір польскага ўлана.

—Мы яшчэ вернемся сюды, — расшпільваючы паходны сурдут, кажа ён.

—Няма ніякіх сумневаў, мой імператар.

—Такая акалічнасць шмат каму будзе здавацца дзіўнай, але запомніце, Жэрар: усе мае памылкі ў гэтай кампаніі — вынік стомы. Я стаміўся ад дакучлівых патрабаванняў людзей, якія былі побач. Я паслухаў маршалаў і страціў у часе адступлення армію. Я хацеў рушыць з Масквы на Пецярбург або адыходзіць паўднёва-заходнім шляхам. Я ніколі не думаў адступаць на Смаленск і Вільню. Гэта быў чарнавік, няўдалая рэпетыцыя.

—Так, мой імператар.

—Я вярнуся сюды, і са мною будзе трыста тысяч жаўнераў. Гэтага хопіць, каб паставіць Расею на калені.

—Вядома.

Яму не даспадобы такая гатоўнасць з усім пагадзіцца. Апрача таго, у ад'ютантавых адказах чуецца і нейкая недагаворанасць.

—Вы хацелі паведаміць мне яшчэ нешта, Жэрар?

—Так, ваша вялікасць, аднак я не ўпэўнены, што…

—Я вас слухаю, — уладна кажа ён.

—Мой імператар, у час нарады з маршаламі вашага прыёму дабівалася адна маладая асоба…

—Я слухаю…

—Начальнік варты знайшоў у яе ў муфце дамскі пісталет.

—Дзе яна цяпер?

Жэрар марудзіць з адказам, і ён чамусьці не хоча прыспешваць ад'ютанта, як бы даючы таму магчымасць знайсці найлепшы адказ.

—У вас няма падстаў хвалявацца, мой імператар, — кажа ад'ютант. — Але нам трэба спяшацца. Коні чакаюць.

Ён выходзіць на ганак, і начны марозны вецер наводліў б'е яго па твары…

8

Калючы марозны вецер наводліў б'е яго па твары, і ён прачынаецца.

Ён ляжыць тварам да сцяны з падазронаю абіўкай. За вокнамі глыбокая ноч. У кандэлябры на туалетным століку патрэскваюць свечкі.

Яго абуджэнне зусім не такое, як у папярэднія дні. Разам з ім прачынаецца боль у нагах і ў страўніку. Боль, які пасяліўся ў ім ужо даўно і з кожным месяцам адваёўваў сабе новыя і новыя пазіцыі, гэты боль, адступіўшы на колькі дзён, вярнуўся ў сваё жытло — у ягонае, яшчэ хвіліну таму такое дужае цела. Боль настолькі моцны, што яму здаецца, нібыта тры апошнія дні ён жыў у крэдыт, за кошт сённяшняга.

Каб неяк утаймаваць, прыспаць гэты боль, ён не рухаецца і заплюшчвае вочы.

—Мой імператар, — чуе ён не зусім упэўненыя Жэраравы словы, — у час нарады з маршаламі вашага прыёму дабівалася адна маладая асоба…

—Дзе яна?

—У вас няма падстаў хвалявацца…

Голас ад'ютанта — як удар бізуна. Шырока расплюшчанымі вачыма ён глядзіць на сцяну.

Гэта была яна!

Ён думаў, што, адмовіўшыся пакінуць востраў, купіў сабе спакой. Як ён памыліўся!

Ён пазбегнуў сустрэчы з ёю ў Смаргоні, але яна здагнала яго тут. Яна помсціла яму ў абліччы графіні Манталон, падсыпала атруту ў віно і хавала мыш'як за шпалерамі і ў прыскрынках стала. Яна прымусіла яго зневажаць свой розум генія нікчэмнымі думкамі і падазрэннямі. А потым, ужо ў сваім сапраўдным абліччы, прыйшла ў ягоныя сны.

Яна вярнула яму сілы, зрабіла здаровым, каб потым катаваць яшчэ больш жорстка. Яна прыйшла судзіць яго ад імя свайго і ўсіх іншых народаў. Яна перашкодзіла яму вярнуцца ў Еўропу, але ёй гэтага мала.

Сцяна ў нязыркім святле свечак амаль чорная, атрутная наквець ружаў набрыняла крывёю.

Чаму ён не згадзіўся на прапанову Рабо? Можа, яшчэ не позна? Можа, ён яшчэ паспее на карабель?

—Луі! — кліча ён, усхопліваючыся з ложка.

За туалетным столікам спінаю да яго сядзіць жанчына ў белым.

Жах робіць цела нерухомым і бязважкім.

Жанчына пачынае павольна паварочваць галаву.

1990

Зьмест

АПАВЯДАННІ

АПОВЕСЦІ

16+

Літаратурна-мастацкае выданне

Уладзімір Арлоў
Архіварыус Война

Карэктарка Ліда Наліўка

Выдавец "Logvino literatūros namai"
J. Savickio g. 4, LT-01108 Vilnius

Надрукавана ў ПВУП «Логвінаў»
пр-т Незалежнасці, 37а, 220030 Мінск